

1.014.501

**MEDIAEVALIA
ARCHAEOLOGICA
BOHEMICA 1993**

PAMÁTKY ARCHEOLOGICKÉ – SUPPLEMENTUM 2

107.110.1

SVK-UK Brno

2618828348

Editors

JAN FRIDRICH, JAN KLÁPŠTĚ, PAVEL VAŘEKA

Editorial BoardJAN BOUZEK, MILOŠ ČIŽMÁŘ, PETR CHARVÁT, JAN RULF,
NATALIE VENCLOVÁ, ZDENĚK SMETÁNKA, PETR SOMMER, JIŘÍ ZEMAN**Art Editor**

MARCELA HLADÍKOVÁ

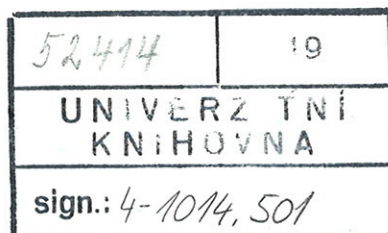
Technical Editor

IVANA HERGLOVÁ

Type-setting and Technical Editor

MAHULENA JARKOVSKÁ

Vydáno s podporou Grantové agentury Akademie věd České republiky (Třinácté století v Čechách, reg.č. 90207) a Grantové agentury České republiky (Archeologie města Mostu, reg.č. 404/93/1036). — This volume was issued with an financial support of the Grant Agency of the Academy of Sciences of the Czech Republic (Bohemia in the 13th century, code No.90207) and of the Grant Agency of the Czech Republic (Archaeology in the town of Most, code No.404/93/1036).

© Institute of Archaeology, Prague 1994

MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA BOHEMICA 1993

Památky archeologické – Supplementum 2

OBSAH

5 – 8	<i>Jan Klápště - Pavel Vařeka:</i> Úvodem k Mediaevalia Archaologica Bohemica 1993 — Introduction to Mediaevalia Archaologica Bohemica 1993
9 – 59	<i>Jan Klápště:</i> Změna - středověká transformace a její předpoklady — Transformation - la transformation médiévale et ses conditions préalables
60 – 85	<i>Nada Profantová:</i> K nálezům ostruh z konce 7.-9. stol. v Čechách — Spurs from the 7th - 9th century in Bohemia
86 – 106	<i>Michal Lutovský - Kateřina Tomková:</i> K problematice nejmladších raně středověkých mohyl v Čechách - pohřebiště u Hlohoviček — Issues concerning the final phase of early medieval barrows in Bohemia - a report on the cemetery near Hlohovičky
106 – 107	<i>Jaroslav Frána:</i> Studium složení kovových nálezů z Hlohoviček
108 – 116	<i>Petr Meduna:</i> Cesty ve středověku - středověk v cestách — Medieval roads - a journey into the Middle Ages
117 – 138	<i>Zdeněk Smetánka:</i> K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku — A discussion of problems associated with the three-part house in Bohemia and Moravia during the period of the High and Late Middle Ages
139 – 144	<i>Pavel Vařeka:</i> Customs and rites connected with the building process of a rural house and its importance for the study of archaic notions about space and landscape — Význam obřadů a zvyklostí spojených se stavbou vesnického domu pro poznání archaických představ o prostoru a krajině
145 – 157	<i>Miroslav Richter:</i> Hrnčířská pec ze Starého Mýta (k otázce počátků vrcholně středověké keramiky) — Töpferofen aus Staré Mýto (Zur Frage der Anfänge der hochmittelalterlichen Keramik)
158 – 170	<i>Karel Nováček:</i> Hornická sídliště - příspěvek ke studiu středověkého neagrárního osídlení — Mining settlements: the study of non-agrarian medieval settlement activities
171 – 180	<i>Zdenka Nemeškalová-Jiroudková - Lubomír Nemeškal:</i> Dva nálezy mincí 15. a 16. století z Mostecka — Zwei Münzfunde aus dem 15. und 16. Jahrhundert in Most und Hořany, Bez. Most
181 – 204	<i>Věra Čulíková:</i> Rekonstrukce synantropní vegetace středověkého města Mostu — Rekonstruktion der synanthropen Vegetation des mittelalterlichen Most

VARIA

- 205 – 214 ..... *Michal Bureš - Vojtěch Kašpar - Pavel Vařeka: Preliminary Report on the 1992-1993 excavations at the medieval site near to St Peter's church, Prague — Předběžná zpráva o výzkumu sídliště u sv. Petra v Praze v letech 1992-1993*
- 215 – 218 ..... *Mark Beech: The medieval settlement near to St Peter's church - environment and economy — Středověké sídliště u kostela sv. Petra - přírodní prostředí a ekonomika*
- 219 – 221 ..... *Jiří Militký - Petr Zavřel: Archeologické výzkumy v historickém jádru Českých Budějovic v roce 1993*
- 222 ..... *Karel Nováček: Archeologický výzkum v Plzni v roce 1993*
- 223 – 224 ..... *Karel Nováček - Pavel Vařeka: Libkovice, okr. Most - záchranný archeologický výzkum (předběžná zpráva)*

Jazyková spolupráce M. Beech (angličtina), H. Janů (angličtina), E. Dragounová (němčina), J. Kvapilová (francouzština), A.-M. Páleníčková (francouzština).

Na obálce vyobrazení města z Vídeňské bible krále Václava IV. (foto Prokop Paul).

Vydává, rozšiřuje, informace o předplatném podává a objednávky přijímá Archeologický ústav AV ČR (redakce tamtéž), 118 01 Praha 1, Letenská 4. Ordes from Albania, Bulgaria, China, C.I.S., Cuba, Hungary, Mongolia, North Korea, Poland, Roumania, Vietnam and Yugoslavia should be sent to Artia, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1, Czechoslovakia. Distribution rights for other countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 34 01 08, D-8000 München 23, GFR. Tiskne Adalbert Praha, spol. s r.o., 182 00 Praha 8, Klapková 2. Tento svazek vyšel v květnu 1994.

ISSN 0031 - 0506

ÚVODEM K MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA BOHEMICA 1993

INTRODUCTION TO MEDIAEVALIA ARCHAEOLOGICA BOHEMICA 1993

Jan KLÁPŠTĚ - Pavel VAŘEKA

Nové postavení archeologie, které se v českých zemích postupně vyhraňuje od r. 1989, nachází svůj přirozený výraz i ve změnách publikační struktury. Česká archeologie se vrací do evropských souvislostí a neobejde se bez zvýšeného podílu cizojazyčných publikací. Brzy po listopadu se proto změnila i podoba našeho nejstaršího časopisu, Památek archeologických. Archeologie se ale zároveň nemůže uzavřít domácímu prostředí, i zde usiluje o podstatně širší dialog. Vztah těchto dvou nároků, určený poměrem k evropským souvislostem a zároveň k našim národním dějinám, živě pociťujeme v archeologii středověku. Vhodnou příležitost k řešení spatřujeme v doplnění Památek archeologických o řadu Supplementa.

Sborník Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993 (MARB 1993) vychází hlavně ze dvou grantových úkolů řešených v oddělení archeologie středověku Archeologického ústavu AV ČR: Třinácté století v Čechách, Archeologie města Mostu. Na vydání svazku byla soustředěna značná část finančního zajištění obou úkolů, jimž zároveň Supplementum 2 Památek archeologických nabídlo vítanou součást prezentace dosažených výsledků. Při jasné preferenci grantových úkolů jsme se již nyní pokusili o širší záběr, který by v principu měl být otevřen rozpětí od doby stěhování národů až k nejmladším archeologicky studovaným tématům. Chtěli bychom zároveň přispět k překonání umělé hranice mezi tzv. slovanskou a tzv. středověkou archeologií. Do pohybu by se měl dostat i rámec geografický, sledující evropské souvislosti studovaných jevů.

V současné době se postupně stabilizuje síť archeologických pracovišť v Čechách, postupně vzniká jejich "přirozené" uspořádání. Už dnes stouplo množství institucí oprávněných provádět archeologický výzkum, zvýšila se jejich různorodost. Vše nasvědčuje tomu, že v následujících letech zejména archeologii středověku čeká značné množství terénních akcí záchranného charakteru. Dříve nebo později však příslušná křivka začne klesat a archeologické možnosti se budou uzavírat či měnit. Extenzivní etapa, v níž se právě teď nacházíme, ovšem zvyšuje nároky na informační vazby uvnitř oboru. Jedním z kroků k jejich posílení by měl být i tento sborník.

Obsah MARB 1993 otevírá studie J. Klápště, která se snaží o širší uchopení problematiky středověké transformace a zasahuje přitom do řady otázek diskusní povahy. Doufáme, že přispěje k ověření systému kladených otázek i k hledání přesnějších odpovědí. - Při studiu raného středověku i u nás stoupá snaha postihnout význam časné elity. Příspěvek k evidenci této vrstvy nabízí N. Profantová přehledem nálezů nejstarších ostruh v Čechách. - Závěr raně středověkého mohylového pohřbívání byl v české archeologii ještě nedávno posuzován značně rozdílnými způsoby. Krok k přesnějšímu řešení přináší "opožděná" publikace výzkumu v Hlohovičkách, provedeného již v r. 1922. M. Lutovský a K. Tomková zdůvodňují datování mohylníku do 10. stol. a mj. přispívají i k dalšímu ze závažných témat raného středověku, ke studiu dálkové směny. - Rekonstrukce sítě raně středověkých cest může otevřít i cestu k modelovému poznávání struktury rané společnosti. Právě tímto směrem se vydal P. Meduna. Je jistě přirozené, že na některých rozcestích zůstávají otázky vybízející k další diskusi, rozebírající i naše argumentační postupy. - Otázku geneze trojdílného vesnického domu si kladou archeologové a etnografové od sklonku minulého století. Z. Smetánka vychází z důsledné kritiky reliktní nejstarších vesnických staveb trojdílného půdorysu z Čech a Moravy, které bezpochyby představují pramenný fond evropského významu. Formování nového typu vesnického domu, chápané jako součást asynchronních změn mezi raným a vrcholným středověkem, nabízí zajímavá srovnání s ostatními částmi Evropy, kde docházelo k obdobným procesům. - Archaické chápání prostoru a krajiny, rozebírané P. Vaře-

Evaluation of medieval pottery forms a considerable amount of work for medieval archaeologists. In most cases we are dealing with pottery which underwent the process of consumption and only few finds directly result from the investigation of medieval pottery workshops. *M. Richter* appears to be on good terms with Medieval potters. He adds the pottery kiln from Staré Mýto to the other two kiln sites he has already excavated within Bohemia. This remarkable dataset provides a surprising picture of contrasts within medieval life. It also provides an amusing critique of the usually adopted simplified models.

Settlements connected with medieval mining activities have not previously been of a great interest within Czech medieval archaeology. *K. Nováček's* paper summarises this topic (not well known in Bohemia) based on the results of European research, particularly the intensive investigations carried out in some regions of Germany and France. Numismatic research has always traditionally had a place in *Památky archeologické*, and *MARB* is no exception. *Z. Nemeškalová-Jiroudková* and *L. Nemeškal* present information on two coin-hoards, dating to the Jagello-period (late Middle Ages), which were found within a completely devastated part of Bohemia. An outline of their historic circumstances will be completed by a future complex study of coin-finds from the Most region.

Environmental archaeology still represents a relatively undeveloped area within Czech medieval archaeology. Complex publication delays have generally lowered the interest of many archaeologists in undertaking systematic data retrieval, and in addition have stifled their motivation to develop more suitable or sophisticated methods (such points are touched upon by *M. Beech*). It is important to especially point out that an increase of the above-mentioned problems in recent years has not been prevented by the proclamation for a "complex rational study of medieval agriculture". Numerous large data-sets still remain unstudied in storage. New dangerous tendencies have emerged within Bohemia recommending the more simplified use of environmental data. Although this may certainly speed up the procurement of results and increase the number of publications, the value of information obtained will be proportionately of a lower value. The archaeological excavation of the town of Most has a particularly important role in this respect. Questions posed during the 1970-1980's, of European wide importance, have not until now been published due to a considerable delay. Individual chapters are finally beginning to be published: the archaeobotanical analysis of macroremains, palynology, dendrochronology and osteology. Reading the paper of *V. Čulíková* we should not neglect to point out the very paradoxical situation that the manuscript evaluating the archaeobotanical macro-remains from the medieval town of Most (including 251,000 seeds and fruits) was already completed in May 1986 (!). Basic information is now published here, particularly for Czech readers. It is clear that archaeobotanical remains found within the domestic environment can make an important contribution towards the reconstruction of the environment. This has been ably demonstrated by the extensive work carried out by *E. Opravil*. We must await further more complete publication of the Most archaeobotanical data. It is currently being prepared for full publication in German.

The final four contributions all share one common feature, i.e. they are all preliminary reports from recent rescue excavations. The recent excavations near to St. Peter's Church in Prague follow on from the earlier excavations carried out on the 13th century settlement. The main tasks were already partly determined by earlier work carried out at the site. The planned elaboration and evaluation of archaeological data from the whole locality is somewhat problematic, combining the evidence from previous excavations carried out over 20 years ago, the previous documentation being of variable quality. The increase in destruction of part of the historical heritage as represented by archaeological data is already taking place in České Budějovice (as well as in many Czech towns). Rescue excavations taking place there in 1993 have provided vital new information concerning the study of the origins and development of this Medieval town. Plzeň, another important Czech royal town, has already provided interesting data from the rubbish layers of Medieval wells. The first large-scale excavation of a town plot was carried out in 1983, enabling the reconstruction of the main development phases of this basic component of Medieval towns. The village of Libkovic, situated in the coal mining area near to Most, faces complete destruction by coal mining in spite of various civic and ecological protests. Libkovic represents only one of more than 100 sites which have been destroyed within this region. The recent excavation there has demonstrated the structure of the early medieval settlement, and has provided important archaeological data for the study of the formation of High Medieval villages and their development up to the present day, including changes to medieval farmsteads and houses.

ZMĚNA – STŘEDOVĚKÁ TRANSFORMACE A JEJÍ PŘEDPOKLADY

TRANSFORMATION – LA TRANSFORMATION MÉDIÉVALE ET SES CONDITIONS PRÉALABLES

Jan KLÁPŠTĚ

*V problému, zda dějiny vytvářejí hlavně lidé, či abstraktní schémata historických zákonitostí, dávám přednost prvnímu názoru.
Z Fiala*

Zvykli jsme si, že téma transformace středověké společnosti, procesu spojovaného ve střední části Evropy především se 13. stol., tvoří trvalou součást české archeologie středověku. Zájem sahá od prosté pramenné evidence až k diskusi o otázkách obecných, včetně otázky Proč? - z jakých příčin - transformace vůbec probíhala. Chceme-li se nyní uchýlit ke druhému z uvedených pólů, přitahuje nás možnost alespoň trochu přesnějších otázek a trochu úplnějších odpovědí. Takový postoj (byť v podstatě vždy relativní) by opravňoval jak současný stav studia, shromažďující již značné množství poznatků, tak i současný pohyb české společnosti, nastavující nové pohledy na leckterou dějinnou kapitolu. Přirozený aktuální kontext nacházíme v řadě evropských zemí, které souběžně s procesem sjednocovacím prodělávají proces diferenciací, nesený vyhraněnějším hledáním vlastní identity. Právě ve středověké transformaci bývá spatřováno významné rozcestí na cestě k evropskému dnešku, k modernímu ekonomickému systému, ale třeba i k britskému individualismu atd. (nověji např. *Hodges 1989; Randsborg 1991*). Shodné pozadí spojuje i rozsáhlou badatelskou aktivitu vztaženou k výročí Kapetovců (r. 987; např. *Barral i Altet, ed., 1987*) či k době sálské dynastie (1024-1125; např. *Böhme, ed., 1992a; 1992b*). Také zde tvoří jádro zájmu zásadní proměna středověké společnosti, byť především z popularizačního hlediska spojená s nápadnějším a obecně přístupným rámcem politických dat. Historická reflexe mívá do kolektivního sebeuvědomění, stává se jedním z důležitých zdrojů národní sebedůvěry a rovnováhy. Přičítáme jí i naději, že by přece jen mohla korigovat "válku paměti", přece jen tlumit předpoklady nacionalistických vzednutí.

Transformace středověké Evropy patří k obrovitým tématům a za tímto měřítkem nezaostává ani rozsah příslušné literatury. Už dávno by zaplnila prostornou knihovnu, jejíž fondy bychom navíc nedokázali striktně ohraničit. V Čechách není snadné tuto literaturu evidovat, natož získávat ke studiu. Takové podmínky samozřejmě odrazují od pokusů o celkovější pohledy. Základ ke "Změně" mohl vzniknout jen díky pobytu na Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales v Paříži, uskutečněnému v r. 1992 na pozvání M. Jean-Marie Pesez, Directeur d'études. Náčrt většiny kapitol se stal jedním z podkladů přednáškového cyklu pořádaného v r. 1993 pod vedením doc. Zdeňky Smetánky na Filosofické fakultě University Karlovy. Tato příležitost spojená s řadou diskusí vydatně pomohla hledání konečného pojetí textu. Věcný základ v mnohém čerpal ze studia středověkého osídlení SZ Čech, úkolu uzavřeného v r. 1992 rukopisem *Paměť krajiny středověkého Mostecka*.

1. Obecná východiska

Rozdíly mezi starším a mladším středověkem jsou i v dnešním evropském bádání oceňovány různými, leckdy až protichůdnými způsoby. I dnes se např. ve Francii, v zemi neobyčejného a dlouhodobého zájmu o da-

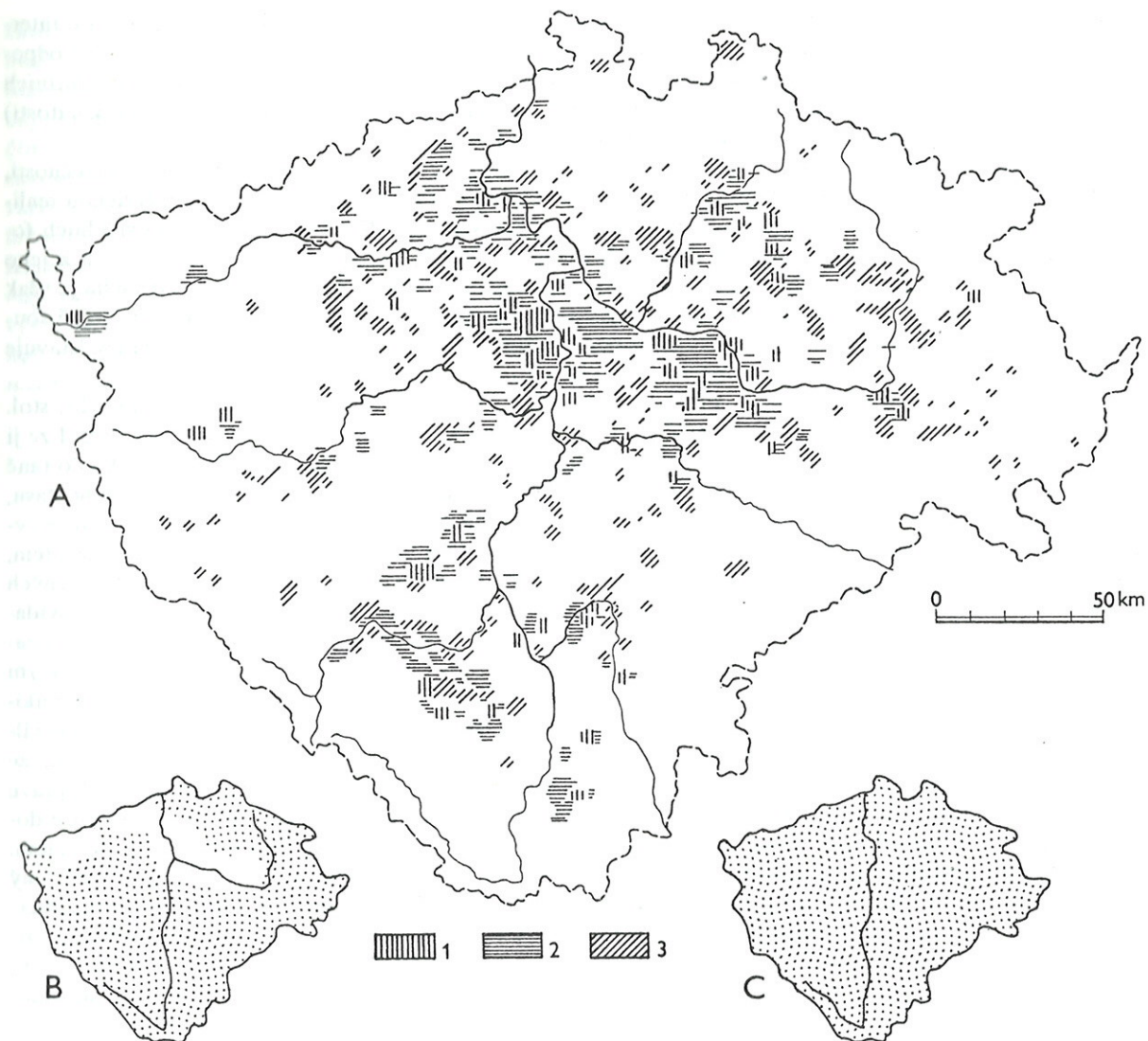
nou problematiku, střetávají jednoznačné výklady o radikální změně či přímo o feudální revoluci kolem roku 1000 (např. *Fossier 1982a*) s koncepcemi podtrhujícími vývojovou plynulost. Oponenti teorie o středověké transformaci odmítají názory o hluboké společenské proměně a registrované změny odkazují jen a jen do oblasti nevyrovnaného pramenného svědectví. Tak hluboká názorová diferenciacie nás ovšem nutně vrací k diskusi o celkové stavbě našich soudů. Jednotlivé přístupy samozřejmě odlišuje jejich teoretické pozadí, značný vliv připadá i nesterým možnostem různých vědních oborů, vedených vypovídacími schopnostmi a neschopnostmi jejich pramenů. Náš pohled opřeme v první řadě o svědectví archeologie, která např. právě v Čechách často hovoří o podstatných rozdílech mezi starším a mladším středověkem, mezi dobou spjatou ještě s archaickým světem a dobou otevírající novou kontinuitu. Obsahem příspěvku se tak stává i diskuze o obecném dosahu archeologické interpretace a o významu těch částí minulosti, které nám může přiblížit.

Samozřejmým východiskem je nám pojetí archeologie jako jedné z věd o člověku, která se přitom (už vzhledem k této ambici) neuzavírá sama do sebe, ale vyhledává produktivní kontakty zejména s přístupy vlastní historie a sociální (kulturní) antropologie. Společně naplňovaným cílem by se měla stávat *historická antropologie středověku*. Není asi třeba zdůrazňovat, že přístup, o němž usilujeme, má co nejméně společného s "archeologickou archeologií", ať již vytvářející "nezávislý" svět archeologické teorie či ponořenou do mechanické miniaturizace informací. Na druhé straně ani dnes nechybějí rezolutní soudy některých historiků, vykazující archeologii z řešení skutečně klíčových dějinných otázek, souvisejících např. právě se vztahem mladšího a staršího středověku (např. *Barthélemy 1992*). Tento leckdy konfliktní kontext nepovažujeme za nic víc, než za jednu z důrazných výzev k ověření smyslu zvoleného přístupu. Zároveň sdílíme přesvědčení, že i archeologie musí co nejdříve opustit hluboce zakořeněný koncept pilného hromadění dílčích poznatků, z nichž posléze, prostým součtem, vzejdou výsledky zcela nové a společensky závažné kvality. Ani archeologie nemůže čekat na zázrak. Chce-li být moderní vědou, musí se rozvíjet systémem dobře kladených otázek.

V obecném pohledu prvořadý nárok spatřujeme v nalézání cesty mezi dvěma nejpodstatnějšími úskalími společenských věd, totiž mezi apriorním schematismem "nezvratných historických zákonitostí" a pojetím extrémně subjektivním. Obě krajnosti, které i přes protiklady shodně přitahují zásobou hotových odpovědí, se právě dnes podivuhodnými způsoby prostupují i v archeologii. Nevím, prožíváme-li skutečně velký přelom ve vědě. Nepochybně jsme se však ocitli v kontrastním vyhocení mezi zjednodušeně chápanou kauzalitou a jen nezávazně hravými přístupy k minulosti. Chceme-li archeologii pěstovat jako jednu z věd nabízejících právě dnešní společnosti určitý díl kulturní rovnováhy, nezbyvá, než procházet mezi magnetismem obou zmíněných úskalí. Takovou cestu však nelze vykonávat se zavřenými očima, oba póly tvoří přirozené součásti poznávání, k nimž třeba znova a znova určovat náš vztah. V pozadí subjektivistického přístupu najdeme nepochybně správný soud: historik či archeolog vnímá svoje historické téma očima své doby a problémy minulosti rozebírá jako východisko k řešení otázek dneška. Každá interpretace se stává sociálně podmíněným fenoménem, spojeným s dobou, z níž vychází zájem pozorovatele. Na tento nijak nový postřeh lze reagovat buď efektní postmoderní rezignací nebo zdoluhavou a v principu vždy nejistou kultivací vztahů mezi poznávacím subjektem a historickou skutečností. - Začneme problematikou počátečních poznávacích kroků. Prvotní přístup tak či onak vymezujeme trojím směrem.

a) V pohledu synchronním dělíme vzdálenou historickou skutečnost do různých částí, chceme tyto části poznat samy o sobě a zachytit jejich vzájemné relace. Některé přístupy zároveň kladou na určitou část historické skutečnosti obecný apriorní důraz. Takové pojetí není ani zdaleka vyhrazeno pouze Marxovým následovníkům. Zřejmě znova a znova vyplývá z přílišné absolutizace konfigurace časově úzce vázané (a v tomto smyslu někdy skutečně jednoznačně vyhocené). Marxistické pojetí dějin lze právě dnes a v naší části Evropy až příliš lehce představit jako jednu provždy uzavřenou kapitolu. Velmi snadno bychom mohli odkázat na poetické vyjádření polského historika A. Michnika, srovnávající diskusi o historickém materialismu s mlácením už uhynulého koně. Pohled na širší souvislosti třeba v západní archeologii (z množství literatury např. *Spriggs, ed., 1984*) však rychle doloží, že ekonomický determinismus, představa o obecné závislosti vědomí na materiálních faktorech, evolucionistická koncepce následnosti společensko-ekonomických formací atd. uzavřenou kapitolu prostě netvoří. Ortodoxní i různě revidovaný historický materialismus zůstává na scéně a diskuse o něm by jistě měla zhodnocovat i naše vlastní zkušenosti.

Pevně vyhraněné členění celkového společenského či kulturního systému do tzv. subsystémů se pokusila přijmout procesuální archeologie 60. a 70. let. Subsystémem se stala oblast subsistenční, technologická, oblast sociálních vztahů, symbolická, oblast směny. Jejich poměr neměla určovat žádná apriorní hierarchizace. Kritika ale záhy zdůraznila, že táž aktivita zcela běžně prostupovala více subsystémových dimenzí najednou a přirozeně v sobě slučovala různorodé komponenty. Už staré historické bádání dobře vědělo, že historické jevy vznikají kumulací řady různých okolností. Oprávněnost kritických výhrad jistě nelze

Obr. 1. Čechy, rekonstrukce raně středověkého osídlení. A - Mapa *J. Slámy (1967)* rozlišuje tři etapy sídelního postupu: 1 místa nejstaršího osídlení, 2 kolonizace do poloviny 10. stol., 3 kolonizace do poloviny 11. stol. Schematizovaný výsledek lze dnes doplnit řadou regionálních sond, vyrovnanější představa o celku a jeho vnitřní dynamice však chybí. B - *Ch. Higouet (1966)* při rekonstrukci lesního pokryvu v rané Evropě mohl pro Čechy využít jen méně kvalitní podklady. Postupoval navíc v příliš širokých a statických kategoriích, pokoušel se nastínit minimální stav lesů v 5. až 11. stol. C - *G. Fourquin (1969)* předchozí mapu pozoruhodně upravil a uvedl do další literatury (např. *Duby 1973; Delort 1982*). - Fig. 1. La Bohême, reconstruction de la colonisation du Haut Moyen Age. A - Carte de *Sláma (1967)* avec trois étapes du progrès de colonisation: 1 la colonisation la plus ancienne, 2 la colonisation jusqu'au milieu du Xe siècle, 3 la colonisation jusqu'au milieu du XIe siècle. B - *Ch. Higouet (1966)* n'a pu consulter, pour la Bohême, que des sources de moindre qualité quant à la reconstruction de la couverture forestière en Europe primitive. En outre, il a procédé à des catégories trop larges et trop statiques; il a essayé de tracer l'état minimal du terrain forestier du Ve au XIe s. C - *G. Fourquin (1969)* a remanié remarquablement la carte précédente et l'a fait mentionner dans les oeuvres qui ont suivi (par exemple *Duby 1973; Delort 1982*).

zpochybnit, v radikální formulaci však mohou sahat až k obecným mezím poznávání, které se prostě bez určité schematizace neobejde. S extrémní kritikou se sice ze schematismu snadno a rychle uvolníme, brzy se však vzdáme výkladových možností a ocitneme se ve volné subjektivní hře, odkázané na jednotlivé dílčí příklady.

Přijatelné zmírnění jsme se nejprve snažili dosáhnout soustavným rozčleněním částí příliš abstrahovaných (např. obvyklých 5 až 6 subsystémů) na komponenty více dílčí a tím i určitější. Konečná redakce "Změny" však dospěla ke kompromisnímu řešení. Po řadě pokusů nezbylo, než ze záměru složit volně pročleněnou mozaiku, slevit. Zájem o celistvější výklad vedl ke spojování původně dílčích kapitol a vnější stavba výsledného textu se v podstatě přiblížila k subsystémovému členění. Názvy jednotlivých částí naznačují hlavní směr pohledu, volně ale doplňovaný dalšími aspekty. Kritické výhrady bylo možno upřesnit: jakkoli

vydělené části nechápeme v pevně uzavřeném smyslu. Jejich širší vymezení usnadňuje popis, snaha o interpretaci by se však měla vyhýbat obecně formulovaným otázkám vedeným přáním slyšet obecně platné odpovědi. Každá dějinná situace je jedinečná a její poznávání se neobejde bez znalosti právě jí vlastních konkrétních podmínek. Z podceňování této skutečnosti (a z přílišného důrazu na tzv. vývojové zákonitosti) nepochybně vyplývaly hlavní nesnáze tzv. subsystémového přístupu.

Samozřejmým požadavkem zůstává definovaný vztah k celkové (živé) struktuře vzdálené skutečnosti, byť třeba vázaný hranicemi archeologické evidence. Teprve tento vztah dovoluje postoupit za fyzickou realitu věcí, k obecnějším strukturám, s nimiž byly naše prameny svázány. Příklad nabízí studium sídelních forem, k nimž se obrací značná část archeologického zájmu. Všechny rekonstrukce sídelního obrazu a jeho proměn samy o sobě zůstávají v podstatě na povrchu společenského vývoje. Vlastním smyslem studia je však cesta hlouběji, k momentům konstitutivním. Takovou cestu může v příznivých situacích otevřít právě soustavný důraz na vztah k "živé skutečnosti". Není asi třeba opakovat, že pro naznačenou orientaci představuje někdy ostře proklamovaný dualismus archeologie a historie něco zcela umělého a zavádějícího.

b) Ohled diachronní vyjímá rámec příčinných souvislostí na časové ose. Českou problematiku 13. stol. lze například sevřít tradičním rozmezím let 1197 a 1306, svázaným s vládou posledních Přemyslovců. Lze ji však také chápat jako završení tendencí s mnohem a mnohem delší působností, zasazených hluboko do raně středověkého kontextu. Teoretické východisko širšího pohledu nabízí koncepce mnohosti objektivního času, již do historického bádání uvedl F. Braudel (1902-1985) a která se právě dnes těší intenzivnímu zájmu evropské i zámořské archeologie, i když jí často skýtá jen módně střížený kabát. Rozhodně se ale nepřidáme k těm, kteří mechanicky hledají archeologický protějšek tří časových rovin, v podstatě arbitrárně stanovených F. Braudem (např. 1958). Za zásadní považujeme výchozí princip různě členité časové stupnice, odpovídající různé časové dimenzi jednotlivých historických jevů. Mnohdy dramatický událostní povrch snadno zakrývá podstatnější tendence, které se naplňují v dlouhém trvání, spojujícím životy generací. Svým širokým měřítkem (a proto i svou samozřejmostí) snadno unikají každodenní pozornosti současníků, záznamu středověkých kronikářů i stránkách novin. Bezprostřední evidenci se leckdy vymykají i podstatné kulturní či sociální změny, vyrůstající jako kumulativní důsledek dlouhodobých procesů. Nemusíme asi zdůrazňovat, že posun k dějům dlouhého trvání je příhodný pro archeologii, která jinak tradičním historikům závidí právě onen třpyt jedinečných událostí. Takovému úkolu, jakým je studium středověké změny, může koncepce dosazující historické jevy do jim vlastních časových rozměrů pomáhat jedním neobyčejně cenným aspektem. Překonává totiž pokušení příliš zjednodušeného kontrastního přístupu, stavějícího proti sobě úzce zaostřené snímek situace *před změnou* a *po změně*. Následné srovnávání, poznamenávané zřejmě vždy nerovnoměrností pramenného svědectví, snadno vytváří zkreslenou interpretační strukturu, s níž příliš lehce a přímočaře spějeme k cíli hledání - k evidenci společenských proměn. Pojetí inspirované F. Braudem, dosazující každou sociální aktivitu do jí vlastních časových rozměrů, nepochybně nabízí výklad mnohem vyrovnanější.

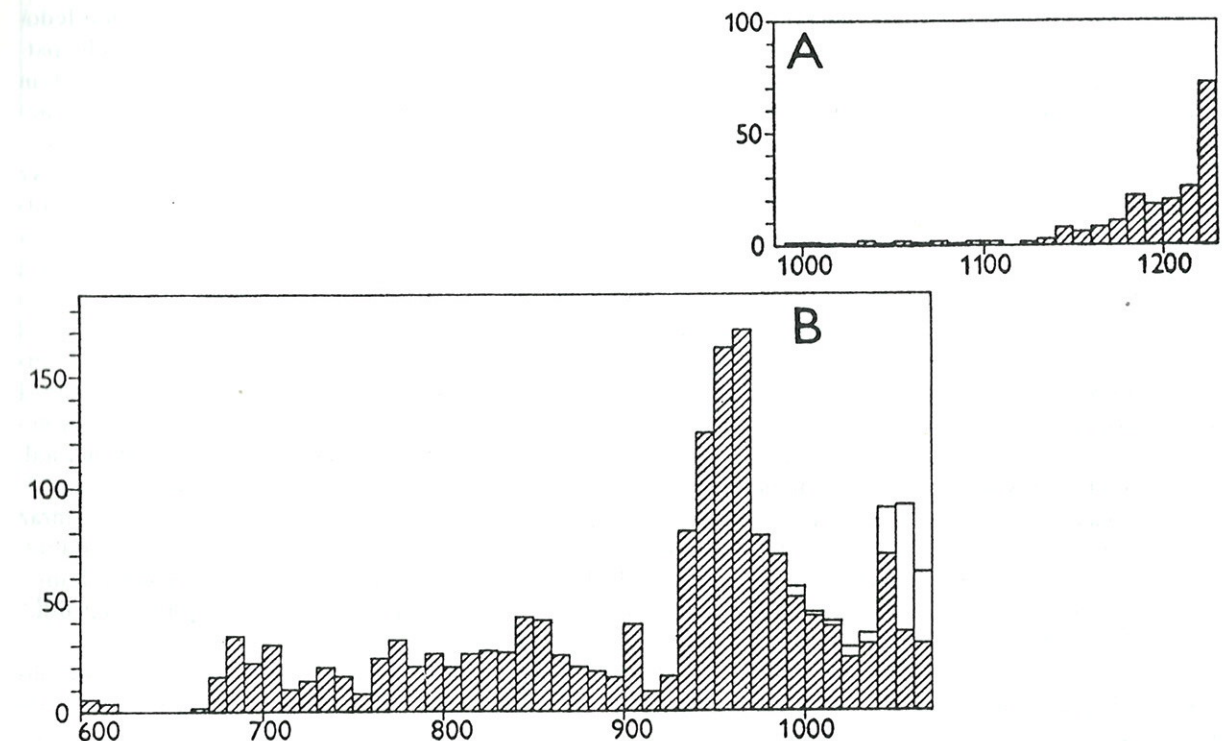
c) Třetím směrem našich pohledů stanovíme teritoriální záběr a jeho vnitřní členění. Na jednom pólu do české země vkládáme systém regionálních sond, směřovaných k jejímu reprezentativnímu obrazu. Přitom ale tak či onak studujeme jednu z kapitol evropské proměny, nepoznatelnou bez znalosti mnohem širší mozaiky. Právě zde se postupně otevírá jedna z aktuálních archeologických příležitostí překračovat úzké zahledění do vztahů sousedních národů. Dnešní archeologická literatura komparační pohledy nepostrádá, zatím je však soustředuje do pásma od evropského severu přes Británii, Francii k Itálii a Středozeří. Velké části kontinentu zůstávají mimo, přestože i ony tvořily a tvoří součást téhož světa a svým dílem (i svou jinakostí) patřily a patří ke zdrojům evropského pohybu. Právě zde, právě v příliš jednoduchých odkazech na "rostoucí okrajovou roli" oné "jiné Evropy", zaznívá výzva, jíž by české bádání nemělo přeslechnout. S podobnou problematikou se pochopitelně vyrovnává archeologie a historie řady evropských zemí. Snahu o vyvážená řešení lze sledovat například v archeologii dánské (Randsborg 1990 aj.). Není pochyb o podmíněné platnosti pojmů centrum a periferie, odvozených běžně ze schématu I. Wallersteina (např. 1974). V celistvém podrobněji zaostřeném pohledu na evropské prostředí s jakkoli pročeňovaným vztahem centrum/periferie sotva vystačíme. Představa *centra* odporuje skutečným evropským poměrům, v nichž politickou decentralizaci a vnitřní rozrůzněni řadíme k hlavním faktorům dlouhodobě podmiňujícím kulturní i ekonomický růst (např. Randsborg 1992, 22). Chceme-li, lze znovu připomenout obraz mozaiky, překvapivě pestré a navzájem složitě spjaté.

Zdůrazněme nejprve hlavní teze, které se potom pokusíme doložit nebo alespoň diskusně vyhrodit. - Středověká transformace patří historii dlouhého trvání. Proces soustředěný v Čechách do 13. stol. vyrůstá z předchozího dlouhodobého vývoje. Samotná transformace byla součástí evropských proměn, bez tohoto kontextu zůstává neuchopitelná. Při hledání příčin nesdílíme teorie jediného či prvotního hybatele, působí-

elho obdobně jako síly školní fyziky. Taková pojetí neúnosně zjednodušují historický proces a v jeho schematizaci mj. předpokládají princip jakýchsi pevných dějinných počátků. Vzhledem k jedinečnosti každé historické situace se snažíme vyhnout obecně formulovaným otázkám, očekávajícím všeobecně platné odpovědi. Shoda příčin nemusí vést ke stejnému výsledku, shoda ve výsledku nevyžaduje totožnost příčin. Snahu o jednoznačné odpovědi obecné povahy, nevázané konkrétními podmínkami, považujeme za zavádějící jak v jisté trvalé diskusi o poměru člověka a jeho kultury k přírodnímu prostředí, tak i ve vlastním výkladu společenského vývoje. V prvním ohledu vzniká obecný kontrast mezi kulturou či společností na jedné a přírodou na druhé straně. Důsledkem se nutně stává sociální nebo geografický determinismus. V kultuře spatřujeme především projev lidské tvořivosti, nikoliv snad pouhou adaptační odpověď, znovu a znovu vyvolávanou nárazy proměnlivých vnějších podnětů. V rámci multikauzálního výkladu, oceňujícího význam třeba nenápadných, ale dlouhodobě působících faktorů, zdůrazňujeme pohyb v oblasti sociálních vztahů. Právě ten opakovaně otevřel (doslova si vynucoval) další a další možnosti celkového růstu středověké společnosti.

2. Přírodní prostředí a kulturní vývoj

Zájem o historii klimatu a o ekologické otázky vůbec se obecně vystupňoval od 60. let. Do diskusí věd o člověku jej vtahovala snaha o celistvější poznání minulosti, úzce ovšem spojená se stínem nemoci moderního světa, vyvolávající náš vnímavější vztah k životnímu prostředí. I tady najdeme velmi rozrůzněná stanovis-

Obr. 2. A - Četnost dochovaných listin vydaných v českém prostředí do 20. let 13. stol. (Pánek - Hladík 1968). B - Vývoj četnosti anglosaských listin (Hodges 1989). Kvantitativní vzestup souvisel s vytvářením nové majetkové struktury, s procesem, jehož zásadní součástí tvořil nástup pozemkové šlechty. - Fig. 2. A - La quantité des documents conservés, publiés dans les pays tchèques jusqu'aux années vingt du XIIIe siècle. B - L'évolution des documents anglo-saxons. L'augmentation quantitative est liée à la formation de la nouvelle structure de biens, au processus dont le fondement repose sur l'apparition de la noblesse foncière.

ka, i když také zde pokud možno vyrovnanou orientaci nabízela věda už v závěru 19. stol. Tehdejší názorové střety vedly mj. k uvážlivým formulacím, problematizujícím ten či onen determinismus a vyjadřovaným např. slovy "příroda nabízí, člověk disponuje". Odkazy na přírodní faktory, zejména na faktor klimatický, často slouží při snaze o výklad pohybu pravěké či středověké společnosti. Právě podnebí je totiž činitelem proměnlivým, působícím vně kulturního systému. Příčinný odkaz se nabízí a může takřka vždy sáhnout do zásoby odpovědí. Slyšíme, že příčina expanze starých Germánů spočívala v klimatickém ochlazení, Vikingy naopak mělo do pohybu uvést oteplení atd. I dnes zaznívají hojně a velmi důrazně autoritativní hlasy spatřující směrodatnou příčinu středověké transformace v příznivém klimatickém vývoji.

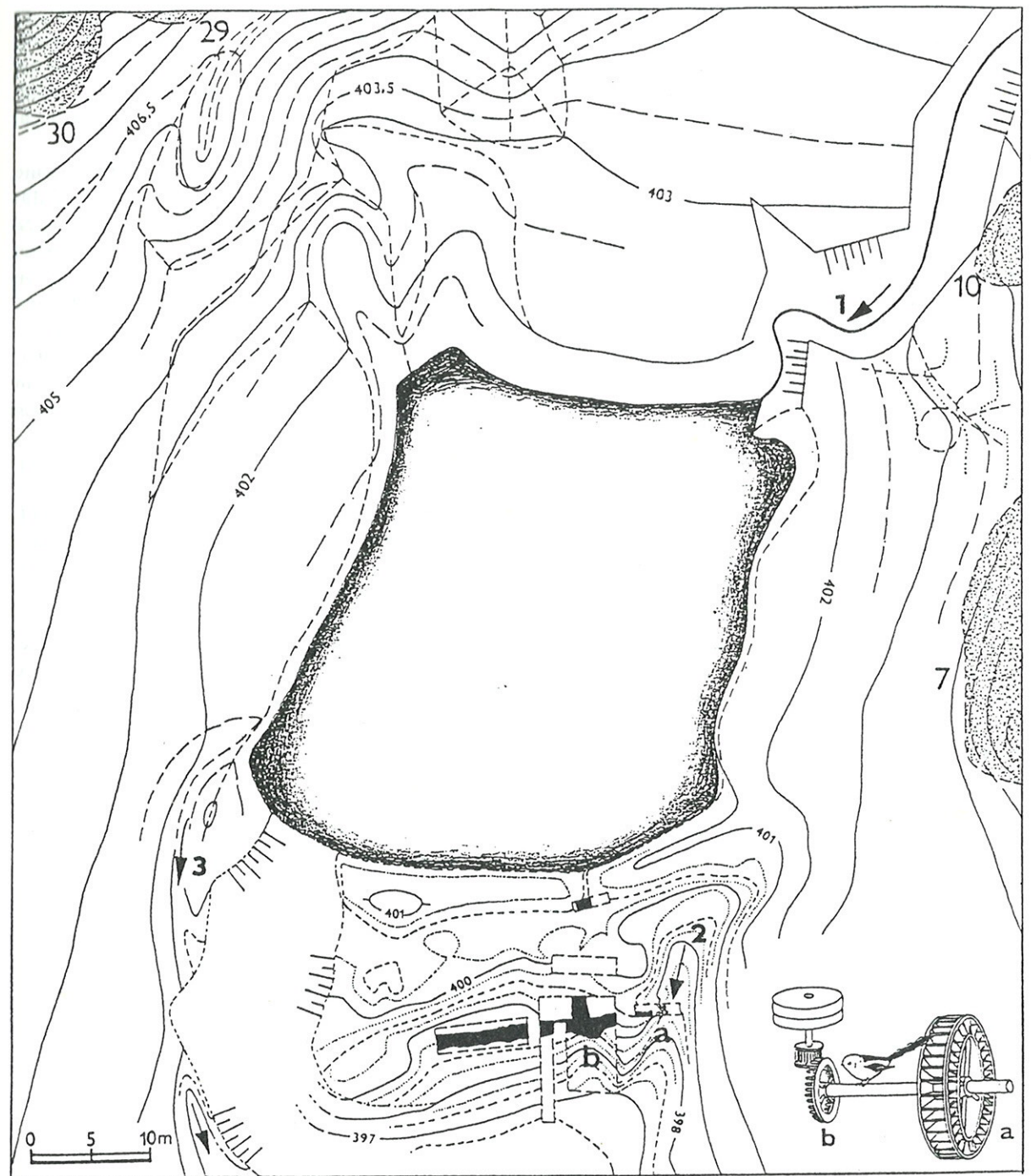
Na počátku současné etapy zájmu o klimatologii, v 60. letech, stál jednoduchý optimismus, ten však během doby nahradilo kritické vystřízlivění. Úkol vlastně spojuje různé problémové okruhy, samotnou rekonstrukci historického klimatu a postižení vlivu klimatické variability na činnost člověka. V antropologickém ohledu se navíc stýká vliv na celkovou energetickou bilanci (vyvolávaný např. krutou zimou) s působností klimatické situace na zemědělskou produkci. Podrobnější rozbor (zejm. *Alexandre 1987*) právě svou důkladností (a tedy spíše paradoxně) ukázaly, že o středověkém klimatickém vývoji víme příliš málo a příliš nepřesně (cf. např. *Ornato 1988; Pfister 1988*).

Obecné schéma středověkého klimatického vývoje je přijímáno sice s diskusí, ale bez zásadních rozporů. Někdy před r. 1000 mělo začít klimatické optimum, které ještě zasáhlo 13. stol. Vrchol, ověřovaný i odkazem na proměny sluneční aktivity, bývá kladen do doby kolem r. 1150. Století 14. a 15. přinesla období přechodné, zahrnující nejprve určité zhoršení, vystřídané asi mezi léty 1465-1550 opět lepším. S polovinou 16. stol. měla nastoupit "malá doba ledová". Takové schéma i dnes rozhodující měrou závisí na rozboru písemných pramenů vyprávěcí povahy. Jejich omezená četnost nutí ke srovnávání povšechných charakteristik, posuzujících zpravidla zimní teplotní poměry a letní vlhkost. Široký musí být i srovnávací geografický rámec, např. v rozboru P. Alexandre se Evropa severně od Alp stala jedním jediným celkem. Na místě je nepochybně otázka, o čem vlastně výsledné schéma svědčí.

Při nedostatku vhodných dat se uchylujeme k jakýmsi souhrnným ukazatelům, i když vlastním tématem antropologicky orientované klimatologie je *variabilita*. Také v hojně dokumentovaných staletích převažují roky "normální", unikající pramennému svědectví. Záznam totiž přitahovaly jevy pamětihodné a tedy zřetelně výjimečné. Pro posouzení takové zásoby dat chybí jakýsi "bod normality". Uvažujeme-li v rámci nastíněného schématu, nespočíval by asi rozdíl mezi středověkým optimem a malou dobou ledovou v prostém počtu zim tvrdých či mírných, let suchých či deštivých. Měl by být v nějak horších špatných zimách a nějak nepříznivějších nepřítomných letech. Takový rozměr však užívaným ukazatelům uniká. Víme také, že předpokládaný dlouhodobě příznivý rámec zahrnoval i roky klimaticky kruté. V rozmezí středověkého optima alespoň vzpomeňme, jak špatné zprávy z řady evropských zemí provázejí 2. desetiletí 12. stol. K ověření tehdejších i dalších výkyvů během 11.-13. stol. nám stačí prolistovat zápisy kronikáře Kosmy a jeho pokračovatelů. Právě tady si můžeme připomenout i vyčerpání, které mohla mimořádně krutá zima vyvolat. Zvlášť drastický obraz se vztahuje k zimě r. 1282, která už beztaž zbledovanou českou zemi přivedla na samý kraj možností. Má smysl nad líčením tehdejších hrůz opakovat, že i rok 1282 patřil do tzv. středověkého optima?

Nejhledanější rovinu tvoří vztah klimatických proměn k zemědělské produkci. Také zde nám údaje typu krutá zima/vlhké léto sotva pomohou. Potřebovali bychom podrobné (ale ovšem kronikářsky nevďěčné) informace o kritických částech vegetačního cyklu. Příslušné otázky nabízí zemědělská věda, odráží je i lidová pranostika. Tak či onak si rychle ověříme, že zlá bývá právě mírná zima v lednu a únoru, která sněhem neochrání ozimy. Škodí březnové mrazy, málo vláhy v dubnu a květnu, mnoho deště v červnu a červenci atd. Nezapomeňme ani na různé nároky jednotlivých plodin, související mj. s rozdíly v jejich vegetační době. V pramenech nás však jen zřídka zarazí podrobné údaje, jaké čteme k r. 1283: "Jaro suché. 12. května mráz tak silně poškodil vinice a ovocné stromy, že nepřinesly vůbec žádnou úrodu. Uškodil též ozimému i jarnímu setí pšenice, žita, ječmene, hrachu i jiného zrna po celých Čechách tak, že se musila na velmi mnohých místech setba posekat, protože by byla asi jen velmi malou nebo žádnou úrodu nepřinesla k prospěchu lidí." Rozhodl ostrý májový výkyv. K čemu by pro rok 1283 byly zimní či letní indexy?

Ve vztahu proměn přírodních podmínek a kulturního vývoje není společnost v postavení pasivního objektu. Její přirozená reakce na vnější změny spočívá v rozvinutí adaptačních schopností. Provázejí každý ekonomický systém, zvláště však bývají vyvinuty u systémů primitivních. Žijeme ve světě, jehož citlivost na klimatické výkyvy stoupá a nesnadným úkolem se i pro nás stává vyloučení "interpretace od ústředního topeň". Středověké zemědělství v mírných evropských podmínkách snáze vyrovnávalo dlouhodobé (sekulární) výkyvy. Velký hlad, přicházející brzy po nevydařené sklizni, souvisel s variabilitou krátkodobou (např. *de Vries 1981; Post 1979; 1983; Stanhill 1976; Barker - Gamble 1985, 22*). Potřebná informační podrobnost však opět uniká, odhadům "průměrných" klimatických podmínek či "průměrných" zemědělských výnosů,

Obr. 3. Středověký vesnický mlýn u Vyžlovky (o. Kolín) sloužil na málo vydatném potoce (1), kde potřebnou zásobu vody shromažďoval rybník. Vodní plochu uzavírala poměrně široká hráze, při vnějším obvodu zpevněná zdí. Mlýnským kolem otáčela voda vpouštěná do úžlabí (2,a), s mlýnicí spojujeme sousední depresi vhloubenou do tělesa hráze (b). Přebytečnou vodu mohl odvádět samostatný přepad (3). Podhrázní mlýn na spodní vodu klademe do 14. stol. Pracoval ve vsi ze 13. - 14. stol., jejíž usedlosti lemovaly příslušnou terénní pánev (7,10,29,30). - Středověkým mlýnům, nejsložitějším technickým zařízením tehdejšího venkova, se zejména po studii *M. Blocha (1935)* dostává oprávněně pozornosti. V našem chápání jejich provoz šetřil čas a energii, samostatný problém však začíná otázkou, co tato úspora znamenala pro středověkou společnost, jak asi byla využita. - Fig. 3. Moulin de village du XIVe siècle (village déserté de Vyžlovka, Bohême centrale). Un petit étang collectait la réserve d'eau. L'eau en dessous faisait tourner la roue de moulin.

vztahovaným na delší časové úseky, připadá jen a jen pomocný význam. Víme již, že dlouhodobý celkem příznivý průměr mohl zahrnovat i roky špatné úrody a krutého hladu. Následnost několika (2 či 3) nepříznivých let mohla adaptační schopnosti překročit a vést k hospodářskému propadu. Závisela-li zlá léta na klima-

tické variabilitě, byl jejich zásah sice krutý, zlepšení však následovalo poměrně brzy. Krizi ovšem mohla vyostřit zhoubná síla člověka, válečné ničení zásob a úrody, vybití stád. Tehdy se rozpoutávaly žně smrti. Klimaticky kritická situace, násobená ještě krizí politickou, dopadla na české země například na prahu 80. let 13. stol. (cf. již *Curschmann 1900*). Drásavý obraz, který skládají slova vyprávěcích pramenů jsme již mohli připomenout - hned ale třeba zmínit i opětovný vzestup českého státu v poslední kapitole vlády Přemyslovců, v době krále Václava II.

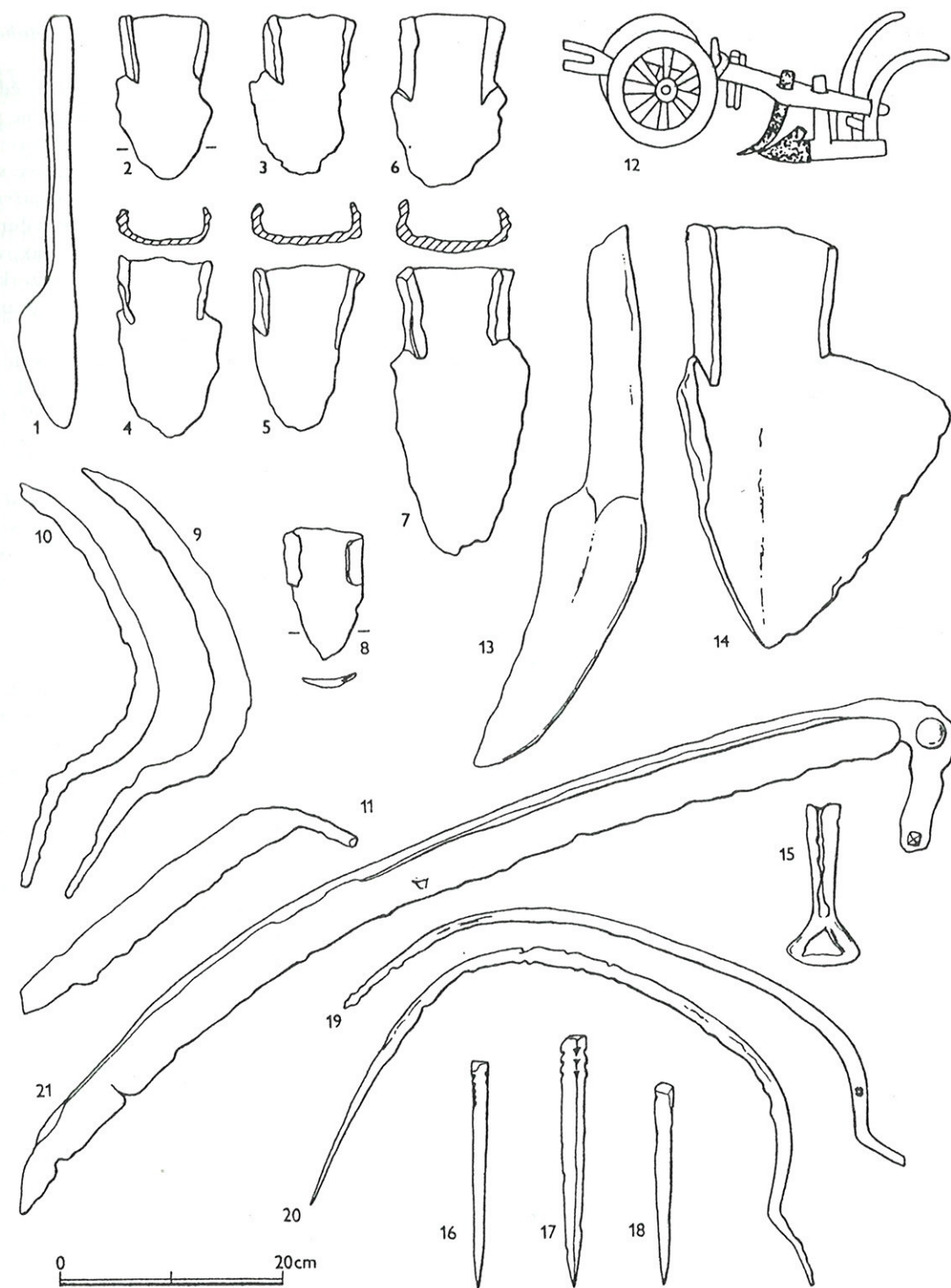
Otázku, do jaké míry v naší části Evropy působilo klima jako historicky příčinný faktor, posuzujeme velmi opatrně. Ani při interpretaci příčin středověké transformace nenacházíme důkazy opravňující důraz na podnební vývoj. Na rozdíl od rezolutních soudů dlouhé řady evropských autorit se domníváme, že tzv. klimatické optimum mohlo středověké transformaci nanejvýš nabízet jen relativně příhodný rámec, který sám o sobě neměl rozhodující úlohu. Dodejme ještě, že jisté rozčarování, které následovalo pilnou knihu P. Alexandre, obrátilo důraz klimatologie dvěma směry. Značný zájem míří k lépe dokumentované tzv. malé době ledové, jejíž poznávání by mj. mělo odhalovat určité modelové vazby, dovolující i zpětnou projekci. K hlavním poznatkům patří doklady složitého a leckdy nevyrovnaného vztahu mezi klimatickými trendy a zemědělskými výnosy. Představa o nějaké jednoduché signifikantní korelaci není potvrzována. Očekáváme zároveň, že k podstatnému obohacení klimatologie středověku přispěje rozvoj přírodních věd.

Poměrně vyhraněnou část bádání tvoří energetické či ucelené ekologické pohledy (cf. *Smetánka 1989*). Už od 30. a 40. let našeho století se objevovaly pokusy analyzovat kulturu jako termodynamický systém, v němž dlouhodobě přibývá energie, energetický nárůst vyvolává růst populace atd. (*White 1949; 1959; cf. Shawcross 1972*). Schopnost využít energii pro potřeby člověka se dokonce měla stát měřítkem kulturní pokročilosti. "Pevné východisko" těchto v podstatě evolucionistických teorií (ovlivňujících např. V. G. Childa) vzniká zřejmě několikerým zjednodušením teorie přebytku. V archaických společnostech lze sotva biologicky a kulturně ohraničit subsistenční minimum a rovněž přebytek (energetický či ekonomický) zůstává kategorií historicky podmíněnou (*Halstead - O'Shea 1989*). Jako absolutní pojem ztrácí v netržných společnostech smysl. Samostatná problematika souvisí se získatelností přebytku, určenou úrovní efektivity příslušného aparátu. Především však žádný druh přebytku sám o sobě společenský či kulturní růst nepodmiňuje (cf. *Renfrew 1972, 39*). Důkazy snad nemusíme složitě odvozovat, stačí pohled na leckterou z nedávno minulých i současných společností. Naše diskuse usiluje o rozčlenění problému a o zdůraznění jeho mnohem složitější spjaté a podmíněné podstaty. Nezapomínejme, že v českém bádání "výše nadproduktu" ještě nedávno běžně působila jako autonomní síla pohánějící středověké dějiny, z prezenze zemědělského produkčního přebytku přirozeně a samovolně vyrůstaly elementy sociální a politické struktury. S vyslovovanými výhradami zároveň jistě nechceme spěchat do jinak jednobarevné krajnosti a úlohu ekonomického potenciálu podceňovat.

Novější a leckdy obezřetně zdůvodňované studie chápající středověkou společnost jako specifický ekologický systém provázejí nesnáze dané nestejnou uchopitelností základních ekologických kategorií. Jedna z nich obvykle nese název informace. Právě sem spadá i vlastní tvořivý vklad člověka, schopnost rozšiřovat kapacitní možnosti regionů atd. Tato položka bývá v běžných schématech umenšována a překrývána kategoriemi snáze uchopitelnými. Poznávací situace se ale právě touto deformací stává přehlednější, získává zdánlivě pevné vztahy a proměny přírodních faktorů nabízejí lákavou interpretační osnovu.

3. Demografický vývoj, příčiny a důsledky

Začátkem výkladu problematiky 13. stol. v Čechách třeba sestoupit až k počátkům slovanského osídlení a pokusit se přehlédnout dobu svým trváním obdobnou době, která nás dělí od století posledních Přemyslovců. Požadavek takového ohlednutí je nasnadě. Archeologické svědectví totiž raný středověk představuje jako dobu sídelního postupu, zdoluhavě a s nepochybnými výkyvy rozšiřujícího oikumenu. Základní oporu pro takové tvrzení nabízí nevelký článek J. Slámy (1967) soustředěný na 6. až 11. stol. (obr. 1). V principu obdobné křivky archeologie kreslí jak v Čechách, tak v několika dalších částech Evropy a ukazuje už 2. polovinu 1. tisíciletí jako dobu sídelního růstu (cf. *Klápště 1988, 94*). Archeologické prameny skládají obraz zatížený hned

Obr. 4. Zemědělské nářadí staršího (1-11) a mladšího středověku (12-21), doklady z Čech, Moravy a Slovenska. 1 - 5 Pohansko u Nejdku, 9. stol., nález v interiéru zemnice zahrnul mj. krojidlo a radlice, z nichž dvě bývají spojovány s rádlem, dvě s pluhem. 6 Gajary-Stolička, 8./9.stol.?, často předpokládán archaický doklad plužní radlice. 7, 9 - 11 Mikulčice, 9. stol., radlice (délka 23,8 cm), srpy a kosa. 8 Ivanovice, 9. stol., symetrická radlice (délka 11,2 cm), podle jednostranného ocelového břítu určená k asymetrické orbě. - 12 Slavětín, kolem r. 1385, vyobrazení pluhu. 13 - 20 Semonice, kolem r. 1300, plužní krojidlo a radlice, hrot otky, zuby bran, srpy. 21 Konůvky, 15. stol., kosa (podle A. Bartoškové, M. Beranové aj.). - Fig. 4. Outils agricoles du Haut (1 - 11) et du Bas Moyen Age (12 - 21), exemples de la Bohême, de la Moravie et de la Slovaquie. Pour les socs archaïques, les formes asymétriques sont visibles (6). Cette asymétrie vient soit de la forge, soit d'un labourage unilatéral. Quelques pièces symétriques étaient aussi employées de manière asymétrique, elles étaient munies d'un tranchant unilatéral (8). Tous ces outils se différencient fort de la lourde charrue du Bas Moyen Age (14 - environ 1300). Le labourage asymétrique archaïque est à notre avis lié avec des instruments transitoires, entre le labour à l'araire simple et le labour à la charrue véritable.

několikými chybami, které navíc působí velmi nerovnoměrně. O přesvědčivosti dokladů *dlohodobého* vzestupu raně středověkého osídlování však lze sotva vážně pochybovat.

Kolize s výklady čerpanými jen a jen z písemných pramenů nepochybně plynou z mezí psaného svědectví, které se sídelním postupem nebylo svázáno jasnou a obecně platnou příčinnou vazbou. Připomeneme ještě, že vzestup četnosti písemných pramenů čekal až na dobu vytváření nové kvality vlastnických vztahů. Právě tyto vztahy a jejich ještě křehkou rovnováhu pomáhaly stabilizovat listiny vystavované v jazyce sice universálním, obecně ale nepřístupném (obr. 2). Ať chceme či nechceme, celkový pohled na raně středověké osídlování závisí především na archeologii a na rozvíjení jejích možností. Je-li ještě někdy zdůrazňována pouze regionální platnost archeologických poznatků (např. *Fossier 1975, 160*), lze takovou výhradu snad spojovat s dosud málo reprezentativním stavem bádání (rozvíjeným regionálními vzorky), v principu však podobné soudy mohou sahat až k nepochopení různých možností různých druhů pramenů.

V širším pohledu nelze pominout ani zásadní rozpor současné archeologické interpretace s teorií R. Gradmanna (1865-1950). Ta sice vznikla už na prahu 20. stol., s udivující houževnatostí se ale udržela nápadně dlouho. Spočívala na představě ostrého protikladu mezi otevřenými (stepními) a lesními oblastmi. Předpokládala značně statický rozsah oikumeny, který od neolitických počátků čekal až na středověký stát a kláštery, jejichž síla měla teprve dovolit podstatnou kolonizaci lesů. Výklad R. Gradmanna už ve 40. letech zpochybovala sídelní archeologie a palynologie, jeho principy však hluboce poznamenaly historické bádání. Vstoupily i do díla *M. Blocha* (např. 1931) a zřejmě také odtud je další a další literatura nabízela nejen k vyslechnutí, ale i ke zprostředkování, dosahujícím rovněž k nám. Archeologie přitom poměrně záhy ukazovala, že již od neolitu pozitivní i negativní změny rozsahu oikumeny tvořily samozřejmou součást sídelního vývoje.

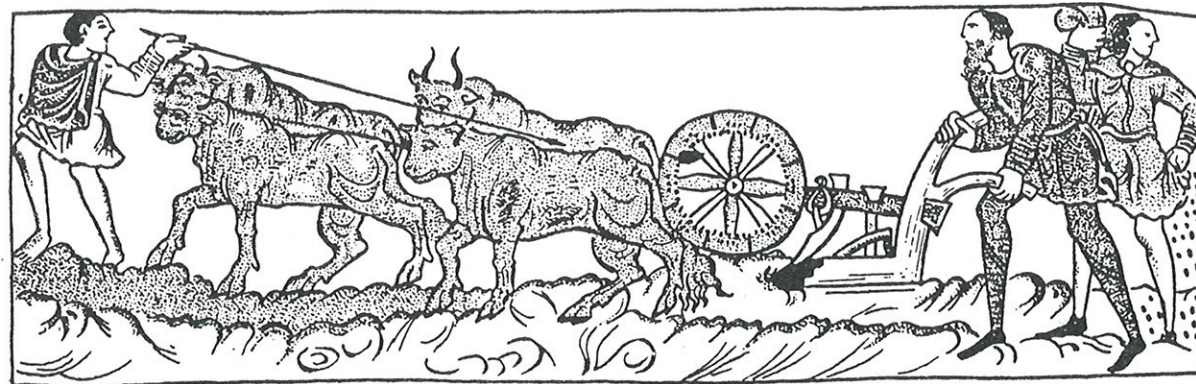
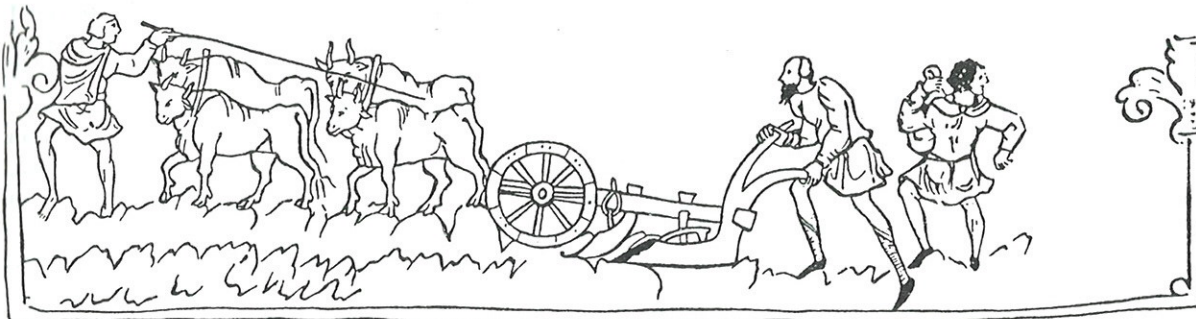
Raně středověký sídelní pohyb považujeme za odraz populačního tlaku, za snahu o řešení relativního přelidňování sídelních areálů. Důvody tohoto dlouhodobého pohybu zůstávají jedním z nejméně jasných a ovšem i nejpřitažlivějších témat. Ocítáme se před složitou problematikou, nad níž se už po generace střetávají různé přístupy, řešící vztah vývoje populačního, technologického, sociálního, ale i působnost faktorů vnějších, v našich podmínkách zejména klimatických. Jistě zvláště podmanivě působí univerzální řešení, ustavující obecnou prioritu některého z faktorů. Nepochybně se v nich schází záměna části za celek a snaha o jasná přehledná řešení. Uvedeným krokem totiž získáváme tolik cenný pevný bod. V hracím stolku ukrýváme spoluhráče, který vždy vyhrává svou partii. Podobnou diagnózu vztahoval *W. Benjamin* (1939) k historickému materialismu, platnost jeho slov je však mnohem širší.

Argumenty vkládané do diskuse o předpokladech populačního vývoje bývají často zabarveny politicky, eticky, filosoficky. Tato okolnost souvisí s přirozenou spojitostí mezi pohledem zpětným a snahou o projekci příštího vývoje. Nejznámější populační teorií zůstává výklad R. Malthuse (1766-1834). V jeho pojetí může populační růst postupně redukovat ekonomický přebytek, cestu z hladu potom umožňuje dokonalejší zemědělství, uvolňující populační vzestup, posléze ústící opět do dalšího krizového období. Nezávislou proměnnou se v tomto pohledu stává ekonomický vývoj, závislou proměnnou tvoří vývoj populační. Podstatně odlišný výklad načrtla v 60. letech *E. Boserupová* (1965; dále např. 1983), zabývající se tehdy v rámci OSN agrární ekonomikou neindustriálních společností. Vyšla z nástinu postupné intenzifikace zemědělství. S každým dalším intenzifikačním krokem spojila nejen vzestup produkce, ale i vzestup pracovních nároků. Dokažuje zároveň, že vše, co vyžaduje více práce, je přijímáno jen v situaci, kdy není vyhnutí. V těchto relacích se růst populace stává nezávislou proměnnou, pozitivně působícím základním faktorem změn v podstatě zemědělství. Koncept E. Boserupové nelze přirozeně oddělit od kontextu 60. let, od hledání nového vztahu k tzv. třetímu světu. Diskuse vyvolaná názory dánské badatelky minula české prostředí a dnes již nezbývá, než vysoce vynášené a hned zase tvrdě zatracované pojetí ("křiklavý doklad protestantské etiky") posuzovat se značným odstupem.

V dnešních souvislostech třeba začít širším pohledem, soustředěným na adaptační možnosti dovolující řešit rozpor mezi kapacitou regionu a zvýšeným počtem jeho obyvatel. Skládají široké a značně různorodé spektrum, sahající od řešení okamžitých k dlouhodobým, od změn kultivačních postupů až k mýtům. Nejběžnější odpovědí je vytváření přebytku. Ten ve své prvotní úloze vyrovnával vztah mezi potřebami pravidelné výživy a leckdy velmi nepravidelným získáváním potravy. Ve značně variabilním vlivu populačního tlaku lze podstatnou váhu přičíst několika řešením. E. Boserupová se bez rozboru příčin populačního růstu obrátila k jedné jediné adaptační odpovědi, spadající mezi změny subsistenčního systému, k zemědělské intenzifikaci. Patří sem však i diversifikace, tj. hledání alternativních zdrojů a konzumpce potravy z různých důvodů "nečisté". Další východiska nabízela válečná agresivita přinášející kořist. Významné uplatnění může připadat populační regulaci, zásahům do porodnosti a úmrtnosti. K možným řešením náleží i mobilita, odchod z míst nedostatečných zdrojů. Právě jedna z dnes suggestivně zaznívajících odpovědí označuje za příčinu raně stře-

dověkého pohybu hlad. Prvotním hybatelem se měla stávat obrana proti drastickým důsledkům hladu a boj o přežití měl podmiňovat technický pokrok zemědělství (např. *Bonnassie 1989*). Hlad žene do světa, v řetězu příčin a následků má svoje místo, sotva jej však lze klást na začátek, jako prvotní příčinu dlouhodobého rozšiřování sídelní oikumeny. Sotva lze pochybovat o tom, že raně středověký rozvoj sídelní oikumeny znamenal další a další reakci na znovu a znovu se obnovující situaci, v níž rámec užívaných zemědělských postupů nedovoloval zvýšit produktivnost stávajícího sídelního území. Východisko spočívalo v mobilitě, v odchodu části populace do dosud neosídlených končin. Předpokládáme tedy řešení extenzivní, znovu a znovu rozšiřující mapu osídlení.

Snaha o hlubší pohled na problematiku vnitřních příčin populačního růstu vyžaduje *diskusi o jednotlivých proměnných* a příliš obecné soudy nahrazuje rozbořem fertility, natality, mortality (cf. např. *Hassan 1981*). Část bádání spatřuje příčiny v církevní podpoře rodin s více dětmi, dokládané od 11. stol. (*Goody 1983*). V literatuře francouzské nechybí ani složitě zdůvodněná teorie o vztahu mezi poklesem počtu církevně určených dní manželské zdrženlivosti a demografickým vzestupem sledovaným od 11. stol. (*Flandrin 1983*). Důmyslnost těchto konstrukcí je jistě pozoruhodná, samotný pohled na časové rozměry příčinně srovnávaných jevů však rychle ověří, že k vysvětlení našich otázek rozhodně nestačí. Nevystačíme ani s jinak velmi cennými demografickými sondami odvozenými z písemných pramenů, i ty zůstávají příliš dílčí. Např. doklady o větším počtu dětí v Pikardii od konce 11. stol. jsou závažné (*Fossier 1968, 206*), z hlediska celkového však mohou odhalovat jen jednu lépe osvětlenou položku z mnohem delší a třeba i rozkolísané řady. I zde třeba uvažovat o zásadním vlivu sice nenápadných, ale dlouhodobě působících tendencí. Touto cestou se populační pohyb může stát pochopitelnější, v diskusi o příčinách se však zřejmě vrátíme k otázkám sociálním, kulturním, ekonomickým.

Obr. 5. Orba pluhem podle kalendářových vyobrazení uložených v Britském muzeu, pravděpodobně nejstarší bezpečný doklad vyspělého středověkého oradla v Evropě. Prvá řada je kladena mezi l. 969 a 987, druhá do doby po r. 1026 (ms. Cotton Julius A VI a Tiberius B V). - Fig. 5. Labourage à la charrue selon des images de calendriers des Xe et XIe siècle (British Museum, o.c.). C'est sans doute le document le plus ancien concernant la véritable charrue en Europe.

4. Proměny technologické a jejich úloha

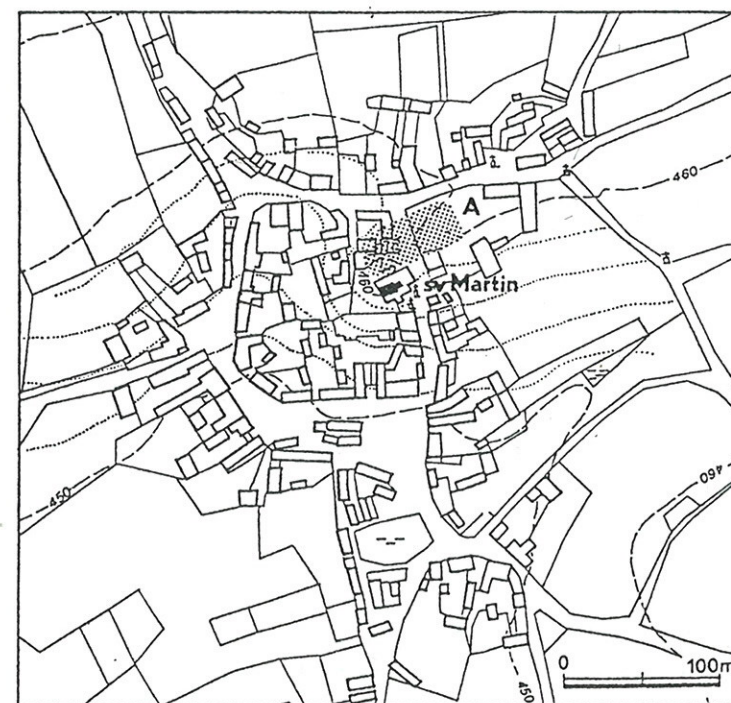
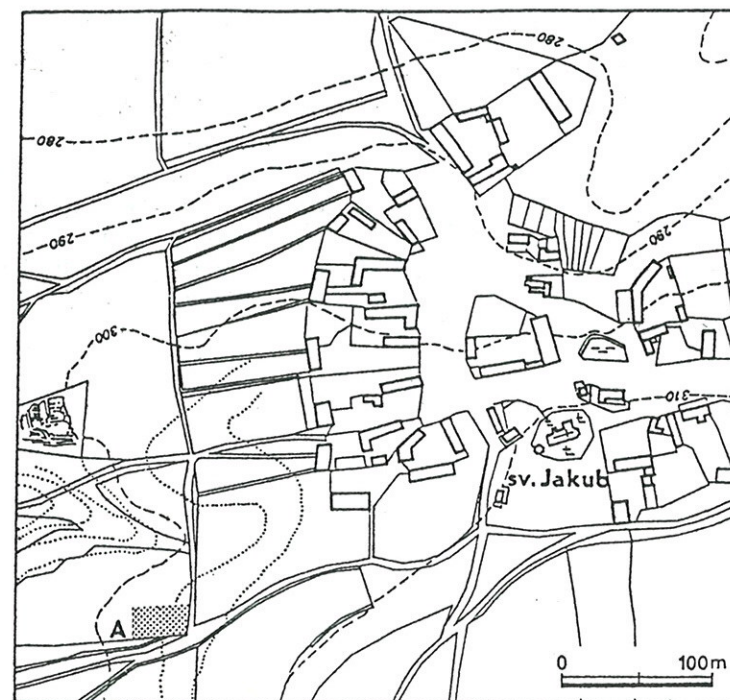
Jedna z určujících částí diskuse o společenském vývoji se snaží ocenit význam změn technologických. I tady úzký důraz právě na tuto stránku vede k jednostrannému determinismu. U nás dobře známé východisko upřílišněných pohledů poskytovaly krajně zjednodušené formulace marxistických klasiků, v evropském či světovém měřítku však příslušnou kapitolu ani zdaleka nepsali jen dogmatictí marxisté. Spolu s francouzským "literárním marxistou" Ch. Parainem (1979), vedeným přímočarými slovy Bída filosofie, lze připomenout amerického neo-evolucionistu L. White (1962). Prvý z nich kladl do 2. poloviny prvního tisíciletí řadu velkých i malých technických inovací a jejich působnosti přičítal zásadní význam v proměnách společnosti. Druhý přes ideologické rozdíly postupoval velmi podobně a klíčový význam přisoudil nástupu obdobně volených položek - pluhu, bránám, třmenům, vodnímu mlýnu atd. Souhrnem svých pozorování dokazoval agrární revoluci již v době karolinské. Standardní sebeobrana historického materialismu poukazuje na složitější chápání výrobních sil a vztahů. Může nás ale jen vrátit na rozcestí, z něhož se nabízí cesta buď k souboru zcela obecně přijatelných pravd, nebo zpět k jednostrannému technologickému determinismu (cf. zejm. Kotalowski 1977-79).

Studium středověké výroby provází citelný rozpor mezi samozřejmě uznávanou a ochotně zdůrazňovanou potřebou celkového přístupu a stavem pramenné základny, v níž právě z jednotlivých (našemu poznávání dostupných) částí vyvozujeme obecné soudy. Taková situace snadno svádí k přecenění deduktivních konstrukcí a k násilnému zacházení s prameny. Ani nám však nezbyvá než začít dílčími pohledy (obr. 3).

Ve výkladech proměn středověké agrární výroby zcela tradičně jedno z předních míst zaujímají dějiny pluhu. Nástupu právě této inovace bývá přisuzován značný vliv na růst zemědělské produkce, na rozšiřování kapacitních možností regionů. V 19. stol. se ocenění úlohy tohoto nástroje vymklo mezím věcného poznávání a vstoupilo do "mytologické historie". Vedle samotných věcných dějin by tak jistě zasluhoval pozornost i rozbor interpretačních stereotypů, které byly a leckdy ještě jsou se středověkým pluhem spjaty. Spor o provenství v užívání pluhu provázel konfliktní vztahy Němců a Slovanů, pluh se stal citlivou položkou britských i skandinávských dějin. Hloubku sporu ještě násobily neshody terminologické. Dnes běžná terminologie se opírá o stavbu oradla a o povahu jím vykonávané práce. Pluh pracuje asymetricky, radlice půdní skývu na jedné straně ukrajuje a odvalová deska ji obrací na druhou stranu. Na povrchu se ocitá dřívě zakrytá vrstva, lépe vybavená živinami, půda se provzdušňuje, upravuje se cirkulace vody. Předchozí charakteristika ovšem hned naznačuje i možnosti uplatnění pluhu. Třeba uvažovat o trvale kultivovaných polích na vlhčích a těžších půdách, nabízejících se k rozvoji obilnářství v severní části Evropy. Stranou zůstává suchý a teplý jih, v jehož lehce propustných a drobných půdách bývá naopak třeba udržet vláhu. Tam všude dobře sloužilo rádllo, které půdu rozhrnovalo, ale neobracelo a nevystavovalo přílišnému vysychání (např. Jope 1979). Zdůrazněme ihned, že dnes obvyklé rozlišení pluhu a rádllo působí jasně a přesvědčivě, v živé skutečnosti se však takový dojem rychle střetává s množstvím obtížně klasifikovatelných přechodných nástrojů (Pesze 1991, 137).

Dějiny středověkého pluhu spojují tři základní kategorie pramenů, shromažďované jazykovědou, archeologií a ikonografií. Ve sporech 19. stol. připadala značná váha jazykovému svědectví, které mělo odhalit stáří pluhu a prioritu jeho germánského či slovanského užití. Novější kritické přístupy ukazují rozrůzněnost jazykových reakcí na změnu povahy věcí a dokládají tak i složité stratigrafické vztahy mezi slovy a věcmi. V tomto světle nelze očekávat přímé ztotožnění slova "pluh" s tím oradlem, které jako pluh definuje naše bádání (Schmidt-Wiegand 1981). Připomeňme si ještě nedávnou terminologickou rozkolísanost a nezapomeňme na složitou cestu, která právě k nyní obecné definici vedla. Ostatně leckdy si nadále pomáháme upřesňujícím přivlastkem a hovoříme o skutečném, těžkém či záhonovém pluhu. V současné době se s jazykovědnými argumenty ocitáme v paradoxní situaci. Kritické názory se ve specializované literatuře zdá zbytečně opakovat, zatímco v literatuře obecně užívané si již překonaná tvrzení uchovávají pevné místo a udržují i "spor o slovo". Například J. Le Goff (1982) znovu přejímá závěr jazykové chronologie, kladoucí pluh u Slovanů (odpovídající moderní terminologii) už do doby před příchodem Madarů či dokonce Avarů. Z druhé strany by stačilo zmínit výklad L. Niederla (1926) a jeho rezervovaný pohled na příslušné lingvistické možnosti.

Archeologie svoje soudy opírá o nálezy částí oradel a o stopy orby. V prvním ohledu shromažďuje železné radlice a krojidla, jejímu svědectví však uniká celkové konstrukční řešení. Nemůže ani poskytnout přímý důkaz presence dřevěné odvalové desky, jedné z určujících částí pluhu. Tyto meze vážně předznamenávají leckdy nesnadné diskusní hledání. K nápadným jevům navíc patří velmi nerovnoměrná nálezová distribuce středověkých částí oradel. Na evropské mapě vystupují dvě mimořádné koncentrace spadající do 8. až 10. stol. Jedna z nich, soustředěná na jih Moravy a západ Slovenska, souvisí značným dílem s velkomoravským pros-

Obr. 6. Želenice (o. Kladno) a Radomyšl (o. Strakonice), pohřebiště (A) vně a uvnitř sídelního areálu, výraz dvou rozdílných etap středověkého pohřbívání. První příklad zachycuje řadové pohřebiště z 9.-11. stol. o 105 hrobech se 116 pohřby. Výbavu obsahovalo celkem 53 pohřbů: keramické nádoby (30), nože, šperky atd. Kostel sv. Jakuba, datovaný dosud jen přibližně do 12. stol., se nachází v odstupe asi 250 m, nad pramennou situací, s níž zřejmě souviselo i raně středověké osídlení. - Počátky pohřebiště v Radomyšli spojujeme s kostelem sv. Martina, kladeným k polovině 12. stol. Ze starší fáze odhadované na zhruba sto let zachytil archeologický výzkum 463 hrobů a ostatky celkem 729 jedinců. Výbava, především záušnice a prsteny, doprovodila jen 53 pohřbů. Celkový odhad na vyznačené ploše předpokládá 1000 až 1200 pohřbů. - Fig. 6. Cimetières de village (A) à l'extérieur ou à l'intérieur de l'aire d'habitation; exemples de deux étapes différentes de l'enterrement médiéval. Le premier exemple montre un lieu de sépulture du IXe au XIe siècle (116 enterrements - Želenice, Bohême centrale). Les débuts du deuxième cimetièrre sont liés à la construction de l'église vers le milieu du XIIe siècle. Durant la plus ancienne période qui durait environ 100 ans, on estime environ à mille le nombre des sépultures (Radomyšl, Bohême du Sud).

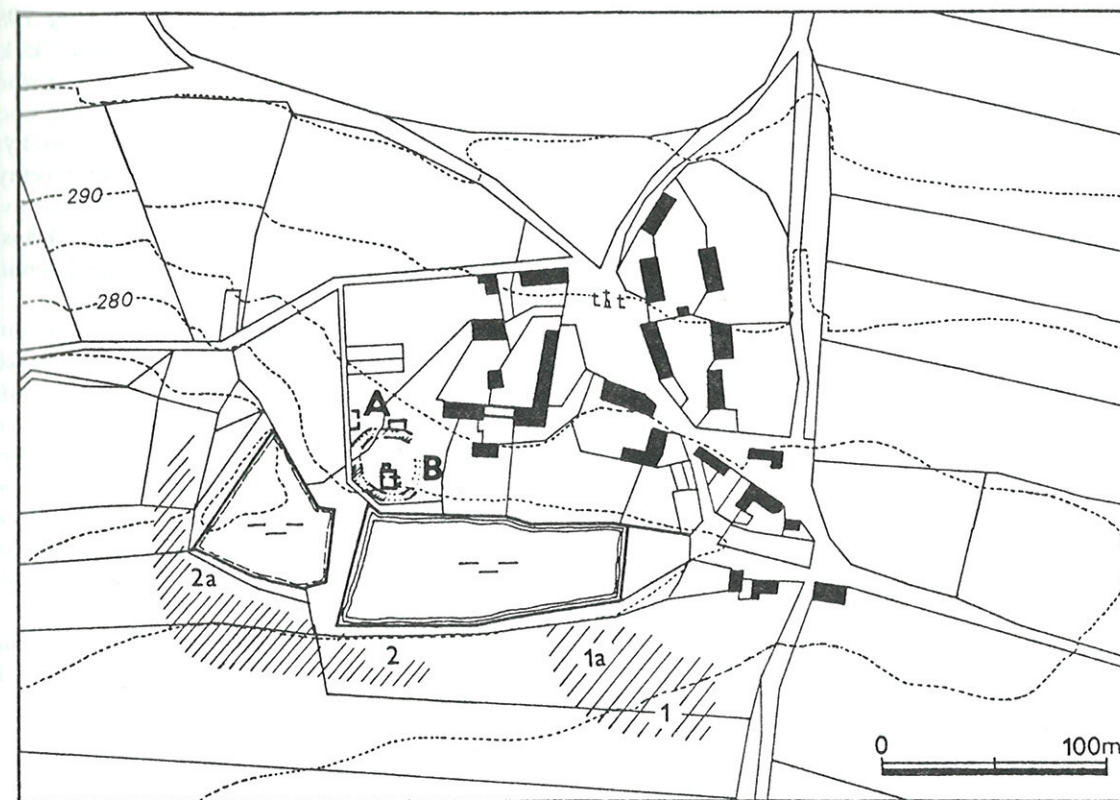
tředím. V rámci Československa zmiňovala M. Beranová (1980, 174) celkem asi 80 radlic, z příslušných hromadných nálezů mohla A. Bartošková (1986) dokumentovat 23 radlic. Nověji byla v podstatě současná koncentrace představena na Balkáně, v oblasti první bulharské říše. Příslušný soupis vypočetl přes 50 lokalit s nálezy železných částí oradel (Henning 1987). Srovnejme hned, že E. Gringmuth-Dallmer (1982) na rozlehlém území Německa, Nizozemí a Švýcarska zaznamenal jen 15 radlic kladených do 6. až 12. stol. Velmi nízká nálezová četnost charakterizuje i prostředí francouzské či britské. Naznačované nesrovnalosti nás na tomto místě zajímají především v podmiňující vazbě k nerovnoměrnému stav terénního výzkumu či nálezové evidenci. Působnost těchto faktorů jistě nebudeme popírat, v dané situaci je však především třeba uvažovat o rozdílech v živé kultuře, v zacházení s posuzovanými částmi zemědělského nářadí. Příslušné nálezy bývají spojovány s obchodními sklady, s úkryty v časech zvýšeného nebezpečí, nechybějí ani úvahy o ukládání rituálním. Snaha o důkaz té či oné možnosti se ale zatím bohužel ztrácí v přílišných nesnázích.

Mezi radlicemi spadajícími do 1. tisíciletí poutají zvláštní pozornost tvary charakterizované jistou mírou asymetrie. Právě ta by měla předznamenávat nástup pokročilého oradla či dokonce už dokazovat přináležitost k pluhu. Nesouměrné radlice z 8. až 10. stol. jsou někdy dosazovány do nekompromisního předpokladu: "Mohou existovat pluhu bez asymetrické radlice, asymetrické radlice bez pluhů však doložit nemůžeme" (Beranová 1968, 535). Starobylé raně středověké užívání pluhu předpokládá i F. Šach, který soudil, že v 7.-9. stol. byl v našich zemích vývoj pluhu dovršen. Připomeňme ale, že spojitost mezi velkomoravským pluhem a zaplavovanou travnatou nivou, o níž F. Šach (1961, 106) uvažoval, byla následujícím paleobotanickým bádáním vyloučena (Opravil 1983). Dnes tak příznačná niva totiž vznikala až v mnohem mladší době. Citovanou literaturou byl sice raně středověkému "pluhu v pravém smyslu" přisouzen sporadický výskyt a nevelká účinnost, při hodnocení soudobé společnosti se mu ale dostala značná váha. Zároveň se s příspěvním cizojazyčných publikací právě toto pojetí stalo pevnou součástí evropské literatury a jedním z nemnoha vkladů českých historických oborů do širšího povědomí (namátkou Gille 1962, 30; White 1962, 49; Le Mené 1977, 138; Fossier 1984, 108). Lehkému pluhu by také měly odpovídat asymetrické radlice z Balkánu, i jim byl přiřčen podstatný význam v marxistickém pojetí přechodu od otrokářské k feudální společnosti (Henning 1987).

Všimněme si nejdříve svědectví z Moravy a Slovenska. Důležité postavení bývá dááno nálezu z Gajar-Stoličky, předanému sice bez dostatečných nálezových okolností (Eisner 1946, 103), běžně však kladenému do 8. až počátku 9. stol. (obr. 4:6). Důraz se obrací k asymetrickému tvaru (někdy doplněnému působivější rekonstrukcí) a k nápadně nestejnému příčnému profilu (někdy doplněnému působivější rekonstrukcí) a k nápadně nestejnému příčnému profilu, zesilujícímu levou hranu. V souhrnu by tato radlice měla být svými určujícími znaky "úplně analogická" pluzním radlicím ze Semonic, datovaným do doby kolem r. 1300 (Beranová 1980, 190). Obdobným způsobem byly vyňaty dvě "pokročilejší" ze čtveřice radlic nalezených na hradišti v Pohansku u Nejdku (obr. 4:4,5). Sotva se však lze vyhnout pochybám a otázce, není-li detailní morfologie radlic, poškozených i korozi (a někdy navíc kresebnou dokumentací) přeceňována. Smysl pro tvarový detail nechceme jistě potlačit, zdá se však, že se v daných případech blížíme k opačnému extrému. Do popředí se jednoznačně dostaly aspekty vývojové, vyňaté na úkor otázek funkčních. Ale právě funkční pohled, důraz na účinnost nástroje, nepochybně sblíží např. všechny radlice z Pohanska u Nejdku i nález z Gajar-Stoličky a společně je jasně odděluje od semonických příkladů. Připomeňme, že délka první skupiny činila 13 až 15 cm, šířka zůstávala mezi 8 až 10 cm. Radlice ze Semonic, výrazně asymetricky vykovanou ze zhruba 3 kg železa, charakterizuje více než dvojnásobná velikost 38,6 x 25,2 cm (obr. 4:14).

Výkladu raně středověkých radlic by mohly pomoci metalografické poznatky, které však u nás na srovnatelné úrovni provázejí pouze dvě radlice (Pleiner 1967). Od soustavnějšího zájmu snad odrazuje většinou prostá kovářská práce, někdy poznamenaná i hrubými opravami. Této charakteristice odpovídá posuzovaná radlice z Pohanska u Nejdku, v celém profilu vytvořená z měkkého železa (obr. 4:2). Překvapivý výsledek však složil rozbor radlice z Ivanovic (o. Vyškov; obr. 4:8). Drobný a zcela souměrný tvar totiž na jedné straně obsahuje tvrdý ocelový břit, protějšek zůstal z měkkého železa. Jedna z hran měla tedy pracovat s větší námahou. Opíráme se bohužel o jeden jediný nález, i ten však obohacuje představu o asymetrickém osazování některých radlic 8.-10. stol. - V celkovém pohledu můžeme ke skupině asymetricky užívaných radlic přičíst některé kusy vykované v mírně asymetrickém tvaru, některé zprvu souměrné radlice poznamenané nesouměrným opotřebením, jakož i kusy formálně zcela symetrické, zpevněné však pro jednostrannou námahu. Kvantitativní struktura takového závěru nám ovšem uniká, alespoň u třetí z vypočtených možností by přesnějšímu uchopení pomohly soustavné metalografické rozборы.

V moravském, slovenském i bulharském raně středověkém prostředí není třeba pochybovat o výskytu oradel s nevelkými asymetricky pracujícími radlicemi. Víme už, že výklad opřený o ostré formální rozlišení pluhu a rádlá neváhá a v příslušných radlicích vidí starobylé doklady skutečného pluhu. Zdůraznili jsme ale, že toto pojetí přednostně vedou aspekty vývojové a hledisko funkční zůstává v pozadí. **Zásadní funkční roz-**

Obr. 7. Čimice (Praha 8), archeologické výsledky zachycující dlouhodobý vývoj raně středověkého sídelního areálu (1,1a,2a,2) a dvě základní etapy feudálního sídla (A,B). Na levobřežní potoční terase doložen prostorový posun, osídlení začalo v 6./7. stol. v poloze 1 a uzavřelo se někdy kolem poloviny 13. stol. v poloze 2, 2a. Z hlediska sociálního profilu daného místa přitahuje zvláštní pozornost interpretace dvou vzájemně překřížených žlábků, vyhloubených v poloze 2. Jejich evidovaná délka činí 14 a 24 m, chronologicky by měly spadat do 1. poloviny 13. stol. - Na pravém břehu výzkum odkryl tvrz ohrazenou kruhovým příkopem (B) a starší situaci (A), z níž přednostní zájem poutá objekt budovaný kvádřikovou technikou. Tuto stavbu o dochovaném půdorysném rozměru 7 m přelal příkop tvrze. - Půdorys vsi zakreslený podle mapy z poloviny 19. stol. už změnilo rozdělení panského dvora, který stál západně od návsi (podle předběžných zpráv V. Humla). - Fig. 7. Čimice (aujourd'hui Prague 8). Les résultats archéologiques montrent l'évolution de longue durée de l'aire d'habitation qui a fonctionné dès les VIe-VIIe siècles (emplacement 1) jusqu'au milieu du XIIIe siècle environ (emplacement 2, 2a). Sur la rive droite du ruisseau, la archéologie a mis en valeur le lieu de deux étapes fondamentales de la demeure féodale (A, B).

dílnost např. semonických radlic od starších dokladů nás nabádá k pohledu diferencovanějšímu, uvažujícímu i o přechodných oradlech mezi rádlm a těžkým pluhem. Oporu mj. spařujeme ve svědectví o asymetrické orbě se symetrickým nástrojem, prováděné vlastně rádlm nakláněným na jednu stranu (např. Comet 1987; Pesez 1991; Bentzien 1980, 65). Příslušné oradlo bývá charakterizováno vodorovně umístěnou radlicí, jejíž působení usnadňovalo krojidlo a jeho svislý řez. Právě s takovým nástrojem bychom mohli spojovat část diskutovaných raně středověkých nálezů. Zatím nevyhraněně zůstává i vhodné terminologické odlišení archaické asymetrické orbě. Zřejmě bychom měli uvažovat o samostatném vývojovém článku. Část odborné literatury hovoří o "starším lehkém pluhu", takové označení však zásadní různost spíše stírá.

Několikrát jsme si připomněli, že diskusi nad archeologickými nálezy částí raně středověkých oradel vedeme v územní i časově velmi těsném rámci. Pracovní stopy uchované po někdejších polích ale nabízejí ještě užší "kousek pevniny". Jejich evidence zůstává značně nerovnoměrná, soustředěná do nevelkého pásma při Severním moři (Gringmuth-Dallmer 1983). Asi bez zvláštních rozborů lze dnes už odmítnout přímočaré rozlišení mezi křížovou orbou rádlm a paralelní orbou pluhem. V závislosti na půdních a vegetačních podmínkách mohlo totiž také rádlu pracovat v jen souběžných liniích. Složitější otázku však otvírají doklady nesouměrných paralelních brázd, jejichž výplně se vzájemně překrývají. Zvlášť zřetelný doklad tohoto druhu, kladený už do 1. stol. př.n.l., pochází z Feddersen-Wierde (Haarnagel 1979, 264). O asymetricky vedené orbě lehčích půd u severoněmecké lokality pochybovat nelze, výpověď fotodokumentace je jasná. Vlastní interpretace ale opět vrací otázku vztahu mezi jednoznačným a volnějším determinacním přístupem k asymetrickému působení oradla. Podle některých názorů měl v ekonomice závislé především na chovu dobytka, jen okrajově doplňovaném obilnářstvím, sloužit pluh. Na časně zařazení stop asymetrické orbě ve Feddersen-Wierde navazuje teorie, která počátky pluhu spojila právě s hustě zatravněnými plochami u Sever-

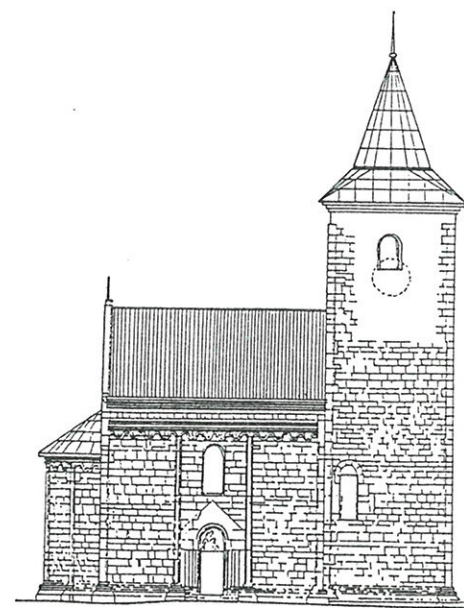
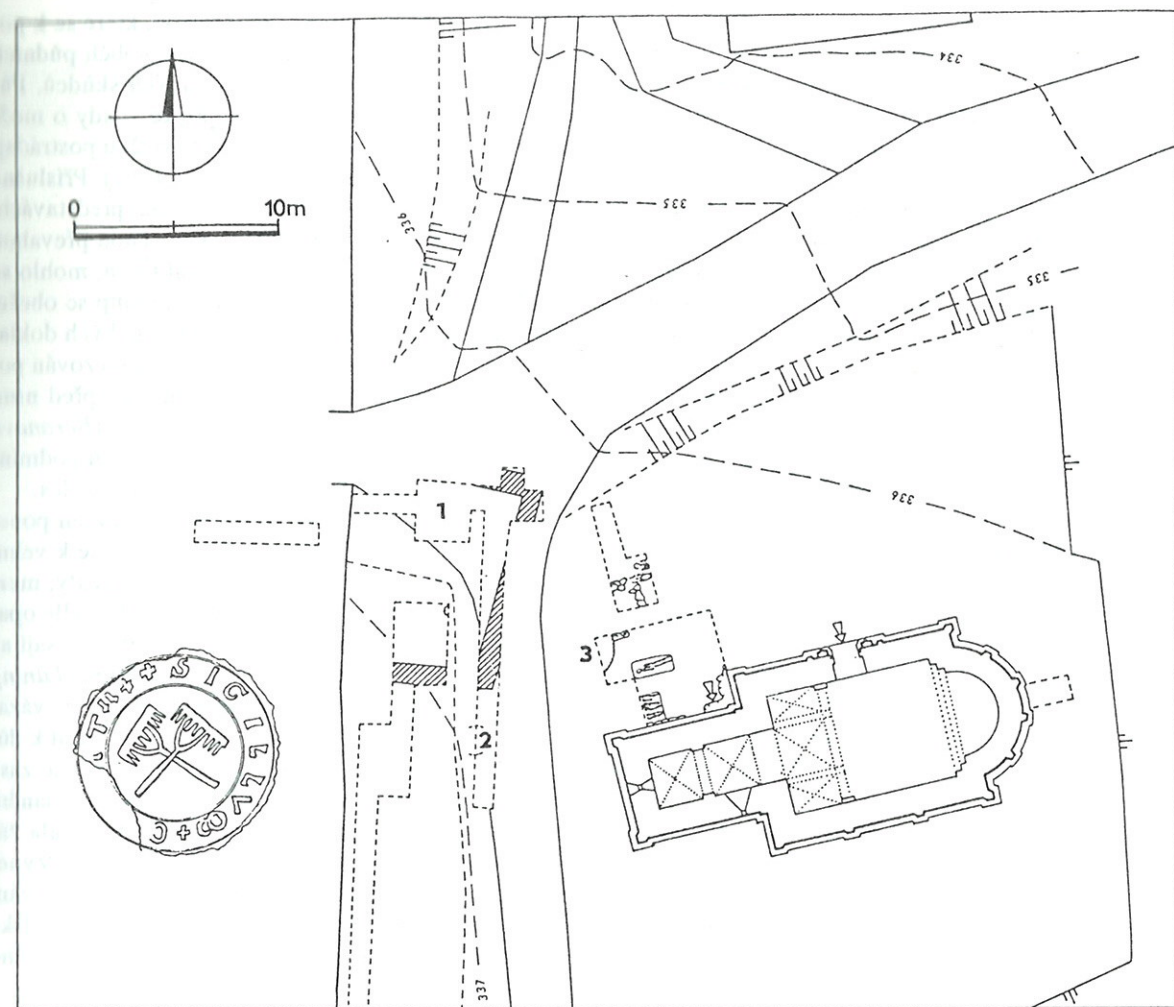
ního moře. Odtud se dokonalé oradlo mělo "rychle" rozšířit i do provinciálního Podunají (Steensberg 1980; 1986). Značná část literatury výklad stop z Feddersen-Wierde přijímá, někdy zaznívají hlasy opatrné až kritické (např. Wailes 1972). Právě k těmto rezervovaným názorům se přiklání i naše hodnocení. Pro ztotožnění stop orby při březích Severního moře s pluhem známým z mladšího středověku nám totiž bezpečné opory chybí. Asi mnohem spíše budeme opět myslet na lehčí asymetricky užívaná oradla, vybavená symetrickými a případně i nevelkými mírně asymetrickými radlicemi. Taková představa ostatně neodporuje ani nečetným dokladům železných částí oradel ze západu střední Evropy (Gringmuth-Dallmer 1982). Cenné ověření úvah o archaické asymetrické orbě očekáváme od standardních experimentů, rozvíjených především v Dánsku (např. Lerche 1986). Dosavadní zkušenosti z rozmanitých pokusů jsou jistě pozoruhodné (např. Henning 1987, 68), v našem hledání však povahu důkazu nemají.

Hledáme-li pevné opory, najdeme prvý evropský doklad pluzního oradla nové kvality ("těžkého pluhu") v ikonografických pramenech. Nabízí jej dvojice britských kalendářových vyobrazení, z nichž starší patří ještě do 10., mladší do 11. stol. Obě kalendářové rady spojuje táž tradice, sahající snad do kontinentálního (remeslnického) prostředí (Boutemy 1970). Na měsíc leden připadla orba těžkým pluhem s předními koly, s krodlem a radlicí zřejmě provázenou odvalovou deskou. Oráč se opírá o kleče, pohunek pobízí dva páry dobytčat (obr. 5). Příslušný archeologický protějšek skládáme až s nápadným opožděním. V Čechách si asi málokdy uvědomíme, jak evropsky cenné postavení připadá nález ze Semonice (obr. 4:14). Slova L. Niedera (1916) "je to však vždy nejstarší, dosud mi známý, skutečný český pluh" neztratila ani dnes svou platnost a semonický doklad navíc našel své místo i v evropské literatuře (např. Pesez 1991). Souhrnný pohled na bezpečné doklady těžkého pluhu svědčí o spojitosti počátků takového oradla s transformací středověké Evropy, již postupně sledujeme od doby kolem r. 1000, a která se v českých zemích ve své podstatě naplňovala ve 13. stol. Cesta k uplatnění těžkého pluhu totiž sledovala cestu ke stálým a v poměrně pevném systému uspořádaným zemědělským pozemkům, na nichž podstatně stouply nároky na orbu.

Diskusí o příčinách pro nás přílišného důrazu na raně středověké počátky těžkého pluhu záhy opustíme úzké meze dějin techniky a dostaneme se k otázkám obecnějším. Pojetí dějin pluhu např. u M. Beranové je svázáno s koncepcí "zásadní revoluční přeměny v zemědělské výrobě", která se stala základem feudalizace Evropy. Odtud vyplývala jedna z cenných kapitol řetězu nezvratně působících zákonů: "Po dovršení kvalitativního přelomu v zemědělství v 8.-9. stol. mohlo a muselo dojít ke změně výrobních vztahů, k sociální revoluci" (Beranová 1982). Argumentaci F. Šacha (1961) předznamenávají blízké souřadnice. Období mezi léty 450 až 1250 mělo být dobou, v níž se u nás vyvinula "výrobní soustava trojhonného zemědělství, která byla také základním znakem výroby po celou dobu feudalismu a která určovala i společenský řád tohoto dlouhého období." Nesporně se ocitáme pod tlakem tzv. přirozených předpokladů, jejichž váha ovlivňuje celkovou argumentační stavbu. Význam pluhu i dalších fenoménů je potom snadno nadhodnocován a posouván do příliš starého kontextu.

Rozměr problému je ale ještě mnohem širší, teorie "velkého raně středověkého přelomu" byla totiž zvláště rozvíjena v Německé demokratické republice i v Polsku. V prvním případě se důrazně opřela o marxistický schematismus, ve druhém však čerpala z odlišných zdrojů. Část polské literatury zřejmě uvažovaným směrem vedl vyhraněný vztah k národním dějinám a k jejich středoevropským souvislostem. Odtud možná vyplývalo i podle našeho názoru příliš úzké časové vymezení dané historické kapitoly, sledované často jen do 11. stol. Tím se však vytrácelo srovnání s mladší situací a s mladšími proměnami, které by mohlo nabízet vyrovnanější pohled. Je-li naše úvaha přiměřená, vracela by v principu obdobnou otázku poměru konkrétních archeologických poznatků a širšího názorového pozadí každé z obecnějších interpretací. Rozbor problému by i na české straně zasluhoval soustředěnou pozornost. Jeho naléhavost podtrhuje závažná revize sídelně archeologických opor předložená nedávno J. Henningem (např. 1991) a soustředěná na území Dolní Lužice. Připomeňme, že v diskutované teorii připadla důležitá úloha výkladu hradiště Tornow, jehož stáří je nyní odsouváno až do doby o 200 let pozdější a podstatným dílem spojováno s expanzí německého státu v 10. stol. Při snaze o interpretaci se zároveň v nové podobě vrátily staré otázky poměru "německého" a "slovanského" kulturního prostředí. Již vyslovená stanoviska potvrzují, že ani tady by náš hlas neměl chybět.

Problematiku pluhu nelze oddělit od otázek způsobů středověké zemědělské výroby. Od 19. stol. sledujeme koncepci založenou na představě postupné intenzifikace, směřující od žárového zemědělství k vícepolním regulovaným systémům. Takové schéma je i dnes často přijímáno, setkali jsme se s ním i v teorii E. Boserupové. Provází ho však řada otevřených problémů. K prvořadým otázkám patří obecný rozsah užívání ohně v zemědělství raného středověku. Oheň v lesní krajině nabízel poměrně snadné uvolnění půdy k zemědělské činnosti. Vzrostlý les po vykácení a vysušení poskytoval palivo dostatečné k likvidaci či alespoň k podstatnému narušení vegetačního krytu. Složitější situace nastávala na zatrávněných či křovinatých plochách, kde oheň sám o sobě nemohl vážně zasáhnout kořenový systém. V takových podmínkách etnografie popisuje i značně složitě způsoby spalování drnu (Sigaut 1975).

Obr. 8. Vrutek (o. Louny). Archeologický výzkum A. Hejny dosadil k románskému kostelu sv. Jakuba stavební relikty, které spojujeme se sídlem Hrabšichy, doloženým v I. třetině 13. stol. Jádru situace spatřujeme v objektu 1. Jeho dno bylo oproti podloží zahloubeno o 120 až 130 cm, stěny zajišťovala plenta z kamenů spojených jílem. Nosný systém se zřejmě opíral o síť sloupů vložených do interiéru. Při celkové rekonstrukci uvažujeme o vícepodlažním řešení. - Fig. 8. Vrutek (Bohème de Nord-Ouest). La recherche archéologique près de l'église datée de la première moitié du XIIIe siècle a mis en évidence les restes de constructions appartenant à la demeure seigneuriale (1).

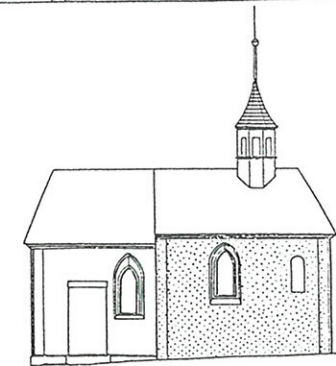
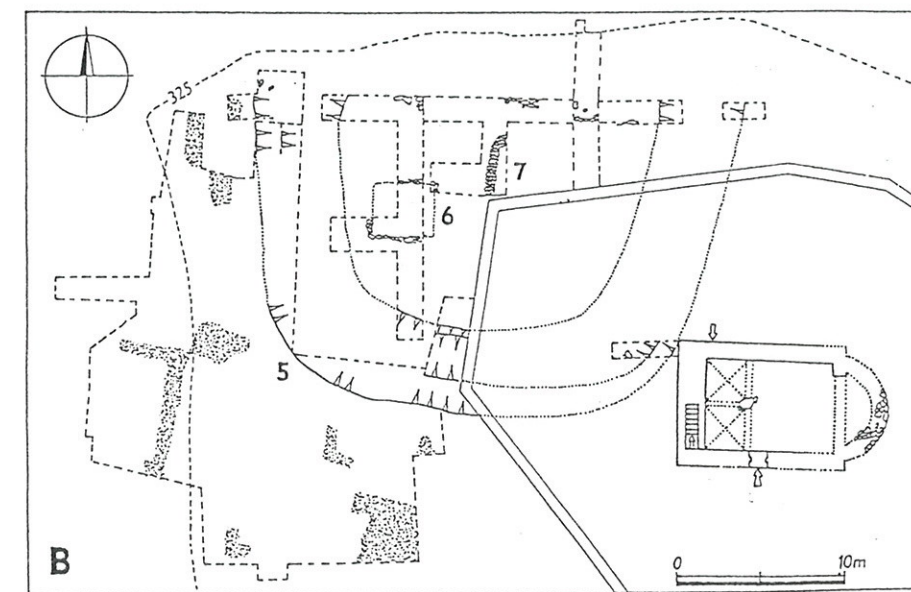
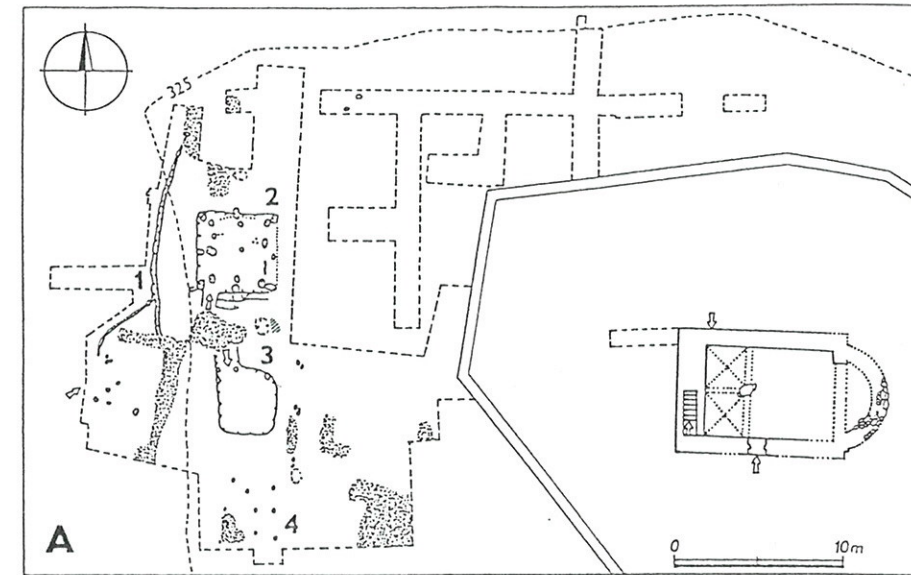
Se žďářením ale bývají spojovány další pozitivní účinky, podmiňující žárové zemědělství, které se k pomoci ohně uchyluje víceméně soustavně. Do takového širšího výčtu obvykle patří vliv na koloběh půdních živin (zejména dusíku), úprava půdní kyselosti, zlepšení struktury půdy, likvidace rostlinných škůdců. Působnost těchto faktorů však zůstává předmětem diskuse, v níž nechybějí ani velmi skeptické soudy o možných přínosech žďáření (např. *Peške 1987*). Přímé prameny shromažďované archeologií středověku postrádají bezpečně a jednoznačně doklady žďáření a žárového zemědělství (např. *Gringmuth-Dallmer 1990*). Příslušné závěry se proto vyznačují malou průkazností a zůstávají příliš závislé na obecných deduktivních představách. V prvé řadě víme, že oheň ve službě zemědělců vyžadoval jen řídké osídlenou krajinu se značnou převahou lesů. Žárové zemědělství bychom proto snad mohli spojovat s počátky slovanského osídlení Čech, mohlo se ale znovu a znovu uplatnit i při postupném rozšiřování sídelních oblastí. Krajně extenzivní přístup se obešel bez oradla, jehož nasazení ostatně bránilo jen slabě narušené systémy kořenů. Výskyt archeologických dokladů oradel potom extenzivnímu žďáření protřečí. Předpoklad žárového zemědělství někdy bývá omezován poukazem na skutečnost, že první Slované se u nás usazovali ve staré kulturní krajině, v místech před nimi bezprostředně obydlených (*Zeman 1976, 214*), v končinách se značnou zemědělskou tradicí (*Beranová 1986*). Zůstává ovšem otázkou, do jaké míry je tento způsob uvažování směrodatný v archaických podmínkách a v prostředí, v němž opuštěná pole zhruba po jednom lidském pokolení opět pohlcoval vzrostlý les.

Základní význam v raném středověku přisuzujeme přílohovému zemědělství, opřenému o systém ponechávající vždy část zemědělského zázemí ladem. Povahy a rychlosti snižování půdní úrodnosti patří ale k velmi rozdílně hodnoceným tématům. Zásadně důležitou orientaci nabízejí dlouhodobé zemědělské experimenty, mezi nimiž prvořadé místo zaujímají pokusy v britském Rothamstedu, prováděné od poloviny 19. stol. Podle opakovaných zjištění těchto i dalších standardních experimentů výnosy na nehojených polích zřetelně klesají až po 20 - 30 letech a potom se vcelku dlouhodobě stabilizují na 60 - 80 % počátečních výnosů (např. *Lünning 1980*). Srovnávací rozborů ukazují, že půda ponechaná jako úhor či pastvina akumuluje podstatně více vázaného dusíku než nehojené pole užívané k pěstování obilí (např. *Clark 1992*). Tento jev nepochybně patřil k důvodům přílohového hospodaření. Obnovené zásoby živin se znovu uvolňovaly dlouhodobě, jejich vliv se zase neomezoval na krátkodobý efekt. Proto také dnešní experimenty vedené jen několik málo let nejsou v daném ohledu citlivé a postrádají prostě smysl. Provozní meze uvažovaného systému na jedné straně určovala žádoucí obnova úrodnosti půdy, na druhé straně snaha zabránit návratu přirozené (zejm. lesní) vegetace. Vynechání pozemku z obdělávacího cyklu mohlo navíc zásadně snížit výskyt plevelů. Na postupné zkracování několikaletých přílohů působil vzestup sídelní hustoty a tím i potřeba intenzivnějšího využívání zemědělské půdy. Daný vývoj směřoval k převážně jednoletému odpočinku polí, tedy k systémům začleňujícím do svého cyklu úhorování.

Při studiu intenzivnějších soustav středověkého zemědělství bývá už od 19. stol. přisuzováno zvlášť významné místo trojpolnímu systému. I tady nacházíme podobné nesnáze jako u dějin pluhu. I tady se musíme vymaňovat z názorů zakořeněných od minulého století, i tady předběhly obecné kategorické soudy rozbor konkrétních pramenných dokladů. Ani zde nechybějí vážné nesnáze terminologické. Značnou tradici trojpolí přisoudil germánskému prostředí již A. Meitzen (1822-1910), který předpokládal zásadní uplatnění tohoto systému od doby karolinské až do 18. - 19. stol. Protějšek takového pojetí vytvářeli např. badatelé v českých zemích a v Polsku, kteří rovněž právě na tento systém kladli velký důraz a shledávali doklady jeho starobylého užívání.

Pojem trojpolí ale leckdy směšuje dva rozdílné přístupy. Starší původ nesporně připadal individuálnímu střídání ozimu, jaře a úhoru, prováděnému vždy podle nároků jednoho hospodáře, v rámci jeho vlastních pozemků. Druhý přístup byl kolektivně vázaný, určený jednotným pravidlem uplatňovaným na všech polnostech dané sídelní komunity. Příslušné zázemí bylo proto rozděleno do tří srovnatelných částí a každý hospodář držel v každé z třetin vždy zhruba stejný díl, aby v každém roce mohl očekávat zhruba shodné výnosy. Tento systém někdy bývá označován jako regulované trojpolí, jindy jako hospodaření trojhonné. Oba systémy se mohly uplatnit až v lidnatém prostředí, nutně už kladoucím větší důraz na zemědělské výnosy než na produktivitu práce.

V evropských písemných pramenech 8.-10. stol. nacházíme různě průkazné stopy tří základních částí zemědělského cyklu, zemědělskou rotaci mohou odrážet i nálezy paleobotanické. Příslušná svědectví o jarní a podzimní setbě a o úhorech však nic neříkají o topografické situaci, o způsobu rozdělení souhrnu hospodářských ploch. Pevné rozdělení zemědělského zázemí zachycují až poměrně pozdní prameny. V *bezpečných* i když pořád sporadických dokladech je jejich mez i ve vyspělých obilnářských oblastech hledána ve 12. - 13. stol. (*Slicher van Bath 1966, 61; Bader 1957, 46; 1962, 58; 1973, 94; Ott 1970*). Zvlášť si připomeňme výsledek šetření, které pro Pikardii provedl R. Fossier (1982b). I v krajině "stvořené pro obilí" mohl nástup trojhonného hospodářství zachytit až od konce 13. stol. Úvahy o starším výskytu, např. v 10.-11. stol. na území německém, vyslovují spíše volný předpoklad či hypotézu (*Rösener 1986, 60; Hildebrandt 1988, 284; srv.*

Obr. 9. Bedřichův Světec (o. Most), dvě etapy jednoduchého šlechtického sídla. A - Sídlu se dvojicí částečně zahloubených staveb (2, 3), uzavřené jednoduchým ohrazením (1). U objektu 2 předpokládáme vícepodlažní řešení, opřené o masivní dřevěnou konstrukci. 2. třetina 13. stol. B - Sídlu vymezené příkopem (5), uvnitř se dvojicí částečně zahloubených staveb, se stěnami lemovanými kamennou plentou (6, 7). Závěr 13. a počátek 14. stol. - Fig. 9. Bedřichův Světec (Bohème Nord-Ouest). La recherche archéologique près de l'église de la première moitié du XIIIe siècle a découvert deux étapes d'une simple demeure seigneuriale. A - La cour avec une paire de bâtiments partiellement enfouis (2, 3), fermée d'une palissade (1). B - La motte seigneuriale avec une paire de constructions enfouies partiellement limitée par le fossé (5).

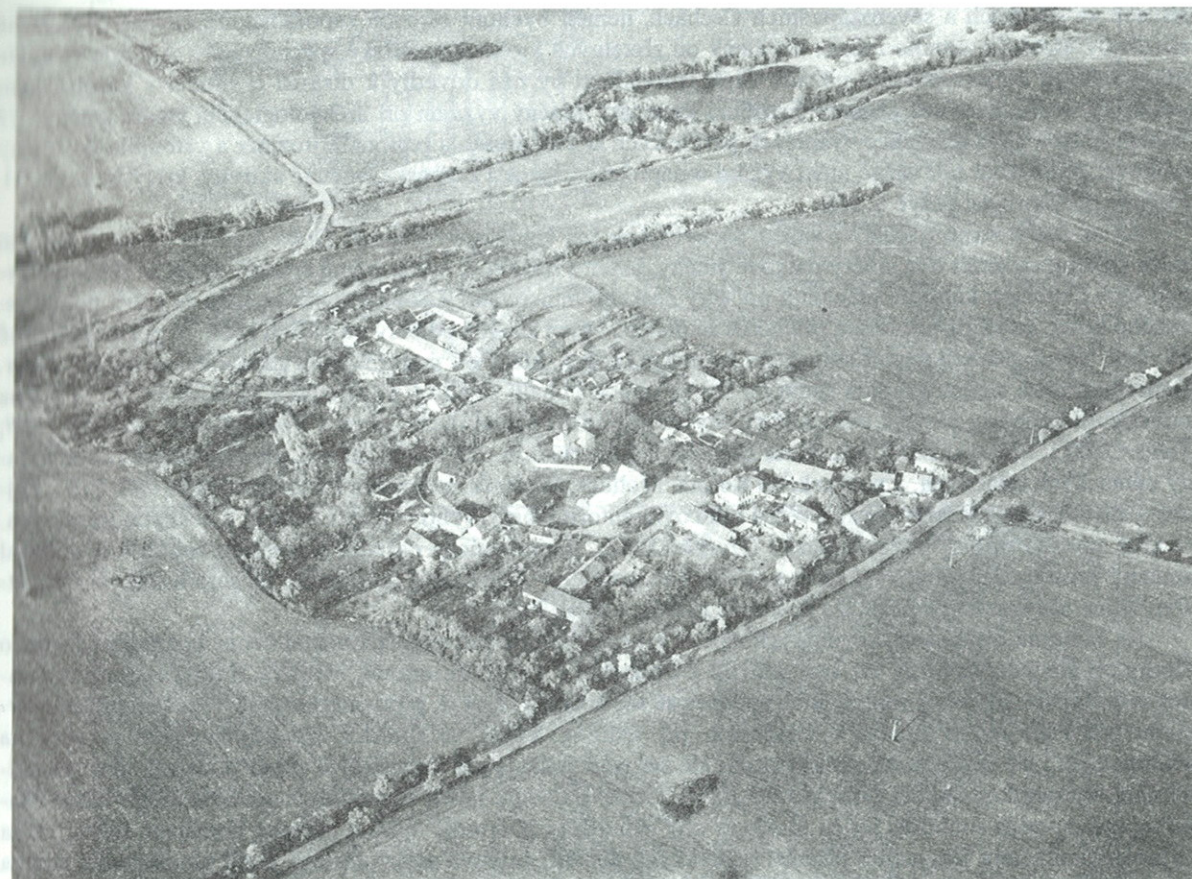
těž Derville 1988). U nás byl nedávno z diskuse o počátcích trojhonného uspořádání s jistotou vyloučen příklad ze středověkých Únětic, k němuž dosavadní literatura přistupovala se značnou důvěrou (Smetánka 1991). V Čechách a v Polsku skládáme jasné doklady vícepolních regulovaných systémů až od 14. stol. (Graus 1957, 42; Podwińska 1962, 175). I později zůstává otevřenou otázkou míra uplatnění těchto kolektivně vázaných postupů. Jejich zavedení vyžadovalo souhru několika předpokladů, v prvé řadě bezpečnou shodu společných zájmů. Tu po stabilizaci majetkové držby mohla zřejmě zaručit jen jednoznačná moc vrchnosti, dovolující tak radikální zásah do vesnické struktury. Zdá se, že podíl vícepolních regulovaných systémů bývá ve středověké ekonomice přeceňován. Důraz na jeho úlohu, běžný na stránkách učebnic či historických atlasů, zřejmě značně předbíhá středověkou skutečnost.

K příčinám podle našeho názoru zavádějících úvah o středověkém pluhu či o vícepolních regulovaných systémech patří příliš izolované posuzování právě těchto inovací. Ocenění jejich významu by totiž nemělo být děleno od celkové představy o vývoji středověkého zemědělství, ale ani o vývoji středověké kulturní krajiny. I v tomto vztahu se krajina, postupně měněná lidskou prací, nabízí jako důležitý dějinný svědek. Právě její studium ukazuje zásadní rozdíly mezi starší a mladší středověkou situací. Jak ještě podrobněji připomeneme, teprve v pozdějším středověku vznikaly poměrně pevně stabilizované vesnice s poměrně pevně stanoveným zázemím. Teprve v těchto podmínkách se mohl efektivně uplatnit komplex inovací, do něhož náležel i pluh či vícepolní systémy. Významnou stránku nové situace totiž spatřujeme ve vytvoření celkového systému polí, který kolem jednotlivých sídel skládal poměrně pevnou mozaiku. Teprve sem, na soustavně obdělávaná pole, zbařená (a stále zbařovaná) kamenů a kofenů, mohl účinně vstoupit i těžký pluh, teprve tady se mohly uplatnit dlouhodobě vázané systémy hospodaření.

5. Směna

Směna přibližuje nejen samotné kontakty různých kulturních areálů, ale i vnitřní strukturu sociálních prostředí. Mechanismus směny, poznávaný na pohybu směňovaných položek, úzce souvisí se stabilitou či naopak se změnou kulturního systému. Hned úvodem třeba zvážit několikerou diferenciaci. Z hlediska dosahu si budeme všimnout směny regionální, soustředěné do částí české země, směny vázané do obvodu Čech (resp. českých zemí) a směny dálkové, překračující uvedený rámec. Rozlišení přepravovaných komodit na položky luxusní a užité je samozřejmě moderní schematizací, použitelnou jen ve velmi podmíněném smyslu. Svou vlastní podstatou se totiž vzdaluje od nároků archaického světa. Honosná bojovnická výbava či soubor skvostných šperků byly nezbytným atributem výstředního společenského postavení, na kvalitním meči závisel život bojovníka, jantarový náhrdelník mohl ochránit nemocné dítě a rozhodně tak nebyl pouhou ozdobou v dnes rozhraničeném chápání. Hlubšímu zájmu však až příliš citelné meze opět stanoví pramenná základna, v níž se stýkají prameny písemné, archeologické a numismatické. Zabýváme-li se především archeologickými doklady, vycházíme takřka bez výhrad jen z materiálů trvanlivých (kov, keramika, sklo, kámen), které se navíc ocitly v situacích dovolujících dlouhodobé uchování. I letmé srovnání s písemnými prameny (cf. již Jacob 1891; Warnke 1964) potvrdí, že archeologovi podstatné položky raně středověkého obchodu prostě unikají: otroci, koně, kožešiny, sukno a další textilie, sůl, med, včelí vosk... Nevyrovnaně také zachycujeme poměr mezi místní a dálkovou směnou. V lokálním měřítku mohly spíše obíhat věci netrvanlivé, trvanlivé položky se nám navíc ve stejnorodém prostředí zpravidla vytrácejí. Naše možnosti svazují několikerá úskalí, přes něž pronikáme k jen velmi dílčím soudům.

Začneme-li opět cestou po časové ose, začneme představou o autarkní společnosti. Předpokládáme, že směnu teprve postupně rozvíjely nároky elity, výrazně soustředěné na výjimečné zboží, získávané dálkovou směnou a sloužící vlastně jako komunikační prostředek. Na cestě k nižším úrovním společenské pyramidy najdeme jednotlivé importované předměty, zbraně a rozmanité ozdoby. Vytvoříme-li představu hospodářsky uzavřeného prostředí českých zemí, jedna položka "užitkové" potřeby bude chybět. Kuchyňskou sůl, konzervující potraviny a dodávající výživě cenné minerály, k nám mohla přinášet jen dálková směna. Není jisté náhodné, že prvá zpráva o dovozu soli se vztahuje už k Velké Moravě. V přemyslovských Čechách se potom na značně rozvinutý a mnohotvárný obchod se solí soustřeďuje celní řád zahrnutý v polovině 11. stol. do zakládací listiny kapituly litoměřické. Užívání chloridu sodného však patří k jevům kulturním, tedy v čase pro-

Obr. 10. Bedřichův Světec (o. Most), celkový pohled na vesnici v Českém středohoří, ovládanou pozdně románským kostelem sv. Jakuba Většího. Kostel vznikl při raném šlechtickém sídle, které od 30. let 13. stol. zaujímalo západní část nevelkého terénního bloku uvnitř vsi. Foto M. Gojda (AÚ AVČR). - Fig. 10. Bedřichův Světec, vue générale du village avec l'église St. Jacques. L'église a été construite en tant que composante de la demeure seigneuriale qui durant les années trente du XIIIe siècle occupait la partie ouest du bloc de terrain.

měnlivým. Objem časného importu soli do českých zemí bychom proto asi neměli přeceňovat. - I když pohled na počátky raně středověké směny vykreslíme skromně, neboť sčítáme jen malé množství dokladů, jejich *samotné vložení* do studovaného systému omezuje představu o statické povaze celku. Každá z uvažovaných položek se přirozeně ptá na svůj protějšek, svou protihodnotu. Směnný pohyb i na značné vzdálenosti se mohl uskutečňovat různými způsoby, sahajícími od řetězu recipročních transakcí až k činnosti specializovaných obchodníků.

V archeologicky posuzované skutečnosti se základním ukazatelem "užitkové" směny stává keramika a charakter její distribuce. Zmíníme se ještě o nástupu hrnčířské specializace, k níž v některých částech země docházelo v 9.-10. stol. S jejím hodnocením úzce souvisí i otázka směnných způsobů. V odstupech několika desítek kilometrů se objevují nádoby, evidentně vyrobené stejnou rukou (např. Sláma 1970). Jejich distribuci můžeme vykládat v různých alternativách, o nichž nás *obecně* zpravuje ekonomická antropologie, navazující na dílo K. Polanyiho (cf. např. Dalton 1969; Humphreys 1969). Hrnčíř, vždy již vázaný na svou specializovanou dílnu, se mohl v rámci reciproční směny buď sám pohybovat mezi potenciálními spotřebiteli nebo sami spotřebitelé mohli výrobce vyhledávat, keramické zboží mohlo vstupovat do redistribuce zprostředkované centrální autoritou a konečně se hrnčíř mohl obracet na trh a jeho mechanismus. Keramika se navíc do oběhu dostávala nejen "sama o sobě", ale i jako obal ochraňující jinou komoditu. Konkrétní povahu materiální transakce a tedy ani jí příslušnou sociální organizaci sotva dovedeme postihnout. Hledáme jen větší či menší pravděpodobnost a víme přitom, že v archaických společnostech leckdy sloužily různé formy směny vedle sebe. Z hlediska dějin směny třeba znovu a na tomto místě ještě důrazněji podtrhnout jeden závažný aspekt: Uvedeme-li do pohybu jakkoli obecné schéma odbytu specializovaného hrnčířství, nutně musíme předpokládat už poměrně široký a diversifikovaný systém přímé směny zboží za zboží. Jev pozorovaný na keramických nádobách se v rámci Čech soustřeďoval do regionů, které archeologie postupně začíná vymezovat. V celkovém pohledu se ovšem i při nevyrovnaném stavu studia rýsují nápadné rozdíly. Přitahuje-li náš zájem

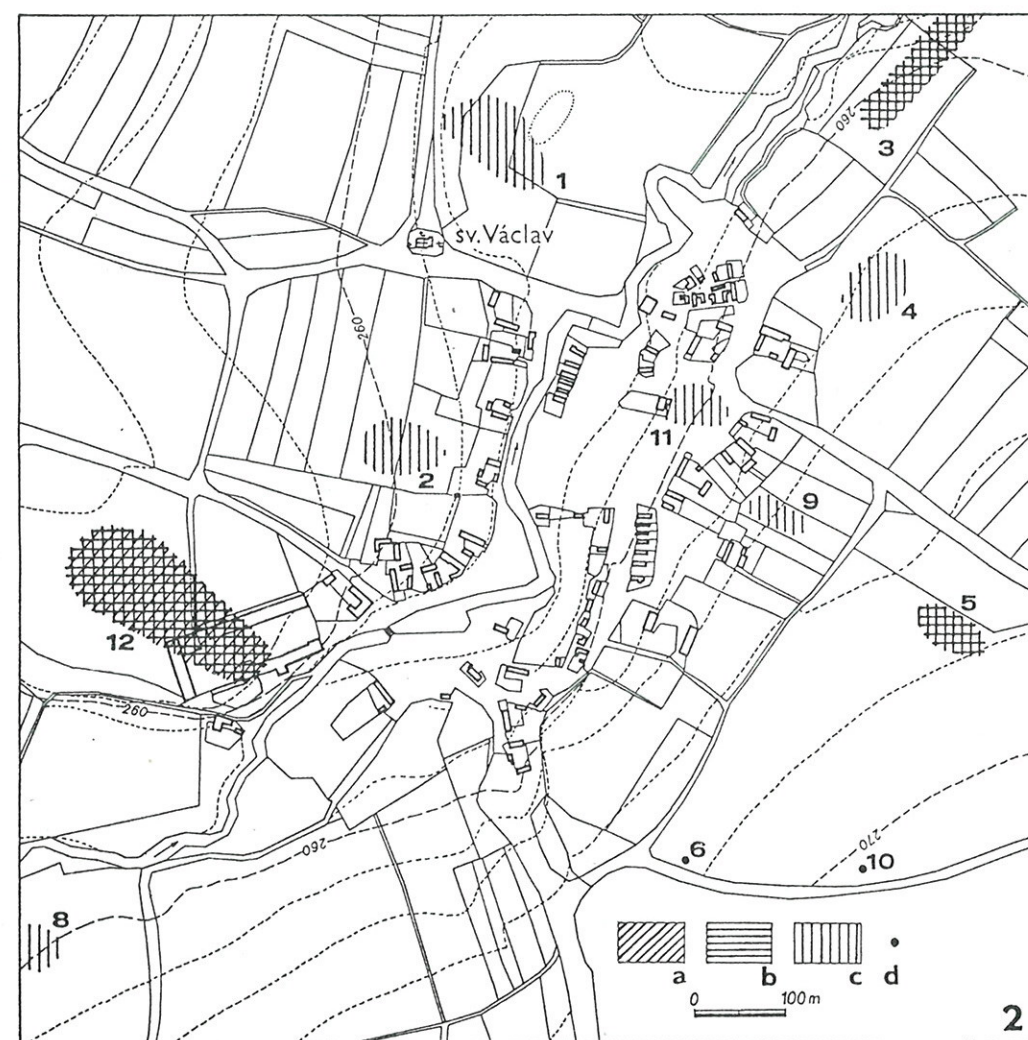
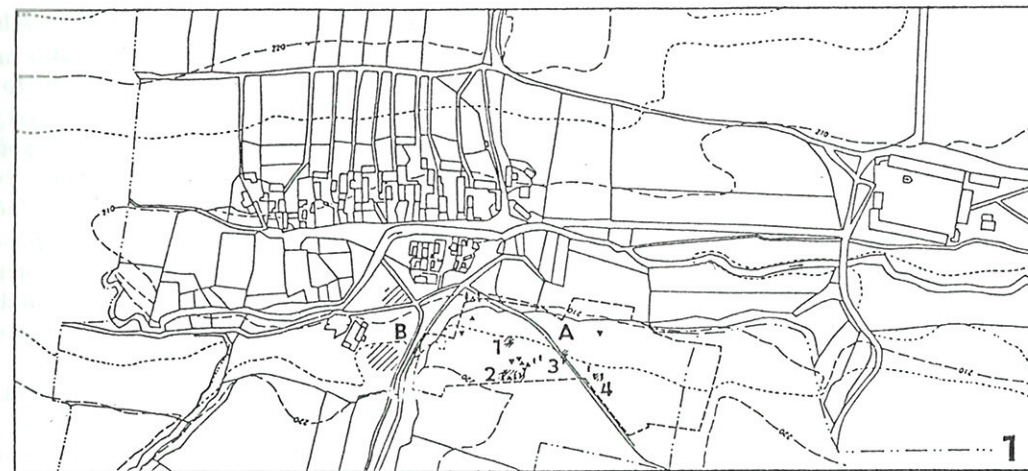
situace ve středních a severozápadních Čechách, neměli bychom zároveň zapomenout, že značné části země zůstávaly dlouho a dlouho mimo, vzdáleny od zřetelných kroků k hrnčířské specializaci. - Ani zde se navíc nelze oddělit od evropského pozadí. Širší souvislosti by nás dovedly k diskusi o situaci v karolinském prostředí, v němž rovněž připadá distribuci keramiky značný význam při archeologickém studiu směny. Už během 8. stol. totiž produkce vyspělých porýnských center přesáhla regionální rozměr a vstoupila do směny dálkové. Její rozbor tak vážně mění výklad o naprostém úpadku evropské směnné aktivity, který by podle H. Pirenne mělo přinést právě 8. stol.

Místo české země v dálkové směně zachycujeme jen velmi nevyrovnaně. Doba časného přemyslovského státu dovoluje rozlišit dva směry dálkové směny, jeden vztažený k evropskému severu, druhý k východu. Prvou lépe zřetelnou kapitolu přibližují počátky českého mincování. Základním ukazatelem se stává pohyb raženého kovu, na jehož prvotních příčinách se podílel vývoj značně odlehlý od našich zemí. V poslední třetině 10. stol. vážně poklesl proud arabského raženého stříbra, který od prahu 9. stol. zásoboval evropský sever. Náhradu přinesl směnný region spojující široký obvod Pobaltí se zdroji ve střední a západní Evropě. Potřeba mincovního importu navíc k evropskému severu připojila i území mezi Odrou a Vislou (např. *Warnke 1968; Steuer 1987*). Přemyslovský stát se tak ocitl při jižním obvodu oblasti, do níž mj. plynuly ražby z dlouhé řady německých mincoven, z porýnského Kolína, Mohuče, Wormsu, z Goslaru i z Řezna (*Heß 1990, 115*). Zájmu o stříbro, jehož kvalitu jasně ověřila mincovní autorita, brzy vyhovovaly i denáry z českých mincoven. O krok později přibýly ražby uherské (*Huszár 1967*). Import mince našemu severnímu sousedství dodával směnný prostředek měřený vážením a výrazně se podílel na majetkové thesauraci, na shromažďování bohatství, hojně ukrývaného v nejsnáze dostupné skrýši, v zemi.

Již samotná distribuce hromadných nálezů mincí a nálezů vah a závaží nabízí cenné poznatky. Zatímco Čechy od poslední čtvrtiny 10. stol. patřily k oblastem s vyšší thesaurací, Morava zřejmě zůstávala stranou a častější ukládání mincovních souborů se asi dočkala až ve 2. polovině 11. stol. V prvním případě bychom srovnání mohli hledat v končinách při Odře a Visle, ve druhém lze připomenout poměry na Malopolsku. Obě české země i Malopolsko ale zároveň sblíží jen vzácný výskyt vah a závaží, nesrovnatelný např. se slezskou situací (*Wachowski 1974*). Čechy navíc od jejich severního sousedství dělil vlastní charakter mincovních souborů. Jejich mnohem užší skladba se zpravidla opírá o převahu domácích ražeb, až na výjimky doplněnou jen malou příměsí bavorských denárů, celkově nízký zůstal i podíl zlomkového stříbra (např. *Nohejlová-Prátová 1962*). Důvody těchto shod a rozdílů mohly spočívat právě v přechodné poloze Čech, zasazených při okraji oblasti rozevřené od Slezska k Pobaltí.

Ve vlastní struktuře mincovních nálezů spojil Čechy s jejich severním sousedstvím export české mince, projevující se především v souborech uložených na konci 10. a v první polovině 11. stol. Největší podíl zaujaly ražby Boleslava I., II. a Břetislava I. Oblast charakterizovaná spojitostí mincovního importu, směny pomocí váženého raženého i neraženého stříbra a zvýšenou thesaurací sahala od Slezska ke Švédsku, od Dánska k Finsku a severu Ruska. Mozaika českého mincovního podílu ovšem zůstává velmi rozrůzněná. Jestliže soupis *F. Čacha (1970; 1972; 1982)* znal mimo hranice českého státu 45 nálezů s více než deseti českými denáry, připadly čtyři pětiny na území dnešního Polska, hlavně Slezska a Velkopolska. Soubory s více než stovkou českých ražeb evidoval dvakrát ve Slezsku, třikrát ve Velkopolsku, jednou na Bílé Rusi. V jedinečném centru celé sítě thesaurovaného stříbra, na ostrově Gotlandu, vypočetl novější podrobný soupis 69 nálezů s českými ražbami. Asi ze tří čtvrtin ale zaznamenal jen soubory s jedním až třemi českými denáry, podíl deseti kusů přesáhly pouhé 4 případy. Pro orientaci nezapomeňme, že na témže ostrově, velkém 3152 km², známe z doby mezi r. 800 a 1140 asi 700 pokladů, z nichž např. 128 obsahovalo denáry řezenské a 161 kolínské. Soustředění českých ražeb do Slezska a Velkopolska zůstává nepochybné. Ale ani tady nepřehlédněme, že z českých mincoven vzešla jen poměrně úzká část polského nálezového fondu. Podle starších údajů vytvořily české ražby z let 970 - 1050 zhruba 3 % z celkem 123 000 mincí nalezených v Polsku (*Nohejlová-Prátová 1962*). Novější výpočet rozlišil podíl 5 % ve Slezsku, 2 % ve Velkopolsku a 1,2 % v Pomořanech (*Tabaczyński 1987, 211*).

V souhrnu se domníváme, že hlavním cílem českého exportu raženého stříbra bylo právě Slezsko a Velkopolsko. Jejich prostřednictvím český stát zároveň přibližovalo k Baltu a napomáhalo i postupně "osmóze" české mince, dále a dále předávané řetězem směnných transakcí (*Kiersnowski 1958*). Některé "poklady" s více vyhraněným českým podílem mohou skrývat i přímé kontakty vedené z našeho prostředí (*Skalský 1953; Nohejlová-Prátová 1962*). Vesměs už však zároveň svědčí o intenzivním doteku s Čechám cizím prostředím, se světem spojeným pohybem různorodých ražeb. Připomeňme si soubor z velkopolského Jarocina, uložený po r. 1004. Celkem 107 českých ražeb zaujalo zhruba 14 % z příslušného celku, převyšují je pouze oto-adelheidské feniky. Další mincovní podíly ale sahají od anglosaského Exeteru až po arabské mincovny v Bagdádu a Samarkandu (cf. *Warnke 1964, 125*). V souboru ze slezského Maniowa, ukrytém po r. 1034, připadá 185 českým ražbám celých 40 % z popsání části nálezů. Východní kontakt už zmizel, další podíly ale vustu-

Obr. 11. Příklady různého prostorového uspořádání raně středověkých sídelních areálů. 1 - Břežánky (o. Teplice), A: území s dlouhodobou místní kontinuou sídlení, 1 až 4 stopy usedlostí předpokládaných v 10./11. stol. (archeologický odkryv J. Bubeníka). 2 - Řestoky (o. Chrudim), 1 až 6, 8 až 12: stopy asi zpravidla jednotlivých usedlostí (a - 7./8. stol., b - 9./10. stol., c - 11./13. stol., d - neurčitý mladší doklad; povrchový průzkum J. Frolíka a J. Sigla). Doplněna půdorysná situace podle map z poloviny 19. stol. - Fig. 11. Exemples de l'arrangement de diverses aires d'habitation du Haut Moyen Age. 1 - Břežánky (Bohême Nord-Ouest), A: terrain de longue continuité d'habitation locale. 2 - Řestoky (Est de Bohême), 1-6, 8-12: probablement des traces des unités d'habitations particulières du Haut Moyen Age.

pují opět v širokém rozpětí od Dublinu přes Kostnici k Ostřihomí (cf. *Możdzioch 1990, 155*). O předělu mezi českou zemí, "střechou Evropy", a oblastí sahající od Slezska k severu, můžeme sotva pochybovat.

Příliš málo víme o směnném protějšku k dálkovému pohybu českých denárů. Archeologie v uvažovaném "protisměru" dovede vyjmenovat jen několik vesměs dílčích položek (*Sláma 1963*). Zmíňme alespoň jantar, který k nám bezpochyby putoval hlavně ze širokého jižního obvodu Baltského moře. Ještě před počátkem 9. stol. zůstávají nálezy jantaru při pobřeží, které opouštějí jen výjimečně. Do polského vnitrozemí výrazněji vstoupily teprve během 10. a v 11. stol. (*Bukowska-Gedigowa 1984*). V Čechách se objevují nápadně brzo, už na přelomu 9. a 10. stol., většinou ale i zde pocházejí z pokročilého 10. a z 11. stol. (*Krumphanzlová 1970; 1992*). Počátek importu jantaru do Čech tedy patří k příkladům časné dálkové směny, podstatnější část se potom shoduje s dobou exportu české mince. Výskyt jantarových ozdob na venkovských pohřebištích svědčí o směně prostupující širokou část společenského spektra, představa o uzavřené sociální struktuře se tak opět dostává do pohybu. Závěrečná mez importu jantaru, hledaná v průběhu 11. stol., se sblíží s poklesem dálkového pohybu raženého stříbra a víceméně odpovídá vyznívání jedné z etap evropského dálkového obchodu. Naznačená spojitost je velmi pravděpodobná, důsledně kritický pohled ale jistě nepřehlédne nesnáze naší chronologie. V archeologické evidenci totiž ústup jantarových ozdob splývá s opouštěním řadových pohřebišť, té kategorie lokalit, která u nás podmiňuje datování jantaru. S hledaným důkazem se tak snadno můžeme ocitnout v kruhu.

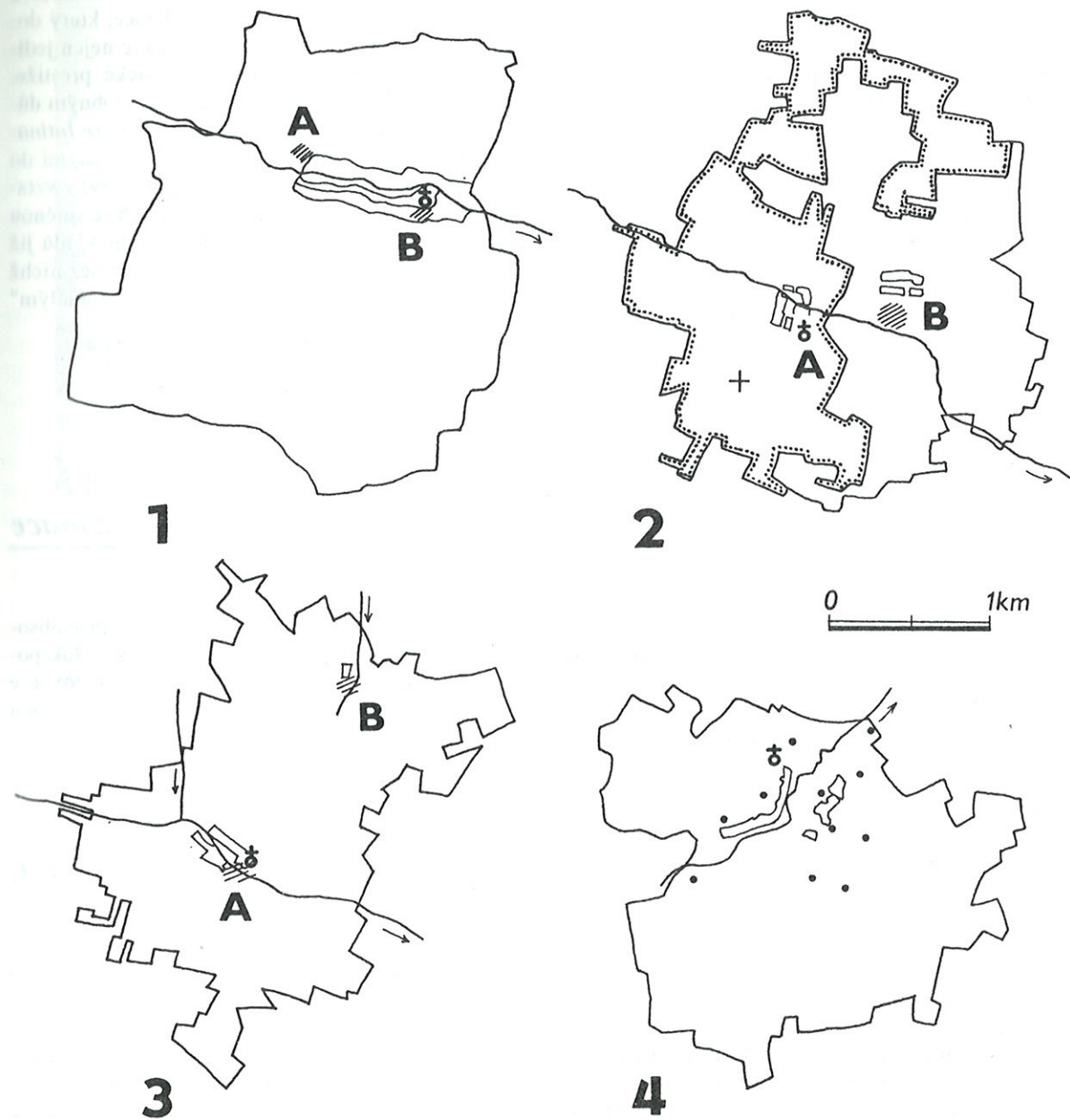
V pokročilém 11. stol. se dřívější velký baltský obchod rozpadl. Hlad po raženém stříbru a jeho thesauraci skončil, oběh mince se uzavřel do jednotlivých státních celků. Vnitřní směna však ještě dlouho nebyla odkázána jen na početní hodnotu mince. Hlavně velkým transakcím i nadále sloužilo stříbro vážené a ani naturální platy ve středověku nikdy nezmizely (u nás cf. *Pánek - Hladík 1968; Kučerovská 1977*). Konec dálkového pohybu raženého stříbra podtrhuje jeden problém metodický. Předěl spadající do druhé poloviny 11. stol. vnášel společného jmenovatele do značně rozrůzněných částí Evropy. Nabízí tak příklad složitosti vztahů synchronních a diachronních. Měnil se široký evropský kontext, dříve spojený dálkovou směnou. Přemyslovský stát se v nových poměrech ocital jako objekt, úpadek dřívějšího druhu dálkových vztahů na něj dopadal z vnějšku. Zároveň se asi i ve vnitřním českém vývoji vyčerpával zájem o "tradiční" dálkovou směnu.

Jestliže raný český vztah k severu a severovýchodu přibližují mincovní nálezy, závisí výpověď o vztahu k východu na nečetných pramenech písemných (*Třeštík 1973; Potin 1968; Toločko 1988*). Daným geografickým posunem opouštíme území, kam plynulo a kde bylo ukládáno ražené stříbro a souběžně archeologické svědectví zůstává velmi skromné (*Sláma 1990 s další lit.*). Obchod mezi východem a západem se nepochybně uskutečňoval směnou zboží za zboží, mince tu chyběla jako směnný předmět i prostředek. Hlavní uvažované komodity z východních zdrojů (otroci, koňe, kožešiny, včelí med a vosk) opět míjejí dosah archeologické evidence. Pozoruhodné archeologické doklady vztahů s východem sice přibýly s novým výzkumem Olomouce, ani jejich výpověď však asi neotevře zásadní změnu důkazových možností (*Michna 1982; Bláha 1984; Sejbal 1990*). Cennou dílčí kapitolu dokreslují dynastické svazky olomouckých Přemyslovců s Rurikovci. Spadaly do poslední čtvrtiny 11. a prvé poloviny 12. stol. a zřejmě se odvíjely na pozadí vztahů obchodních (*Krzemieńska 1987*). Celkový výklad však zůstává neurčitý, příliš závislý na obecných představách. Zásadní pokles evropského obchodu s lidmi je vcelku shodně kladen do 11. stol., předchází význam otroků a obchodu s nimi bývá i dnes posuzován rozdílně (např. *Verlinden 1957-77; Karras 1988*). Úkol rozlišit v našich pramenech otroky přináší vážné obtíže, předěl překračoval oblast právní a archeologii proto zbývají pokusy spíše diskusní (např. *Henning 1992*). Dlouhodobě přetrvával zájem o východoevropské kožešiny (*Delort 1987*) a jak nedávno zdůraznila *Ch. Warnke (1987)*, po celý středověk zůstal hledanou komoditou med a včelí vosk. Právě lesy mezi severní patou Karpat a Uralem nabízely hojnost včelích produktů, dovážěných na evropský západ. Nároky na spotřebu včelího vosku nás mohou udivovat, souvisely však především se značnou spotřebou svíci při náboženských obřadech. Dovedeme-li snad pojmenovat některé z položek východního obchodu, uniká nám jejich skutečný význam ve směnné struktuře. Ten se navíc mohl měnit, vždyť východní obchod trval až do mongolské invaze a pádu Kyjeva 6. prosince 1240.

Diskuse o dálkové směně přetínající obvod naší země úzce souvisí s problematikou vzestupu přemyslovského státu a jeho pražského centra. K celistvější výpovědi se nabízí jediná položka - česká mince. Při hodnocení její rané historie třeba zvláště ocenit jeden aspekt. Schopnost razit minci a zapojit ji už za vlády Boleslava I. a II. do evropské směny nepochybně posílila bohatství i moc Přemyslovců a jejich státu. I tady však zůstává řada otevřených otázek. Nevíme ani, odkud pocházelo stříbro zpracovávané v českých mincovnách...

Jedinečné místo v uvažovaných vztazích připadalo rané Praze. Právě tady se splétaly nároky centra panovnické moci spolu s odrazem prosperity bohatých obchodníků, začleněných do dálkové směny. Stačí si jen vybavit mnohokrát citovanou zprávu Ibrahima ibn Jakuba a slova kronikáře Kosmy. Z doby, kdy nás dosud

sledovaná pramenná orientace zcela opouští, nabízí výmluvný doklad začlenění Prahy do dálkové směny jedinečná skupina tzv. románských domů, genetickým kódem obrácená k Dunaji a k Rýnu. Nejbližší vztah nabízí Řezno, někdejší římský tábor Regino, středisko karolinského východního obchodu, město svázané s českými středověkými dějinami, které ve svém obvodu zahrnuje *pagus mercatorum* i množství raně středověkých domů (*Schmid 1977; Strobel 1976*). Víme dnes již určitěji, jak rozrůzněná byla chronologie praž-

Obr. 12. Raně středověká sídelní situace a výsledek vrcholně středověké transformace. 1 - Jenišův Újezd (o. Teplice), dva starší sídelní shluky (A,B) sjednocené do vsi s pravidelným půdorysem jádra i zázemí. 2 - Malé a Vysoké Březno (o. Most), dva starší sídelní shluky (A,B) rozdělené do dvou vrcholně středověkých vsí. 3 - Slatinice a Ryzel (o. Most), dva starší sídelní shluky (A,B), ve 13. stol. majetkově oddělené, jedna z lokalit označena německým jménem. Později vytyčeno jednotné katastrální území. 4 - Řestoky (o. Chrudim), rozptýlený sídelní komplex složený asi z jednotlivých usedlostí, při vrcholně středověké transformaci spojený do jednotné dispozice. - Fig. 12. Situation de village du Haut Moyen Age et le résultat de la transformation médiévale. 1 - Jenišův Újezd (Bohême Nord-Ouest), deux lieux d'habitation (A,B), liés au village au plan régulier. 2 - Malé a Vysoké Březno (Bohême Nord-Ouest), deux lieux d'habitation (A,B), divisés en deux villages du Bas Moyen Age. 3 - Slatinice et Ryzel (Bohême Nord-Ouest), deux lieux d'habitation (A,B), quant à la fortune, séparés complètement au XIIIe siècle. Une des localités (*Rezel*) dénommée en allemand. 4 - Řestoky (Est de Bohême), complexe d'habitation dispersé, pendant la transformation médiévale lié à un seul village.

ských domů z pravidelných opukových kvádrů. Některé se hlásí do 2. poloviny 12. stol. (Muk 1986), další podle archeologických důkazů vznikaly až hluboko ve 13. stol. Novější literatura nepochybně právem ještě zdůraznila spojitost pražských kvádrkových domů s bohatým kupeckým prostředím, spjatým s dálkovou směnou. O povaze zboží, které sklady těchto domů schraňovaly, se však jen dohadujeme. Asi nezbyvá, než opakovat obecně zvažované položky - kožešiny, včelí med a vosk ... Zároveň bychom chtěli znát vztah aktivity těchto obchodníků k českému světu.

K předchozí diskusi jistě patří ocenění pražského kamenného mostu, vystavěného péčí krále Vladislava a jeho choti Judity už ve 3. čtvrtině 12. stol. Ve střední Evropě měl poněkud staršího předchůdce, který dodnes překračuje dunajské břehy v Řezně, v Praze však vyrostlo dílo podstatně náročnější. Stalo se nejen jedinečným zařízením komunikačním, ale i přesvědčivým a všem zřetelným výrazem panovnické prestiže. Označení *opus imperiale* jistě nemusíme chápat jen jako účelová slova oddaného kronikáře. S obdobným důrazem na prestižní vyjádření je třeba předřadit "latinskou podobu" Pražského hradu, přestavbu *more latinorum*, kladenou k r. 1135. Všechny tyto objekty ještě pro několik pokolení zůstávaly "cizinci" vloženými do srdce českého státu. Podmiňovaly je totiž jednak nároky rezidenční, měřené reprezentačními požadavky vzta-hovanými zejména k centrům v německých zemích, jednak nároky bohatých obchodníků, spjatých se směnou dalece překračující obvod země. Ani tyto výlučné jevy nelze v úplnosti ocenit bez zvážení předpokladů již dříve v naší zemi vytvořených, zdrojů, z nichž jakkoli jedinečné stavební záměry musely čerpat a bez nichž by se neobešly. Takové proměny, které zásadním způsobem přiblížily české země jako celek "osamělým" inovacím 12.stol., však přineslo až následující století.

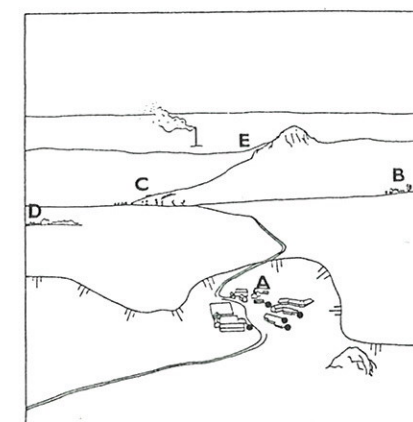
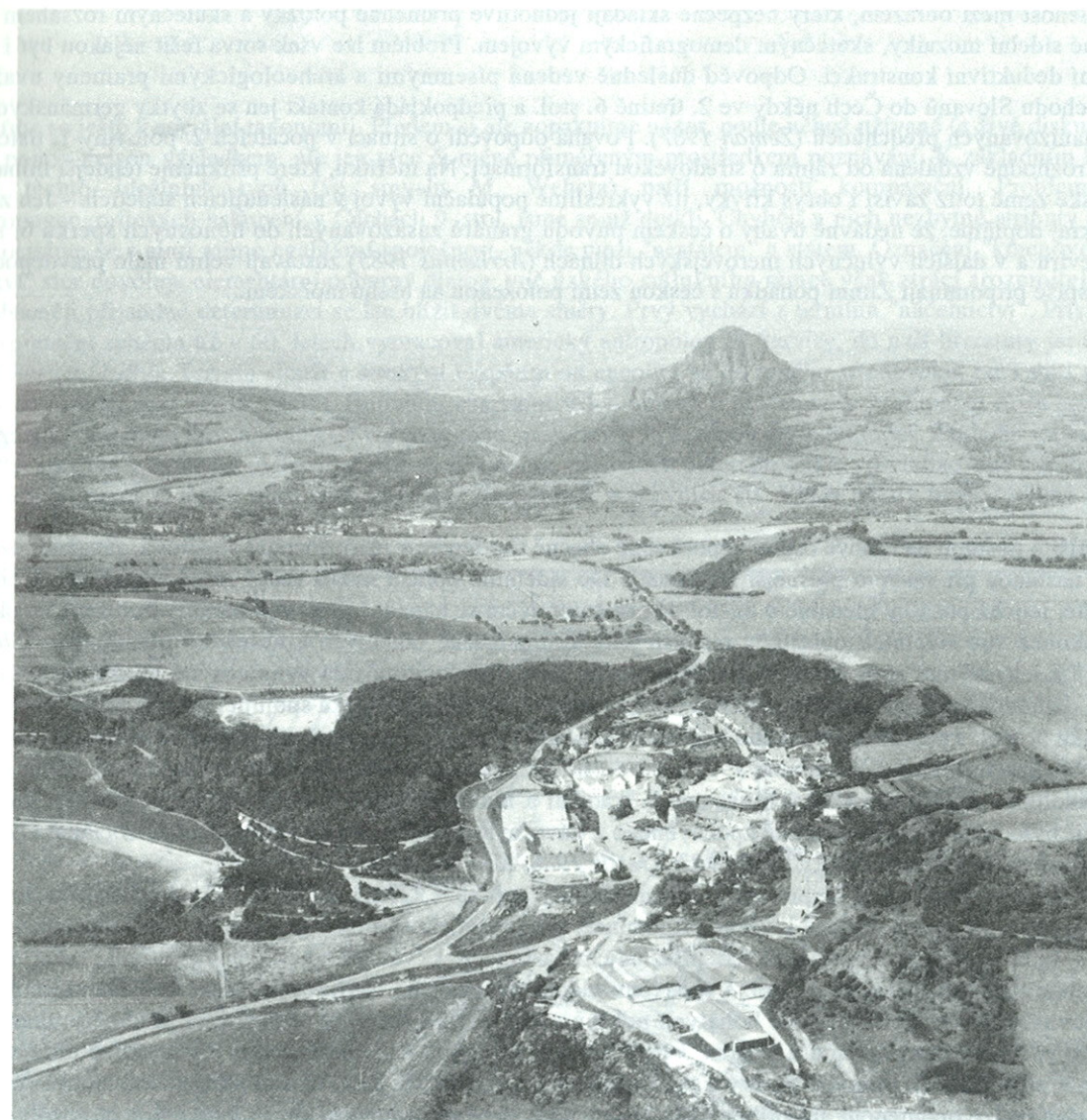
6. Pohyb sociální struktury a předpoklady transformace

Dosavadní jakkoliv stručné pohledy na obecně uvažované zdroje středověké změny jakoby chtěly spíše absolutizovat názor, podle něhož většina historických vysvětlení v *podstatě* nevysvětluje nic. Můžeme však pokročit blíže ke konkrétní mnohotvárné problematice středověké transformace a pokusit se ji sledovat v širokém časovém rozpětí a v příslušné časové následnosti, přibližující následnost příčinnou. Hlavní osnovu takového pohledu se pokusíme odvodit z nástinu pohybu sociální struktury.

6.1.

Jen velmi obecné a neurčité zůstávají úvahy o možných příčinách odstartování raně středověkého sídelního postupu. Podle demografických studií poznamenal Evropu kolem poloviny 1. tisíciletí hluboký populační pokles, posilovaný ještě morovými epidemiemi ve Středozeří, kladenými do 6. - 8. stol. (Biraben - Le Goff 1969). Vzestupná osídlovací křivka jistě začínala prvými krůčky k vyrovnanější situaci, ke snížení rozporů mezi kapacitními možnostmi regionů a jejich stávajícím využitím. Nezapomínejme zároveň, že na příslušný stav vyrovnání čekala i síť společenských vztahů, narušená předpokládaným extrémním zmenšením populace (cf. Neustupný 1983, 92). Všestranné řešení mohlo spočívat v uvolnění faktorů regulujících porodnost.

Samostatnou kapitolu např. právě v Čechách skládá problematika kontaktů Slovanů s předchozími obyvateli. Vzhledem k velmi omezeným pramenným oporám patří postižení měřítka a povahy této proměny k nejsložitějším otázkám našich raných dějin. V pohledu na starší ("germánskou") situaci se je třeba opírat o nálezy hrobů, doklady sídlišť až na výjimky chybějící. Na druhé straně příliš citelné meze klade krajně malá nápadnost nejstarší slovanské hmotné kultury. Dřívější poměry poněkud osvětlují údaje písemných pramenů, jejich rozbor ovšem neopouští rámec situace mocensko-politické. O kontaktu slovanského a staršího prostředí navíc svědčí hydronyma a oronyma, která vstoupila do našeho pojmenování řek a horstev. I tady lze zřejmě uvažovat dvojím způsobem. Návaznost mohla být konkrétně místní, ale mohla být i volnější, zprostředkovaná zásobou pojmenovávacích prostředků. Předchozí výčet naznačuje, jak obtížně odhadujeme

Obr. 13. Svinčice (o. Most), ves s doklady osídlení od 11. - 12. stol., příklad dlouhodobé místní kontinuity ve vyhraněné terénní situaci (A). Při středověké transformaci někdy kolem poloviny 13. stol. vznikl půdorys s nevelkou návší. Teprve v r. 1342 byla ves osekého kláštera převedena z českého práva na německé. Další lokality středověké sídelní sítě: Chouč (B), Liběšice (C), Noskov (D), Bílina (E). - Fig. 13. Svinčice (Bohême du Nord-Ouest), village témoignant de la colonisation des XIe - XIIe siècles. Exemple de la continuité locale dans une situation de terrain marquée. Pendant la transformation (environ au milieu du XIIIe siècle), le village stabilisé, massé autour d'une petite place a pris naissance. Ce n'est qu'en 1342 que le village fut ramené de *ius boemicali* à *ius theutonicali*.

vzdálenost mezi obrazem, který bezpečně skládají jednotlivé pramenné položky a skutečným rozsahem příslušné sídelní mozaiky, skutečným demografickým vývojem. Problém lze však sotva řešit nějakou byt i elegantní deduktivní konstrukcí. Odpověď důsledně vedená písemnými a archeologickými prameny uvažuje o příchodu Slovanů do Čech někdy ve 2. třetině 6. stol. a předpokládá kontakt jen se zbytky germánských či germanizovaných předchůdců (Zeman 1987). Povaha odpovědi o situaci v počátcích 2. poloviny 1. tisíciletí není rozhodně vzdálena od zájmu o středověkou transformaci. Na měřítku, které přičkneme tehdejší lidnatosti české země totiž závisí i obrys křivky, jíž vykreslíme populační vývoj v následujících staletích. - Jen zcela na okraj doplňme, že nedávné úvahy o českém původu granátů zasazovaných do honosných šperků 6. stol. v Trevíru a v dalších výlučných merovejských dílnách (Arrhenius 1985) zůstávají velmi málo pravděpodobné a spíše připomínají Zimní pohádku s českou zemí položenou na břehu mořském...

6.2.

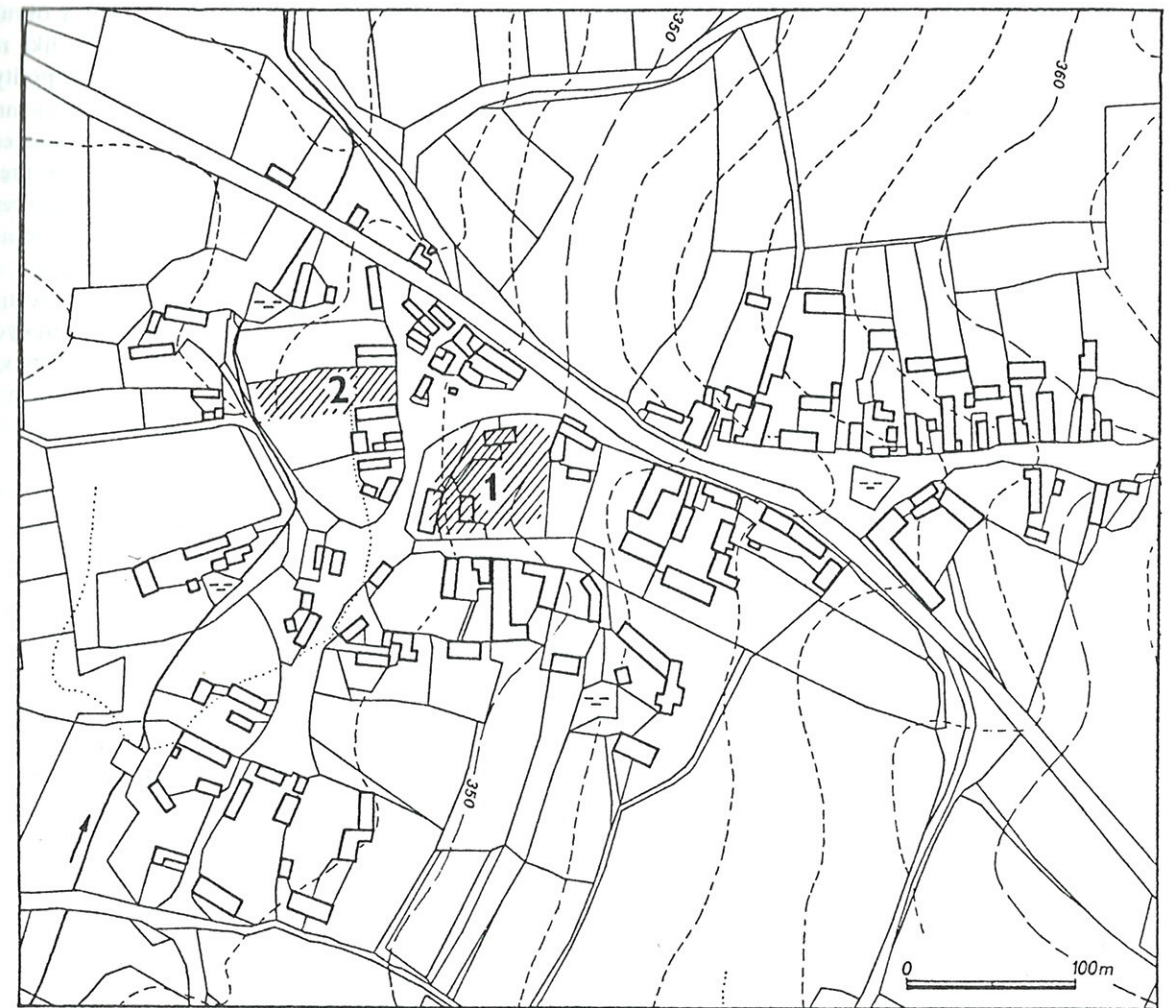
Při dalším postupu na časové ose se nepochybně obecně shodneme v růstu sociální složitosti, závažné rozdílů však nastanou při snaze o přesnější klasifikaci. Do sídelního obrazu uvnitř české země vstoupila opevněná sídliště, jejichž počátky hledáme v 8. stol. V prvotním výčtu se nápadně projevují lokality položené na okraji či dokonce vně sídelních oblastí, v místech jistě komunikačně odlehklých a nepadno přístupných (Sláma 1992). Zachycujeme elitu, která výjimečnost svého postavení legitimovala výjimečnými předměty, přinášeny dálkovou směnou. Právě v nedávné době byla nově definována složka spojující prestiž české elity 8. až počátku 9. stol. s produkcí avarského kaganátu (Profantová 1992). Podrobně pozornosti se dostalo i vztahům ke světu karolinskému (Wachowski 1992). Pro 9. stol. lze potom uvažovat o vnitřním rozdělení území Čech do několika antropogeografických uskupení. Tradiční a hluboce vžitý výklad tyto části spojoval s kmeny. Nověji bylo takové pojetí zásadně zpochybněno a závažným úkolem se stává přiměřenější sociálně taxonomické určení (cf. Graus 1980; Sláma 1983; Třeštlík 1988; Kandert 1992).

V českém prostředí si nejprve připomeňme ženský pohřeb v Želénkách nedaleko zabrušanského hradiště, uložený v mohyle nasypané k věčné připomínce, pro paměť současníků i potomků. Prestiž zesnulé vyjadřovala řada vzácných importovaných předmětů, ukazujících k velkomoravskému prostředí, mezi nimiž vystupuje i římská kamej z 4. stol. s portrétem vládce ozdobeného vavřínovým věncem. Další mimořádně výmluvný příklad nabízí dvojice bohatých pohřbů z Kolína, ve své výbavě slučující předměty ukazující k prostředí velkomoravskému a pozdně karolinskému. Protějšek archeologickému svědectví o elitě v Čechách 9. stol. skládají písemné zprávy o *duces Boemanorum*. Jestliže jsme už zmínili bohatou mohylu poblíž Zabrušan, nelze opomenout ani příběh z r. 857, spojený s *civitas Wiztrachi ducis*, s lokalitou ztotožňovanou nověji právě se zabrušanským hradištěm (Sláma 1973). Příslušná slova fuldských analů zachycují závažné atributy *duces*, hovoří o neomezené a zřetelně dědičné vládě, ukazují vazby s elitou v dalších poměrně odlehklých územích.

Významově srovnatelné hroby sledujeme v Evropě od 5. - 6. stol., vždy v krátkém období nástupu raných státních útvarů. Nápadně bohaté obřady provázely odchod "pohanských knížat", jejich pokřtění potomci a dědicové byli již ukládáni dovnitř chrámů, kam s nimi ještě někdy vstupovala tradice starých obyčejů (Müller-Wille 1982; 1983; Randsborg 1991, 69; Roesdahl 1992). Snaha nalézt zřetelné dělítko mezi světem "křesťanským" a "pohanským" se rychle zkříží jak s vypovídacími schopnostmi našich pramenů, tak především se samotnou historickou skutečností. Oba světy se musely hluboce prolínat v chápání duchovním i v samotném zacházení s honosnými předměty s křesťanskou symbolikou, které nepochybně volně vcházely do obecné směny honosných předmětů. I tady můžeme v nevelkém geografickém měřítku skládat pestrou mozaiku, opětovně přibližující celistvé pochopení Evropy jako složitě diferencovaného kulturního pojmu (např. Van de Noort 1993). Do takové skladby náleží archeologicky zachycený pohřeb franského Childerika (+ 481/482), stejně jako kronikářem popsaný odchod litevského Algirdase (+ 1377). Panovníka pochovaného v dnes belgickém Tournai doprovodila honosná výbava, a možná i desítka koní, uložených v blízkém sousedství (James 1988, 58). Pozemská pouť litevského vládce se uzavírala takřka o 900 let později v lesích u Vilniusu, asi 1500 km od Tournai. Pohřeb žehem zahrnul 18 nejlepších koní, skvostné oděvy se zlatem, perlami, drahokamy (Gimbutas 1963). Po několika málo letech přijala Litva křesťanství. Jogaila zvaný Jagello, syn Algirdasův, brzy usel na polský trůn...

6.3.

Vraťme se ještě k sociální taxonomii. Předem si ale zopakujme názor, podle něhož užívané (a živě diskutované) pojmy nejsou výsledkem, ale jen více či méně přiměřeným prostředkem poznávání. K základním funkcím těchto ideálních typů (ve smyslu M. Webera) patří možnosti komparační. Problematiky antropogeografických uskupení v Čechách 9. stol. jsme se už dotkli. Chybějí u nich nezbytné atributy kmenů, ocitáme se s nimi mimo egalitární společnost, někde mezi "nestátem" a státem. Označení "kmenové knížectví" sice dovoluje elementární odborný dialog, vně úzkého smluvního rámce však ztrácí srozumitelnost. K obecněji přijatelné determinaci se lze blížit dvěma směry. Prvý vychází z termínu "náčelnictví". Příslušné interpretační schéma už v 60. letech vypracoval americký antropolog E. Service, do naší literatury jej uvedl P. Charvát (1989). Termín slouží s širokým rozpětím od eneolitu až do raného středověku, od Tahiti až do Evropy (nověji např. Earle 1987). Definiční charakteristika, opřená o představu o postupném růstu sociální složitosti, vyčleňuje jako náčelnictví rozvrstvenou společnost, vybavenou ústřední mocí. Základní mocenský atribut spočívá v ovládnutí redistribučního mechanismu, přerozdělovajícího produkci specializované výroby. Síla ústřední moci si může vynucovat značnou koncentraci pracovních sil. Vláda někdy bývá dědičná a její

Obr. 14. Jesenice (o. Praha - západ). Vesnice s nepravidelným půdorysem, jemuž byl přisuzován archaický původ. Archeologické výsledky však dovolily lokalizovat osídlení 12.-13. stol. a tak určit i mez, po níž teprve mohla začít vznikat půdorysná osnova zakreslená mapou z poloviny 19. stol. (1, 2 - záchranný výzkum a sběr, cf. Klápště 1988). - Úvahy o časném stáří některých vesnických půdorysů by předpokládaly mnohem plynulejší přechod mezi raně a vrcholně středověkou situací. Jesenický příklad naznačuje i rozdíl v rozsahu plochy zaujímané archaickou a půdorysně stabilizovanou vesnicí. - Fig. 14. Jesenice (centre de la Bohême). Village à la tradition d'habitation du Haut Moyen Age (1, 2), les bases du plan irrégulier datent du Bas Moyen Age.

mocné nositele při cestě na onen svět může doprovázet okázalé bohatství. Zřejmě žádná položka zvažované charakteristiky se nerozchází se znalostmi o Čechách 9. stol. Obecnějšímu přijetí termínu *náčelnictví* však u nás asi brání jeho neobvyklost a celkově velmi malá tradice antropologického studia českých dějin.

Jestliže zájem o raně středověké náčelnictví vede k otázce kdy určitá společenská organizace mizí, ptá se pohled opačný na počátky nového jevu, středověkého státu. Zdůrazněme hned, že příslušná proměna neprobíhala náhlým zvratem, ale zdoluhavým pohybem, v němž se prostupovaly prvky nové a staré. Není proto divu, že předěl mezi náčelnictvím a státem bývá nesnadné či nemožné přesně a jednoznačně postihnout i v dobře dokumentovaných situacích, i tam se závěry rozcházejí (např. *Claessen 1978, 593*). Při studiu raně středověkých Čech bychom si snadno mohli klást principiálně neřešitelné otázky, nepostižitelné v našich pramenech. Neexistuje navíc obecně přijímaná definice státu, spoutávající široké měřítko společenské mnohosti. Dílčí definice oproti náčelnictví zdůrazňují větší sílu ústřední moci, zajišťující nerovné vztahy vládců a ovládaných. Mocenská síla státu dokáže také mnohem účinněji zabraňovat dělení či úplnému zániku celku, jemuž naopak náčelnictví snadno podléhalo (*Cohen 1981*). V pohledu na českou společnost 9. stol. nelze zřejmě nastavit jednoznačně průkazné hodnocení. Tehdejší česká země v některých svých územních částech pravděpodobně urychlovala přechod od náčelnictví k počínajícímu ranému státu (cf. *Claessen - Skalník 1978*). Dvojí pojetí "ideálních typů" uvedené do české literatury *P. Charvátém (1989)* a *J. Kanderterem (1992)* by nemělo zakrýt rozhodující shodu, spočívající v důrazu na vydělování české společnosti 9. stol. z egalitárního prostředí (cf. též *Žemlička 1989*).

Studium dynamiky raně středověké společnosti může zároveň zdůraznit jeden cenný problémový okruh. Hledání vnitřních zdrojů společenského růstu si povšimlo, že poměrně často vystupují příklady několika relativně autonomních celků sloučených do téhož širšího regionu. Jejich vztahy se zabývá teorie "peer polity" (*Renfrew 1986; Hodges 1986*). Významný zdroj společenského růstu spatřuje právě v interakci vzájemně spjatých společensko-politických jednotek. Přirozeným výrazem se stávalo soupeření příslušných mocenských elit. Obecně předpokládáme, že pokrývání potřeb elity si vyžadovalo organizaci dálkové směny prestižního zboží, ale vyvolávalo i tlak na zemědělskou i nezemědělskou produkci. Mezi projevy soupeření náležel samozřejmě boj, přinášející kořist, ale i tolik potřebné příběhy udatnosti. Stabilizaci vždy ještě nepevné moci napomáhaly různé komunikační prostředky. Patřilo k nim jak podání o hrdinných činech, tak i podmanivý lesk nevidaných předmětů. Právě dálkový pohyb prestižního zboží (tzv. transregionální prestižní ekonomika) proto tvořil obecně výrazný a moderního člověka znovu a znovu udivující znak archaických společností. I v Čechách zřejmě třeba soupeření jednotlivých antropogeografických seskupení, tradičně považovaných za "kmény", přiřadit k cenným zdrojům sociálního růstu. Docenění tohoto jevu připadá nepochybně větší váha, než samotnému taxonomickému řešení. Nezapomínejme však, že pohled vnímající daný jev by příslušnou sociální strukturu ještě spíše spojoval s náčelnictvím.

Každá z uvažovaných sociálních taxonomií rozhodně zdůrazní předěl vyvolávaný zřejmě od 40. let 10. stol. nástupem přemyslovského státu, který vyrůstal z již dříve dobře organizovaného rodového útvaru ve středu země. Podstata moci se zásadně mění, českou zemi prostupuje síť mocenských center, přicházejí doklady pevné suverénní vlády, novou zásadní úlohu plní křesťanství (zejm. *Sláma 1983; 1985*). Teprve tady jednoznačně a bezpečně zaznamenáváme určující znaky raného státu. Naplňování nových možností ovšem čekalo na řadu generací. Kostra státu spočívala na soustavě hradeckých center a dvorů. Z jejich nároků vycházela gravitační síla, vyvolávající u předních lokalit postupnou koncentraci osídlení, vyžadující a stimuluující i vzestup podílu nezemědělské produkce a rozvoj směny. Nezapomínejme opět na časové relace. Hradecká soustava vyrůstá ve 2. polovině 10. stol., zásadní rozvoj sídelních aglomerací čekal až na 2. polovinu 12. a počátky 13. stol. Právě v této následnosti znovu spatřujeme cenný ukazatel interpretační, přibližující zdroje pohybu středověké společnosti. Tehdejší "výrobní síly" nelze vydělit jako samostatný sektor, zůstávaly uzavřeny vztahy sociálními a nemohly jakýmsi samospádem podmiňovat např. "revoluční přeměnu zemědělství". Poněkud efektivnější chod zemědělství mohl vyplývat až z pohybu uvnitř sociální struktury.

6.4.

U některých otázek středověkého zemědělství jsme se již zastavili. Archeologický pohled na proměny nezemědělské výroby samozřejmě podmiňují možnosti a meze archeologické evidence, dovolující přece jen uchopit některé z otázek spjatých s výrobou keramiky a s výrobou a zpracováním železa. Zmínili jsme se už o

postupné specializaci hrnčířské výroby, která začala zřejmě již v době před počátky expanze přemyslovského státu. Příslušné svědectví kladené do 9. - 10. stol. nabízí nástup tzv. regionálních keramických typů, studovaných dosud zejména ve středních a SZ Čechách. Tento jev zasluhuje vlastní rozbor, jeho váhu však samu o sobě asi nelze přeceňovat. Doklady hrnčířské specializace totiž poskytují už některá pravěká období.

Archeologie železa, jeho výroby a zpracování, otevírá odlišný úhel pohledu na středověkou skutečnost. Specializace byla samozřejmým a proto starobylým předpokladem takové práce, hutnictví se zároveň muselo vázat na teritoriálně poměrně úzkou nabídku zdrojů železné rudy. Studium sledující i vývoj společensko-topografického kontextu hutnické a kovářské činnosti předložilo pozoruhodné závěry, v jejichž mozaice opět vystoupilo v Čechách jedinečné postavení pražské oblasti. Dnes se však zdá, že únosnost některých východisek bude třeba znovu ověřit. Podstatnou měrou se totiž odkazujeme na nálezy s nejistou dokumentací, jejichž přesnější chronologické zařazení zůstává citlivým problémem, novější nálezy čekají na publikaci. Nesnáze provázejí i rozlišení hutnické a kovářské činnosti, dřívější určení jsou dnes totiž posuzována mnohem opatrněji. Nedávné hodnocení proto končí velmi střídmě: "jistě však je, že osady pražské sídelní aglomerace v 11.-12. stol. se dost intenzívně zabývaly přinejmenším úpravou železných lup" (*Pleiner 1984, 52*). Měřítko velkého tématu se samozřejmě nezměnilo, odpovědi na podstatné otázky související s výrobou a zpracováním železa v rané Praze a v raně středověkých Čechách vůbec však čekají na revizi výchozích informací.

6.5.

Necháváme-li svůj zájem vést přirozenou časovou posloupností, předbíláme již nástup další ze závažných proměn venkovského prostředí. Od počátků 12. stol. se v českých zemích naplňuje postupný přechod od řadových pohřebišť k základům farní sítě. Východisko archeologického pohledu nabízí topografie míst pohřbívání. Dřívější prostředí charakterizovala pohřebiště položená při okrajích sídelních komor, obvykle v místech různě členitého lemu mezi vlastními zemědělskými plochami a lesem. Obraz raně středověké kulturní krajiny se tak členil do množství buněk, rámuječích v těsném vztahu pozemský i posmrtný život jednotlivých komunit. Síť pohřebních míst bezpečně známá z mladšího středověku však skládala strukturu podstatně odlišnou. Zpravidla vstupujeme do vazby k sakrální stavbě, zasazené obvykle přímo v sídelním jádru (*obr. 6*).

Zdůrazněme ovšem, že cesta od staré k nové situaci nebyla jednoduchá a obecně přímočará. Souvislejší svědectví o pohřebišťích jednotlivých vesnických komunit opouštíme v Čechách nejpozději na počátku 12. stol. Na druhé straně dynamický nárůst sakrálních staveb začíná až se 2. polovinou 12. stol. Při takovém vyjádření se ale uchylujeme k jakési souhrnné dataci, k součtu zanedbávajícímu vážné regionální rozdíly platné pro obě naše opory, pro stavební i písemné památky. Budeme jistě znovu a znovu diskutovat o neúplnosti pramenné evidence, uvažovanou chronologii venkovských kostelů, její časové rozpětí i její regionální diferenciaci však třeba zároveň dosadit ke směrodatnému historickému pozadí. Teprve nástup pozemkové šlechty totiž na venkov uváděl společenskou sílu, která mohla rozhodujícím způsobem budovat síť kostelů příznačnou pro mladší středověk. Poslední datovatelné stopy řadových pohřebišť a počátky vesnických kostelů proto nesporně může oddělovat různě dlouhá doba, trvající v některých regionech třeba tři až čtyři pokolení. Soudu o přímé návaznosti mezi řadovými pohřebišti a sítí kostelů známých z vrcholného středověku (např. z rejstříku papežských desátků) tak zřejmě připadá jen velice podmíněná platnost. V uvažovaném mezidobí se stýkaly dvě tendence. Jednak se postupně prosazovalo pohřbívání k nečetným sakrálním stavbám, budovaným panovníkem či církví, jednak nepochybně dále sloužila pohřebiště nekostelní, dále umístěná v odstupu od sídlišť. Zda a případně v jaké míře už taková místa náležela více komunitám, odhadujeme jen velmi obtížně. Vytrácejí-li se řadová pohřebiště (jako relativně početná kategorie lokalit) někdy na počátku 12. stol., určuje tato velmi volně chápaná mez začátek zřejmě značných posunů v místech pohřbívání. Zdůrazněme přitom, že nárokům už plně stabilizované církevní správy mohly vyhovovat poměrně rozlehlé obvoddy, příznačné právě pro majetky církve. Sakrální stavby budované pozemkovou šlechtou tvořily samozřejmě cennou součást postupně vytvářené církevní sítě, svou značnou hustotou však asi leckde překračovaly vnitřní nároky farního provozu. V důsledcích někde farní kostely vznikly v sousedních vsích, jinde se ustálily rozlehlé farnosti. Bezpečný závěr přechodného období, rámuječích v některých oblastech života několika generací, čekal v Čechách až na 13. stol., na církevní emancipaci a na jasně určenou farní síť.

Předchozí výklad načrtl vnější vývojové obrysy, naše otázky však směřují hlouběji, ke smyslu popisované proměny. Do popředí zájmu jistě náleží výpověď o postupu středověké christianizace, a zároveň i o změn

nách v prostorovém a sociálním členění středověkého venkova. Teprve snadno dostupný kostel a s ním spojený klérus mohl na vesnici vnést dlouho nárokováný přelom. Dovoloval dříve nemožný průnik církve do každodenní skutečnosti, hlubší christianizaci ukončující venkovské dvojvěří. Uvolnění tradičních představ bylo ovšem podmínkou opouštění řadových pohřebišť. Teprve po jejím naplnění mohla dlouhodobě užívaná pohřební místa, po generace citlivá část identity vesnických komunit, upadat v zapomnění, měnit se v pole, pastviny, les.

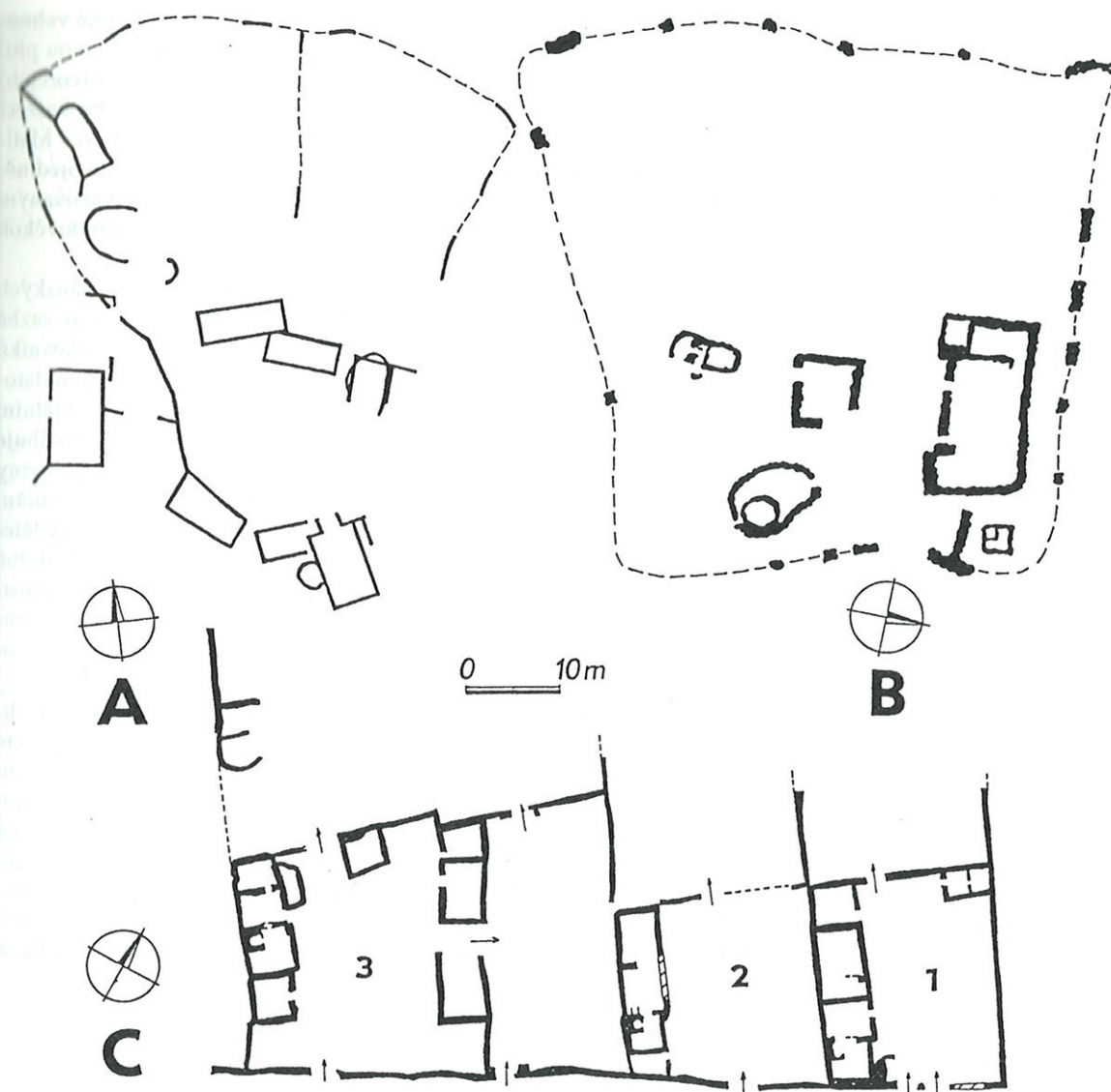
Proměna, již měl projít duchovní svět našich předků, vyžadovala účinnější zásah, než přinášela slova zákazů, která mohl sotva kdo s potřebnou důsledností prosazovat. Důležitý krok, narušující svět staré víry, odrazil přechod od ukládání předmětů do hrobů k odkazům a darům činěným ve prospěch kostela. Změnu pravděpodobně usnadňovalo obecné zakotvení ve sféře recipročních darů. Vzácné svědectví o nové komunikaci s "božskou mocí" obsahuje příběh líčený Kanovníkem vyšehradským k r. 1137. Zázračně uzdravená žena ze vsi Běstviny tehdy sňala své náušnice a obětovala je na oltář kostela, k němuž příslušela. Proces, jehož zásadní kapitolu znamenal přechod od řadových ke kostelním pohřebišťům, spočíval hlavně a především ve složitém a rozporném prostupování dvou kultur a v začleňování složek archaických do kultury křesťanské, přirozeně s častým měněním a překrýváním prvotních významů. Pouze tato zdouhavá cesta mohla měnit náboženskou mentalitu a posléze i tlumit či eliminovat staré pohřební obyčeje. Konstatovali jsme již, že přechod ke kostelním pohřebišťům rušil dříve mimořádně pevnou složku archaické společnosti, znamenal hluboký zásah do mimořádně citlivé oblasti "rites de passage". Jak přesvědčivě doložil např. již A. van Genep (1873-1957), způsob přechodu na onen svět vždy spolupotrzoval kulturní podstatu a tedy i stabilitu příslušné komunity. Funkce ritu přitom spočívala v kontrole dynamiky sociálního života.

Vlastním jádrem kapitoly o proměně pohřebišť je studium postupného uvolňování představy posmrtného života jako pokračování života pozemského ve prospěch posmrtného života duše. Volnější prolnutí obou pohledů zůstalo ale trvale příznačným znakem medievalizace křesťanství. Postupně naplňovaný děj otevíral další závažné souvislosti. Archeologická rekonstrukce mj. přibližuje o geografický rozměr posuzované proměny. Jestliže v dřívější situaci svět živých a svět mrtvých spojoval těsný prostorový kontakt, vytvářela nová struktura pro mnohé vesnické komunity podstatně abstraktnější vztahy, sahající mimo důvěrně známý obzor. Středověký venkov získal ve stabilizované farní síti pevnou územní strukturu, svým širším rámcem zřejmě usnadňující i následnou sídelní koncentraci. Pohled obrácený na české prostředí třeba opět dosazovat do evropských souvislostí. I když na tomto místě ani zdaleka nemůžeme mapovat celkovou mozaiku, o shodě základních vývojových tendencí není pochyb. Jestliže zánik merovejských řadových pohřebišť spadl do doby kolem r. 700, uvažuje současné studium o následné etapě rozptýleného pohřbívání (např. Steuer 1988, 31) a posléze o síti svázané do značné míry s kostely při sídlech šlechty. Značný důraz evropského bádání se obrací k ocenění vzniku relativně malých farností, dlouhodobě stabilizujících vazby vesnických komunit. Ve francouzském prostředí bývá počátek vzniku těchto základních buněk venkovského života kladen již před r. 1000 (Aubrun 1986; Fournier 1982).

6.6.

V dějinách šlechty nás při studiu středověkých proměn především zajímá její podíl na procesu vzniku poměrně pevné struktury pozemkových vlastníků, pokrývající celou zemi. Chceme tedy vědět, od které doby lze hovořit o šlechtě pozemkové. V přemyslovském státě se ve světle písemných pramenů poměrně záhy představují dva hlavní zdroje moci elity, totiž služba panovníkovi a vlastnictví lidí a půdy. Právě vzájemnému poměru těchto zdrojů a proměnám jejich relace připadá rozhodující význam při řešení stanovené otázky. Zdůrazněme ihned, že diskuse o fyzické kontinuitě šlechty, v níž se někdy až nesmiřitelně utkávají zastánci a odpůrci teorie o dlouhodobé tradici nobility usazené i ve venkovském prostředí, sleduje vlastně odlišný okruh otázek. Otázky zaměřené na počátky pozemkové šlechty se totiž ptají po zásadní změně v *chování elity*.

Předchozí rozlišení zřetelně dělí i možnosti jednotlivých skupin pramenů. Od rozborů pohřebišť asi nebudeme očekávat poznatky o počátcích šlechty pozemkové, dosah jejich výpovědi zřejmě ani teoreticky nemůže přesáhnout obecnou problematiku fyzické kontinuity. Předpokládáme, že časná vazba elity k venkovskému prostředí mohla vyplývat z několika zdrojů, jak z vlastních kořenů a zájmů této vrstvy, tak i z potřeb státu. Usazování bojovníků na venkov, do širšího okolí střediskových lokalit, k důležitým komunikacím,

Obr. 15. Vrcholně středověké vesnice a jejich usedlosti. A - Lann-Gouh Melrand, půdorys bretaňské vsi datované do 11. stol. (André 1982). B - Hohenrode, usedlost ve vsi v pohorí Harz, 12.-14. stol. (podle P. Grimma). C - Svídna (o. Kladno), ves vytyčená před r. 1300 se soustředěvala při obdélné návsi, obklopené celkem 14 parcelami. Usedlosti 1 až 3 odkryl archeologický výzkum (Smetánka 1988). - Fig. 15. Villages datant de l'apogée du Moyen Age et leurs fermes. A - Lann-Gouh Melrand, le village de Bretagne du XIe siècle, B - Hohenrode, village de Harz (Allemagne), XIIe-XIVe siècle. C - Svídna (centre de la Bohême), trio de fermes tracé avant 1300.

k citlivým hraničním místům atd., patřilo k příznačným rysům raných středověkých států (pro arpádovské Uhry a piastovské Polsko např. Bakay 1967; Kara 1992). Časná šlechta mohla s těmito lidmi fyzicky souviset, od konce 10. stol. se ale na českých pohřebišťích ztrácejí možnosti studia profesních či právních aspektů a vzhledem k celkové absenci pramenů mizí další osudy uvažované společenské složky v neurčitém stínu. Zůstává různě hodnotná hrobová výbava, jejíž vlastně vždy už skromná výpověď nás poměrně rychle odvádí od vrcholu společenské pyramidy. Teorie o kontinuálním vývoji šlechty na českém venkově se proto snaží navázat archeologické nálezy sledované do počátků 11. stol. s již jasným svědectvím o pozemkové šlechtě, která (nejprve v písemných pramenech) vystupuje od poloviny 12. stol. Zopakujme ještě jednou, i kdyby nanačtený přístup chybějící články skutečně našel, prokázal by jen a jen jednu z větví "prehistorie" pozemkové šlechty.

Důkazy o počátcích vlastní "historie" pozemkové šlechty třeba hledat jinde. Skládá je výpověď pramenů písemných, rozbor sakrální architektury a archeologický výzkum vydělených sídel. Začneme-li celkovým pohledem na společensko-topografický kontext sídel elity, rozlišíme trojí druh souvislosti. Na počátku pramenů evidence vystupují samostatně opevněné dvory (či dvorce, moderní terminologie není ustálená), vložené

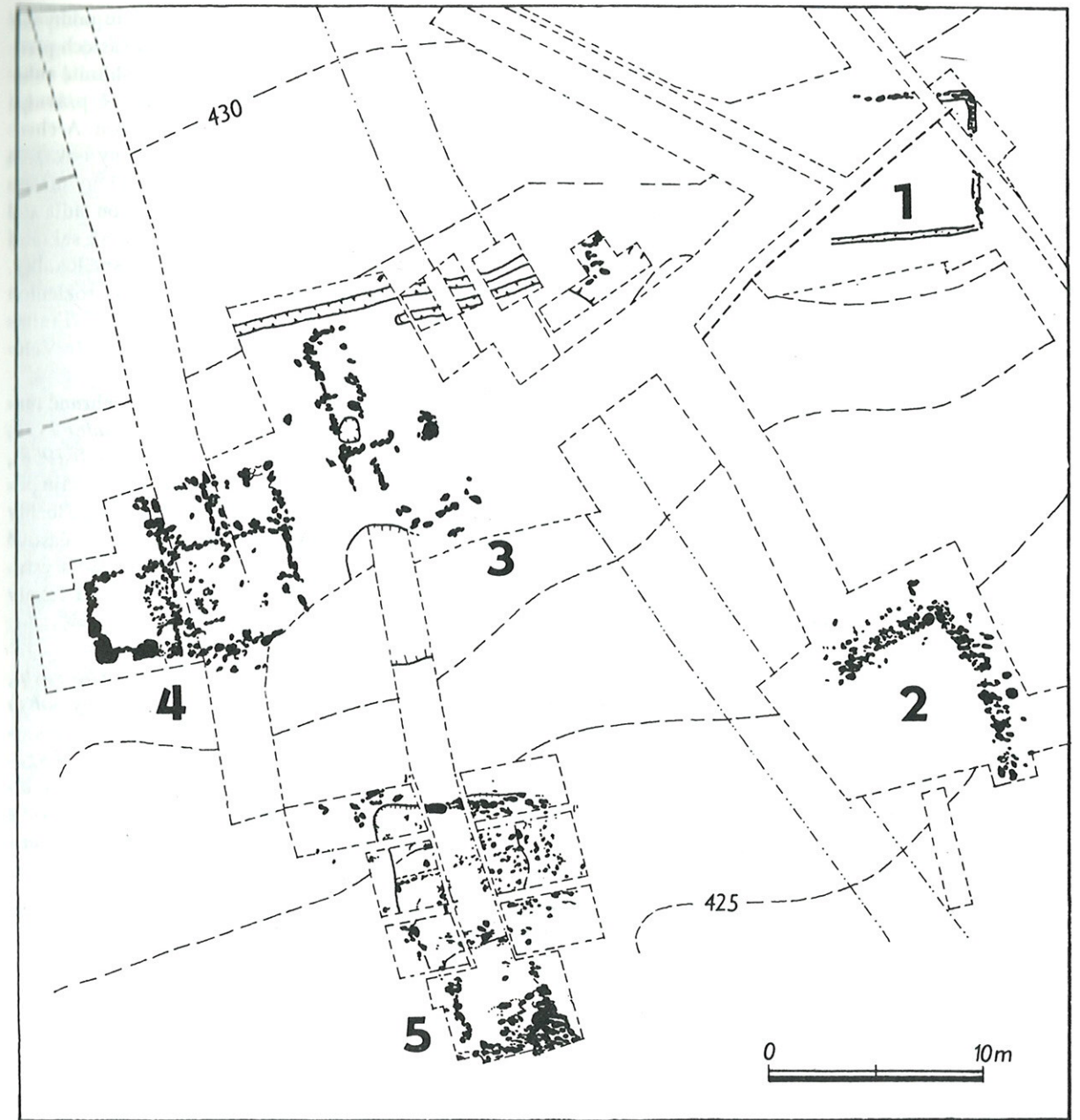
dovnitř hradišť 9. až 11. stol. Podle písemných pramenů některé z těchto útvarů náležely knížeti, jiné velmožům. Tvořilo je několik obytných a hospodářských staveb, uzavřených spolu s poměrně širokou volnou plochou do palisádového ohrazení (Sláma 1986, 19). Další články spatřujeme ve dvorech (dvorcích) budovaných mimo vlastní hradní okrsky, v hradním zázemí, a tím již uvolňovaných z bezprostřední knížecí závislosti. Představa o počátcích těchto sídel se zachycuje Kosmova líčení příběhu bílinského správce Mstíše. Cena dramatické historiky zapsané k r. 1061 je značná, poskytuje svědectví výmluvné a nadlouho ojedinělé. Některá další sídla potom písemné prameny uvádějí ve vyspělých aglomeračních útvarech, s uvažovaným typem lokalit spojujeme i tamější koncentrace sakrálních staveb s rozličně zdůvodňovanou raně středověkou tradicí.

Zvláštní postavení opět připadá situaci pražské, kde pozornost přitahuje nejen množství románských kostelů, ale i sociální kontext některých románských domů. Dovolili jsme si již podtrhnout názor o vazbě těchto domů s bohatým obchodnickým prostředím, otázka spíše jednotlivého podílu šlechtických vlastníků však již od základní monografie J. Čarka zůstává otevřena. Víme již, že pražské kvádrkové domy jsou datovány do poměrně širokého intervalu, během něhož mohlo docházet k určitým posunům v jejich sociálním kontextu. Archeologicky je tato problematika jen obtížně dostupná, překvapivě nový pohled však asi slibuje výzkum v Čimicích, ve vsi vzdálené 6 km od středu Starého Města pražského. Čimické tvrzi ze 2. poloviny 13. stol. totiž předcházela starší sídelní situace, která využila stavební techniku blízkou kvádrkovým domům (obr. 7). Nález by mohl svědčit o přijetí v Čechách jinak výjimečné techniky i pro výstavbu časného vydělného sídla. Bohužel neznáme majetkové souvislosti tehdejších Čimic, místo vystupuje až v r. 1328 v držbě svatovítské kapituly (Huml 1986). Odkryvem ze širšího pražského zázemí se přirozeně vracíme k možnosti větší sociální diferenciaci mezi pražskými domy. Prvořadou otázkou, celkově podmiňující další diskusi, zůstává dostatečně přesná chronologie čimického sídla. Předběžné zprávy zatím dovolují starší situaci synchronizovat až s pozdním vývojem pražských románských domů.

Se třetí skupinou posuzovaných sídel vstupujeme na venkov, abychom se už zabývali vlastní teritoriální problematikou a sledovali projevy změněného chování elity. V Čechách od 40. let 12. stol. během zhruba sta let zachycujeme v písemných pramenech osoby, které ztotožňujeme s ranou pozemkovou šlechtou. Mnohdy vystupují spolu s lokalitami, v nichž hledáme i jejich sídla. Leckde místní charakteristiku doplňují sakrální stavby, které otevírají další z cest k diskutovanému tématu. Nastíněné dělení souvislostí raných sídel do tří skupin by vyhovovalo představě o postupné emancipaci šlechty, o jejím postupném uvolňování z vazeb panovnickovy moci, a naznačovalo by tři etapy uvažovaného procesu. Chápeme však rozhodující vývojové tendence skutečně věrně? Nepodléháme přímočaré interpretaci málo reprezentativních pramenů, dosazovaných do "přirozeného" (tedy apriorního) pozadí jedné z teorií o raném vývoji šlechty? Potřebnou jistotu nám může poskytnout souhra s dalšími druhy pramenů.

V písemných pramenech 2. poloviny 12. a počátku 13. stol. sledujeme souběžnou existenci sídel předních mužů v zázemí významných správních hradů i ve venkovském prostředí. Tento vztah by svědčil o tehdejší souběhu obou základních zdrojů moci, urozené služby panovníkovi a vlastní pozemkové držby. Dobu vlastního počátku sídel na venkově zatím nemůže ověřit archeologie, její dosavadní výpověď nás totiž s jistotou nedovede ani k polovině 12. stol., k mezi určované písemnými prameny. Zdůraznit však lze dvojí nezávislé svědectví. - Do 2. poloviny 12. a prvé třetiny 13. stol. spadá v Čechách neobyčejný vzestup četnosti nevelkých vesnických kostelů, z nichž mnohé sloužily právě jako atribut některého z raných šlechtických sídel. Jejich stavební náročnost a výtvarná podoba výmluvně svědčí o nové kvalitě aspirací i ekonomických možnostech příslušných stavebníků. Právě v prostředí teprve hledajícím majetkovou stabilitu skýtal kostel a jeho nadání cestu k zajištění vlastnictví. Ozvěna slov, která podle kronikáře Kosmy vyřkl bílinský Mstíš r. 1061 dlouho neztratila platnost: "Knížetem jest a pánem, se svým hradem ať učiní, co se mu líbí. Co však můj kostel má, nemůže mi odníti." Od doby kolem poloviny 12. stol. zároveň v českých zemích stoupala četnost zlistňovaných právních aktů. Tento pohyb bezpečně svědčí o nové povaze majetkových vztahů postupujících venkov (obr. 2). - V souhrnu několika závažných ukazatelů spatřujeme přesvědčivý důkaz nástupu pozemkové šlechty, důkaz podstatných změn v povaze vlastnictví půdy a lidí. Českou zemi jako celek pokrývalo stabilně určené majetkové uspořádání. Nové šlechtické državy zásadně doplnily mozaiku míst s pevněji uspořádaným zázemím, držaných panovníkem či církví. Právě zde mohla aktivita šlechty hledat svůj určitý předobraz. Vrátime-li se k diskusi o přebytku, sotva budeme pochybovat o tom, že pro jeho tvorbu i získávání otevřel nástup pozemkové šlechty zásadně novou situaci. Časný a výmluvný důkaz nabízí už zmíněné množství venkovských kostelů, budovaných leckdy uvnitř nevelkých majetků, složených třeba jen z jednotlivých vsí.

Snahu o vyvážený pohled nezbytně provází alespoň letmý zájem o širší evropský kontext. Bádání dnes již v řadě zemí oceňuje význam nástupu dědičné a teritoriální aristokracie, který vyvolával fragmentarizaci dřívějších velkých majetkových domén a kvalitativně proměňoval i povahu veřejné moci. Chronologie počát-

Obr. 16. Zaniklá ves Stahlhain v pohoří Taunus (Hesensko), 14. stol., usedlost odkrytá archeologickým výzkumem v l. 1985-1986 (Ernst - Klápště 1993). Příslušný celek skládalo 5 staveb umístěných ve volných odstupech. Obytný dům (4) tvořilo dvojdílné jádro s ohništěm v největší místnosti (vyznačeno šipkou) a se dvěma menšími prostorami. Ohniště sloužilo také ve stavbě 3. Otevřenou otázkou zůstává možnost podílu nezemědělské výroby, s níž mohla souviset stavba 5. - Fig. 16. Ferme du village déserté de Stahlhain (Hesse), XIVe siècle.

ků regionálního a místního zájmu šlechty je přirozeně v různých zemích různá. Na západě Evropy těžiště takových proměn zřejmě spadalo do 9.-11. stol. Nezapomínejme ani, že v uvažované vývojové etapě hledá právně historické bádání posun v pravidlech majetkového dědictví, vyvolávaný úpravou osobních svazků. Přechod od vztahů kognatických k agnatickým vyřazoval z dědičné posloupnosti ženy a tímto zúžením vlastně posiloval majetkovou stabilizaci (např. Schmid 1957; Fichtenau 1984).

Samostatný zdroj poznatků otevírá výzkum vlastní podoby sídel rané šlechty. Situace míst zmiňovaných nejstaršími predikáty, jakož i kontext venkovských sakrálních staveb, přivedly již starší české bádání k úvahám o časných dvorech, o sídelních formách postrádajících výrazné fortifikační prvky a zasazených do bezprostředního vztahu k vesnickému osídlení. Taková sídla spojovala funkce rezidenční a hospodářské,

konkrétní řešení odrážela rozdílné možnosti a nároky stavebníků vřazených do rozdílných úrovní pomyslné společenské pyramidy. Vlastní sídelní jádro obvykle uzavíralo jednoduché otýnění, v obytných částech předtruki. Tehdejšímu ohrazení bývá spíše než plná funkce fortifikační přiřítán význam majetkové právní, i když ani obranný efekt jednoduchých konstrukcí nemusíme v daném dobovém kontextu podceňovat. Archeologický příklad lokality spojené s mocným rodem nabízí Vroutek u Podbořan (obr. 8), jmenovaný odkazem Hrabšice Kojaty. Do podstatně skromnějších souvislostí nás uvádí Bedřichův Světec (obr. 9), držení nižším šlechticem, bezpochyby svázaným právě s Hrabšicí. Ve Vroutku i v Bedřichově Světcu se ozdobou sídla stal kostel, svou podobou opět vyjadřující různou společenskou pozici stavebníků. Leckde ale žádná sakrální stavba nevznikla. K příčinám někdy mohl patřit jednostranný důraz na hospodářské funkce příslušné lokality. Příklad tohoto druhu spatřujeme ve Velebudicích u Mostu. Tam archeologický výzkum odkryl rozlehlou ohradu s osami 70 x 65 m, v jejímž rámci se doklady sídlení soustřeďovaly jen do úzkého pásma. Při interpretaci poukazujeme na shodu s ohradami pro chov zvířat. Podle písemných pramenů zároveň víme, že Velebudice v 1. třetině 13. stol. náležely do rukou mocných Hrabšiců (cf. Klášťe 1993).

Diskutované kategorie časných šlechtických sídel se přirozeně projevují v různých částech souhrnné mapy evropských poznatků, dokládá je svědectví písemných pramenů (např. v německém prostředí Bader 1976; Rösener 1989) i archeologická evidence, v níž se setkává třeba dolnorýnský Husterknupp (Herrbrodt 1958), normanské Mirville (Le Maho 1984), či anglické Goltho (Beresford 1987). Nabízené srovnání přibližuje pozoruhodný jev. Ve středověkých Čechách není pochyb o průkazném předstihu v nástupu pozemkové šlechty (a jejich časných sídel) před vrcholně středověkou stabilizací vesnice. Na západě Evropy se oba jevy časově značně sbližují a nezřídka bývají kladeny na víceméně shodnou časovou úroveň. U nás příslušná sídla vstupují do prostředí archaické vesnice, aby potom obě sídelní formy souběžně často ještě řadu desetiletí čekaly na vrcholně středověkou transformaci.

Raný středověk (ve výkladu zaostřeném na českou zemi) představujeme jako dobu postupného růstu, dokládaného dlouhodobým rozšiřováním oikumeny, spojujícím životy dlouhé řady pokolení. Zvýšený pohyb odráží 2. polovina 12. a počátek 13. stol. Sem spadá rozvoj sídelních aglomerací u předních hradů přemyslovského státu, venkovem prostupovala síť nového majetkového uspořádání, krystalizace farních obvodů začala hledat obrysy nových vztahů vesnických komunit. Jestliže dřívějšímu postupnému růstu přiřítáme do značné míry spontánní charakter, opřeny o pohyb vycházející zdola společnosti, právě nástupem pozemkové šlechty přibyla síla nové kvality, zainteresovaná na provozu nově vytvářených majetkových celků. V souhrnu v Čechách na prahu 13. stol. předpokládáme měnící se společnost, otevřenou novým elementům.

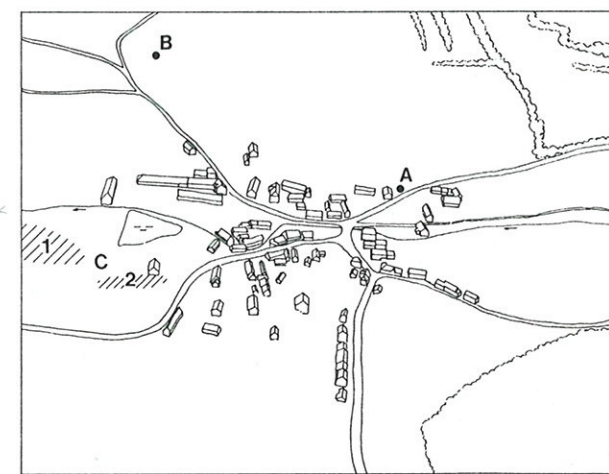
7. Rok tisíc a tři sta navíc

Minulost není nikdy mrtvá. Není ani minulá.
W. Faulkner

Pojem středověké transformace jsme zatím vymezili jen volně, jako přechod ze světa archaického do světa otevírajícího novou dlouhodobou kontinuitu. Rozhodující předěl v řetězu proměn lze stanovovat různými způsoby. Můžeme jej hledat v prosazení zásadních předpokladů transformace a nejspíše tedy položit důraz na nástup pozemkové šlechty, na vytvoření nové majetkové struktury otevírající nové možnosti společenského pohybu. Podobně uvažoval např. R. Hodges (1989) a v proměnách anglosaského prostředí podtrhl majetkovou stabilizaci v 10. stol. Středoevropská pochybovačnost předpoklady ocení, s důrazem si však raději počká až na výsledky, na vlastní naplnění středověké transformace.

Při takto orientovaném pohledu nabízí základní ukazatel utvoření kvalitativně nové podoby sídel a krajiny jako celku. Východisko poskytuje skutečnost, že krajina je znovu a znovu poznamenávána lidskou aktivitou, aby se znovu a znovu stávala sociálním prostorem odpovídajícím určité společenské struktuře a jejím nárokům. Tak z krajiny vzniká naše nejcennější památka, významný dějinný svědek, jehož výpověď do značné míry závisí na možnostech archeologie. Slova písemných pramenů totiž ke starším středověkým poměrům

obvykle pronikají jen málo uceleně. Vzácně výmluvný příklad opřeny o psané svědectví přinesl nedávno F. Hange (1984) z burgundské oblasti Mâconnais, kde se v kritické době mezi léty 900 až 1050 vztahuje k území o rozloze 2000 km² přes 2000 listin. Podle výjimečně bohaté sítě informací právě do vymezeného období spadala hluboká proměna krajiny. Tehdy zmizelo její dřívější uspořádání (villa, ager) a v procesu spojeném s

Obr. 17. Razice (o. Teplice), ves s nepravděpodobně uspořádaným jádrem, navazujícím pravděpodobně na tři prostorově oddělené raně středověké sídelní shluky (A,B,C). Příčiny vzniku nepravděpodobných půdorysných dispozic zůstávají předmětem diskuse. K uvažovaným důvodům patří majetkové překážky, které se mohly projevit u některých prostorově diferencovaných sídelních struktur. Foto M. Gojda (AÚ AVČR). - Fig. 17. Razice (Bohême du Nord-Ouest), village au centre arrangé de manière irrégulière, lié, probablement, aux trois lieux d'habitation du Haut Moyen Age (A,B,C). Les causes de l'origine des plans irréguliers restent souvent à discuter. Les raisons de quelques irrégularités peuvent être expliquées par des obstacles de fortune.

dalším podstatným ústupem lesa vznikla vesnice příznačná pro následující století. Nad bohatstvím burgundských písemností si asi vybavíme, že prvá listina z českých zemí spadá k r. 1000 a množství vydané do poloviny 11. stol. sečteme na prstech jedné ruky. Rozdíl opět ilustruje vývojové posuny, které jsme již mohli zmínit (obr. 2) a zdůrazňuje úlohu archeologického studia českého středověku.

7.1.

Stabilizace vesnice patří ke klíčovým problémům středověké transformace; zdánlivě jasné téma však lze chápat rozdílnými způsoby a již prvými poznávacími kroky mříť ke zmatení jazyků, ke shodně znějícím, fakticky ale nesrovnatelným soudům. Začneme připomínkou rozdílů mezi oporami stability starší a mladší středověké vesnice.

Struktura raně středověkého osídlení se opírala o kontinuitu sídelních komunit, dlouhodobě vázaných k určitým sídelním areálům. Usedlosti se uvnitř takové buňky mohly soustřeďovat na jedno místo, mohly ale skládat i různou měrou rozdělenou mozaiku. Přirozeně ani v tomto ohledu nezůstávalo osídlení statické, procházelo změnami a prostorovými posuny, vzestupy i poklesy. Důraz na vazbu k určitému sídelnímu areálu opravňují jak archeologická pozorování, tak i údaje písemných pramenů a územní pojetí místních jmen.

V principech zacházení s prostorem sídelních areálů pozorujeme uvnitř nevelké české země nápadně regionální rozdíly. Při podrobnějším pohledu nikde nenajdeme skutečně "kompaktní" raně středověká sídliště. Zdá se, že i na těch lokalitách, které by se tak jevily při zběžném posouzení (třeba povrchové průzkumem), se totiž v témže časovém horizontu setkávaly jen usedlosti položené v poměrně volných odstupech. Názorný příklad nabídl Břežánky u Bíliny (Bubeník 1975), kde vzdálenosti mezi čtveřicí uvažovaných usedlostí činily zhruba 30 až 60 m (obr. 11:1). Zůstaneme-li v severozápadních Čechách, zjistíme, že podobný shluk mohl tvořit samostatnou sídelní část, označenou i vlastním místním jménem. Jinde ale zaznamenáme širší spojitosti, které se mohly projevit i na výsledku středověké transformace. Dvě archaická jádra v Jenišově Újezdě na Bílinsku dělila vzdálenost zhruba 800 m, středověkou transformací na jejich místě vznikla jednotná vesnická dispozice (obr. 12:1). Další příklad opakuje dva sídlištní shluky oddělené pravděpodobným odstupem okolo 800 m. Zřejmě z majetkových důvodů ale místo jedné koncentrované vsi navázaly dvě nápadně blízké vrcholně středověké vesnice, Malé a Vysoké Březno. Obdobně jako pojmenování je dodnes spíše sjednocuje než dělí i podivně klikatá katastrální hranice (obr. 12:2). Třetí příklad z Mostecka představuje dvojici raně středověkých sídlišť, která byla ve 13. stol. majetkově oddělena a jedna z lokalit dostala německé místní jméno, "překřívající" starou sídelní tradici. Tak začaly sousedit *Slatinicci* a *Rezel*, teprve mnohem později sloučené do téhož katastrálního území. Snad i u této dvojice lze uvažovat o raně středověké spojitosti, bezpečný důkaz však předložit nedovedeme (obr. 12:3). Zmiňujeme-li raně sídlištní dvojice, bylo by přirozeně možné pokračovat i dále, k diskusi o více diferencovaných a přitom opět vzájemně spjatých strukturách, složených z prostorově oddělených shluků usedlostí označených společným místním jménem (obr. 17).

Doklady raně středověkých rozptýlených sídlištních komplexů se alespoň zatím soustřeďují do východních Čech. Krajně rozdrobený příklad nabídl povrchový průzkum v Řestokách na Chrudimsku (Frolík - Sigl 1994). Evidoval 9 až 11 sídelních míst, oddělených odstupy 150 až 300 m. Jejich nápadně široká síť prostupuje značnou částí pozdějšího katastru (obr. 11:2; 12:4). Předpokládáme, že zakreslená místa zpravidla odpovídala jednotlivým usedlostem, obklopeným vždy jim příslušným zemědělským zázemím. Toto rozdělení může provázet dlouhá tradice, postupnou diferenciací právě u Řestok lze sledovat už od 9.- 10. stol. Zároveň ani tady nechybějí stopy vnitřních vazeb, jejichž váha se opět projevila při koncentraci spojené se vznikem vrcholně středověkých vesnic.

Příčiny regionálních rozdílů v raně sídelní koncentraci či dispersi odhadujeme jen příliš obecně. Systém rozptýlený nabízel snáze dostupné zemědělské plochy a snižoval tak dopravní nesnáze, ztrácel ovšem ekonomické i sociální výhody územního semknutí sídelní komunity. Zvolené řešení přirozeně záviselo i na povaze terénního reliéfu a jistě snadno si představíme, že rozptýlené sídlištní komplexy vyžadovaly úměrně rozčleněnou síť vodních zdrojů. Sídlištní shluky a komplexy jednotlivých usedlostí se zřejmě lišily povahou sociálních vazeb i nároky na zemědělský provoz. Konkrétní možnosti včetně případných rozdílů ve vlastní zemědělské produkci však zvážit nedovedeme.

Teprve se středověkou transformací spojujeme *stabilizaci sídelních forem*, vznik relativně pevného a dlouhodobě užívaného půdorysného systému vesnického jádra a příslušného zázemí. Ve vesnici nové po-

době neodměřovaly již životnost usedlostí nanejvýš dvě tři desítky let, důkladnější konstrukce začaly sloužit i nadělnějším pokolením. Dům, usedlost, vesnice jako celek skládaly systém určený pro *trvání*. O změně kvality není pochyb, její konkrétní míru však určujeme velmi obtížně. Brání nám totiž nedostatečná znalost starších usedlostí, dřívějších staveb obytných a hospodářských. Poznání právě této kapitoly zůstává jedním z mimořádně náročných úkolů terénního výzkumu (dosud např. Meduna 1992). Teprve novou situaci začal charakterizovat celistvý kultivační areál, svázaný relativně pevným řádem cest a pozemkových hranic. Teprve zde měřítko stabilizace sídelního obrazu vstoupilo na dříve nebyvale konkrétní úroveň. Nositelem kontinuity se stalo prostorové uspořádání vesnice, jejího jádra a zázemí.

Archeologické studium stabilizace sídelních forem se soustřeďuje na vztah závěru archaického vývoje a vlastních počátků nové vesnice. V prvním ohledu se může opírat o výzkumy raně středověkých sídlišť a sledovat, *do které doby* trvala jejich archaická podoba. Příklady této kategorie skládají řadu sahající na západě Evropy do 9.-12. stol. (např. Chapelot 1993; Steuer 1988), u nás do průběhu 13. stol. Příslušná mez poskytuje dostatečně přesvědčivý ukazatel, svědectví o počátcích nové kapitoly však shledáváme mnohem obtížněji, neboť k výzkumu zaniklých středověkých vsí a vsí dodnes žijících nacházíme nepoměrně méně příležitostí.

Vzhledem k obecné povaze problému i k nevyrovnanému stavu archeologických možností začneme od modelové představy. Ve stabilizaci sídelní formy spatřujeme výraz zásadně změněných nároků na vesnici, na základní výrobní prostředí středověké společnosti. Měnila se jak povaha samotného zemědělského provozu, tak způsob získávání přebytku (renty). Právě oba tyto úzce spjaté aspekty vyžadovaly nové uspořádání zemědělských ploch i usedlostí, pevné a relativně trvalé rozdělení zemědělské půdy. Jako hnací síla působil zájem pozemkových vrchností, společenský pohyb zároveň začínala ovlivňovat individuální držba zemědělské půdy bezprostředními výrobci. V odborné literatuře bývá tato proměna často spojována s emfyteutizací, s lokacemi *iure theutunicali*. Bližší pohled opřený o sídelně archeologickou rekonstrukci však *obecnou míru* (takové spojitosti rozhodně nepřipouští. Například v zázemí Prahy či Mostu se ukazuje, že proměny české středověké vesnice neopustily rámec domácího práva, nesvěřujícího svá ustanovení písemnému záznamu (obr. 13). Vztah různých vrchností k právním formám byl ovšem různý a tak nechybějí ani příklady, které transformaci vesnice a emfyteutizaci skutečně sloučily. Podobně jako u městských počátků projeví i u proměn vesnice zvlášť vyhraněné právní vnímání doksanské premonstrácky. Právě s nimi souvisejí první dva doklady "německého práva" na českém venkově z r. 1226 a 1234 (Kotýza - Smetana 1992).

V nových poměrech se bezprostřední výrobci stávali individuálními držiteli určitého dílu půdy a jejich držba byla zatížena konkrétní rentou, která je začleňovala do systému feudálního pozemkového vlastnictví. V projevech těchto vztahů přičítáme jasně a jednoznačně prvořadý význam pevnému rozčlenění vesnice a jejího zemědělského zázemí. Do takového rámce potom buď takřka hned a najednou nebo asi mnohem častěji postupně a s různými časovými odstupy přibývaly další složky nové skutečnosti. Někde se zemědělská usedlost stabilizovala záhy, jinde svou pevnou středověkou podobu teprve zdlouhavě hledala. Jasně tedy podtrhuje prioritu *formální stabilizace osídlení*, pevného určení půdorysu vsi a jejího zázemí. Přímý důkaz právě této vesnické proměny (která sama nemusela nastoupit jednorázově) však archeologie přináší poměrně vzácně, neboť časné doklady pevného rozvržení usedlostí či dokonce polí zachycuje jen obtížně. Zástupná úloha proto připadá jevům, jejichž váha se ve spojitosti s vrcholně středověkými proměnami zásadně měnila, jimž však všeobecně platný a tedy i pro nás vždy a všude jednoznačný význam nepatří.

Poměrně často bývá kladen důraz na místní stabilizaci osídlení, na počátek dlouhodobé vazby vesnických usedlostí k určité terénní situaci. Volba umístění vyžadovala plochu příhodnou ke stavbě usedlostí, výhodný kontakt se zemědělskými plochami a s efektivně přístupným vodním zdrojem. Někde místní kontinuitu podmiňovala jasně vyhraněná nabídka lokálních předpokladů, která by prostě odlišné řešení ani nedovolila (obr. 13). V širším měřítku k místní stabilizaci přispívalo postupně vyhraňování obrýsů sítě osídlení, růst sídelní hustoty i vznik pevnějšího majetkového uspořádání. Váha těchto ukazatelů v závěru raného středověku jistě stoupala. Souběžně se navíc zvyšovalo i ovlivnění krajiny člověkem. Zemědělská činnost urychlovala sedimentační zaplňování nižších částí terénního reliéfu a tím i zánik některých drobných vodotečí, které ještě vystačily předchozímu sídlení. Hlavní projevy těchto procesů měly teprve přijít, už v počátcích 13. stol. ale nechybějí doklady vyčerpávání starších možností. Řešení nabízel přesun do poloh, které leckdy dovolily dlouhou místní následnost, pokračující přes vrcholně středověkou transformaci až do dneška.

Není pochyb, že celková diskuse o raných dokladech místní kontinuity mapuje různorodé faktory se značně nevyrovnanou působností. Především ale jejich vliv skládal tendence působící uvnitř vztahů opřených o kontinuitu sídelních areálů. Počátky místní stabilizace mohou být pozoruhodné v regionálním měřítku, při úzce jednostranném důrazu se s nimi ale snadno a rychle ocitneme mimo kategorie blízké středověké skutečnosti. Důraz na pouhý vztah prostorový by totiž rozhodně neměl zakrýt diskontinuitu ve vlastní povaze vesnických sídlišť. I na jakkoliv dlouhodobě osídlené místo musel vstoupit předěl pevného půdorysného uspořádání. Souhrn českých archeologických výsledků potvrzuje, že vrcholně středověká proměna byla je-

vem obecným, postupně a s různými výkyvy měnícím venkov jako celek. Hypotézy o lokalitách, které by si v podstatě až do mapování v 19. stol. měly uchovat v principu raně středověké uspořádání, dovede bezpečně ověřit jedině archeologie. Ta však obdobné předpoklady vesměs vylučuje (obr. 14).

V evropském srovnání ještě dodejme, že ani úvahy spojující nástup pravidelných sídelních forem s "franskou státní kolonizací" neopouštějí rámec volných hypotéz. Neověřené náměty H.-J. Nitze (např. 1983; 1988) se ale staly běžnou součástí odborné literatury a úvah o značné vyspělosti karolinského prostředí. Zároveň lze už shromáždit řadu přesvědčivých kritických výhrad (např. Ott 1970; Glaesser 1973; Schulze 1974; Filipp 1975; Zadora-Rio 1991; Elmshäuser 1991). Ani pro dějiny osídlení v Čechách není tato diskuse odlehlá, sídelní formy posuzované H.-J. Nitzem by se totiž měly stát i předobrazem vyspělých kolonizačních dispozic, rozšířených v odstupu několika staletí na východě střední Evropy.

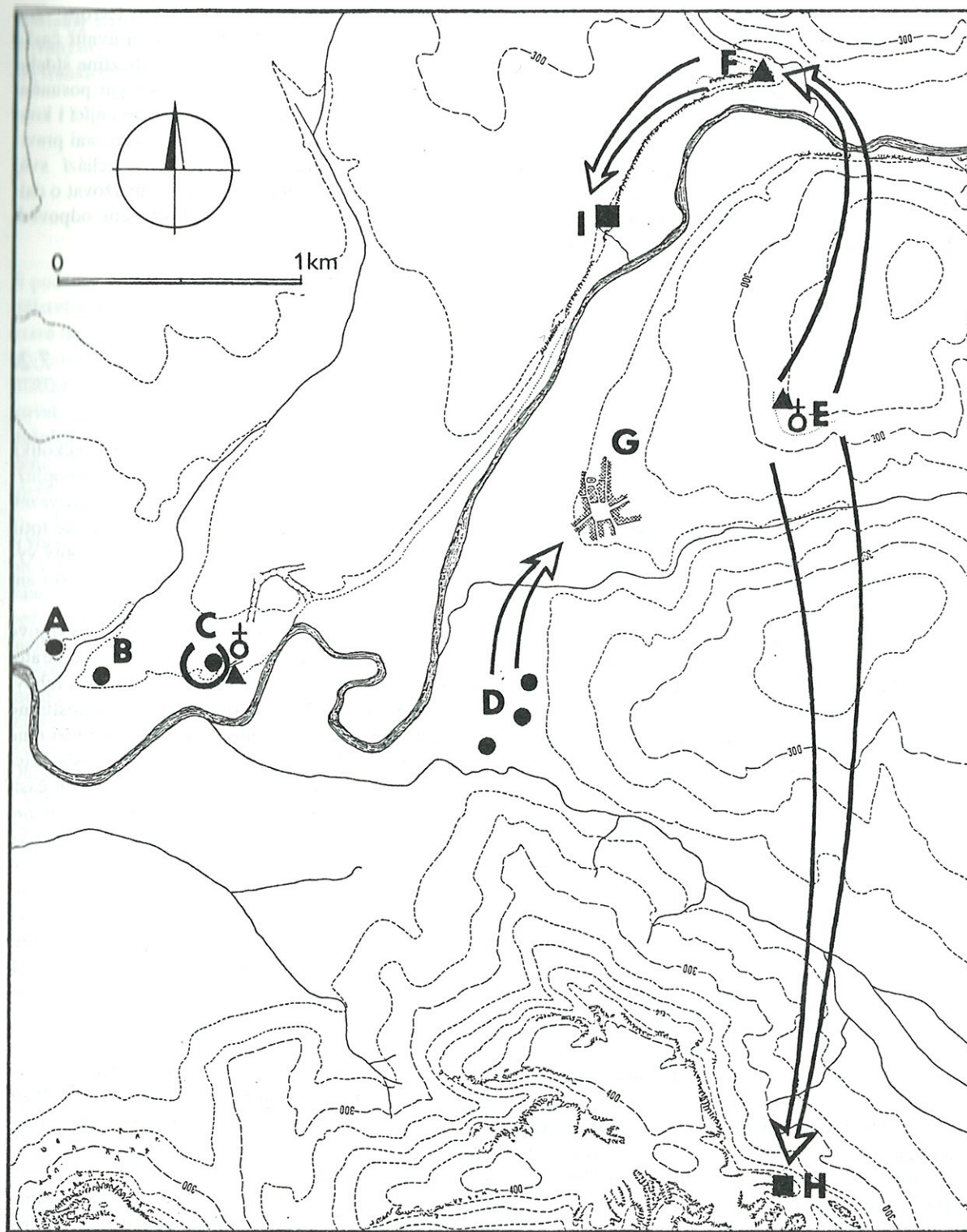
Transformace středověké vesnice změnila i nároky na místní kontinuitu. Zatímco v raném prostředí se tato tendence někde uplatnila a jinde nikoliv, v nových poměrech začala platit obecně. Archeologickému studiu se tím nabízí podstatná a jedinečná příležitost. Prokazatelné závěry očekáváme především od soustavného regionálního studia, jemuž klademe otázku, kdy se osídlení soustředilo pouze do sítě známé z mladšího středověku, kdy tedy zmizely stopy přímého sídlení mimo mladší stabilizovanou strukturu. Připomněli jsme již, že izolované příklady mohou být zavádějící, v době poznaných regionech ale skládáme reprezentativní síť, která s jistotou odráží závěr archaického uspořádání a tak nepřímo i počátek nové sídelně historické kapitoly.

Teprve ve změněné situaci vystupovala obecná potřeba stavět "pro trvání", teprve tehdy mohla vesnice dostat pevnou stavební podobu. Ani tady však neplatí nějaká přímočará spojitost. O základních tendencích však pochybovat nemusíme, obvyklý důkaz nabízí nástup kamene, určeného ke stavbě zdí nebo alespoň k izolaci konstrukcí dřevěných. Na západě kontinentu bychom opět mohli začít s odkazy na 11.- 12. stol. Takový ukazatel v podstatě platí pro prostředí francouzské (Pesez 1985). Pozoruhodné výsledky začaly přibývat z Itálie, např. i v Toskánsku se "kamenné vesnice" znovu objevují až od 11. - 12. stol. (Hodges 1988, 302). Do zhruba téže doby sahají počátky středověkých staveb využívajících kámen i na německém venkově. V diskusi o postupně skládané mozaice zdůrazníme dva aspekty.

Všimněme si nejprve vlastních počátků středověkých vesnických staveb užívajících kámen. Zřejmě definitivně je třeba vyloučit stavbu s kamennou obzdvívkou z alsaské lokality Barr, jejíž význam podtrhoval P. Donat (1980). Uvažované merovejské datování bylo totiž nedávno zásadně zpochybněno (Schweitzer 1984). Jedinečné postavení mezitím získaly odkryvy na zaniklé vsi Trainecourt u Mondeville poblíž normandského Caen. Tam se totiž jednoduché kamenné konstrukce objevují už od přelomu 7./8. stol., aby zprvu sloužily jako podklady uvnitř částečně zahloubených staveb. Celkový vývoj stavební podoby daného sídliště však zatím není zřejmý, rozsáhlý a ještě neuzavřený terénní výzkum čeká na souhrnnou publikaci (Lorren 1981; 1985; 1992). Již dnes se ale zdá, že podstatně přispěje k diferencovanějšímu a tím i živé skutečnosti bližšímu pohledu na proměny středověké vesnice. Obyvatelům Trainecourt nabízel jen mělce uložený kámen velmi snadno dostupný stavební materiál. "Předčasnost", s níž byl na lokalitě v kraji Calvados užíván, je jistě pozoruhodná, nijak se však nekříží se závěrem, že skutečný nástup stavebního kamene čekal až na středověkou transformaci a až v jejích důsledcích získával nové postavení. I tady zřetelně třeba odlišovat celkové stáří jednotlivého jevu od jeho obecného uplatnění v komplexu vrcholně středověkých proměn.

Jakkoliv zběžný a dílčí pohled na evropské výsledky asi zaznamená pozoruhodný jev. Západoevropská pevně vázaná vesnická architektura užívající kámen začala velmi prostými stavbami. I v mladším vývoji v řešení usedlostí a celkových vesnických půdorysů zůstávají dispozice poměrně málo pravidelné (obr. 15: A, B; 16). Obrátíme-li se k situaci v Čechách, najdeme jistě rovněž příklady nepravidelných řešení mladších středověkých vesnic, pro 13. až počátek 15. stol. je známa např. u Kostelce nad Černými lesy či v okolí Tábora. V uvažovaném srovnání však nápadně vystupují lokality soustavně rozměřené. Jejich pravidelné uspořádání určuje všechny základní úrovně, sahající od domu, přes usedlost k vesnickému půdorysu jako celku. V českých archeologických výsledcích připadá zvlášť názorné postavení zaniklé Svídně (o. Kladno), o níž bezpečně víme, že v pevné podobě existovala kolem r. 1300. Pravidelně uspořádanou návesní dispozici skládají usedlosti s různě obestavěným dvorem, u domů se uplatňují trojdílná jádra, slučující pod jednou střechou obytnou jizbu, síň a skladovací komoru (obr. 15:C; Smetánka 1988).

V pohledu uzavřeném jen do obvodu české země sotva postihneme formální vyspělost vesnických půdorysů, vznikajících u nás při středověké transformaci. Podobně nám právě naprostá obvyklost asi nedovolí ocenit jednoznačnou převahu koncentrovaných (tzv. jaderných) vsí. Rozptýlená uspořádání, příznačná pro mnohé části Evropy, na mapě půdorysů českých vrcholně středověkých vesnic vlastně ani nenajdeme. Výsledek vesnických proměn však mohl uchovat různé stopy archaické situace. Vztah Malého a Vysokého Března jsme již zmínili (obr. 12:2), jinde uvažujeme o vlivu starších vazeb na vznik nepravidelného půdorysu (obr. 14; 17).

Obr. 18. Turmov a okolí, svědectví o vrcholně středověké transformaci v regionálním měřítku. Hruštický dvůr rodu Markvarticů z 1. poloviny 13. stol. (E) nahradily vrcholně středověké hrady Valdštejn (H) a Hrubý Rohozec (I). Rohozci předcházelo jednoduché sídlo zasazené už v lépe hájitelné poloze a vybavené důkladnějším opevněním (F). Přesun osídlení z míst mezi Libuňkou a Stebeňkou (D) spojujeme s počátky města Turmova (G), zmiňovaného prvně v 70. letech 13. stol. Příklad změny vesnice nabízí situace Nudvojevic (C). - Fig. 18. Turmov et ses environs (Nord de la Bohême). Témoignage de la transformation médiévale à l'échelle régionale. Deux des châteaux-forts datant de l'apogée du Moyen Age (H,I) ont remplacé la demeure aristocratique plus ancienne (E); la localité F possédait une demeure seigneuriale de transition). Les débuts de la ville de Turmov (G) datent des années soixante-dix du XIIIe siècle. Ils sont marqués en même temps par l'abandon de l'aire d'habitation d'autrefois (D) et par la transformation du milieu rural (C).

Transformaci středověkých Čech představujeme jako pozdní kapitolu proměn středověké Evropy. Zdá se, že právě tento časový vztah, spojující následnost i současnost, poznamenával povahu změn uvnitř české země. S výjimkou záhumenicových vesnic při obvodu starých sídelních oblastí přitom nenacházíme sídelní formy, u nichž bychom museli předpokládat převzetí z vnějšího prostředí. Vzhledem k časovým posunům mezi různými částmi Evropy se zřejmě česká "pozdní kapitola" ocitla v kontrastnější situaci, podmiňující i kontrastnější výsledky. V uvažovaných souvislostech připadá značný význam pozorování, podle něhož ani pravidelně uspořádaný trojdílný dům, známý z některých českých a moravských lokalit, nenachází svůj jednoznačný protějšek v pramenech z evropského západu (Smetánka 1994). Snad opravdu lze uvažovat o dalších a dalších variantách odpovědi na totožné či v principu velmi blízké nároky. Později utvářené odpovědi mohly ovšem začleňovat a zhodnocovat i zkušenosti z již dříve transformovaných částí Evropy.

7.2.

Vývoj od raných šlechtických dvorů ke stabilizovaným sídlům vrcholně středověkým se rozvíjel několika směry, aby vyústil u hradů, tvrzí, ale i u nejběžnějších sídel nižší šlechty pozdějšího středověku, u poplužních dvorů. Šlechtické hrady se pod tlakem strategických a prestižních nároků uvolňovaly z místních vazeb venkovského prostředí. Dříve tak citlivá vazba ke kostelu a jeho nadání se vytratila, držba šlechty se totiž dočkala svého pevného zakotvení a vazbu sídla s kostelem zkřížily emancipační úspěchy církve. Hmotný výraz těchto proměn odráží skutečnost, že v běžné výbavě šlechtických hradů už nenašly své stálé místo ani kaple.

Genezi pevné podoby kamenných hradů mohly v různých částech Evropy předcházet a ve vývojové mnohosti i časově doprovázet objekty budované ještě především ze dřeva a hlíny, zasazené ale už do strategicky příhodných "hradních souvislostí" (obr. 18). Nároky na lépe hájitelné sídlo se tak prosazovaly i tehdy, když se noví hradní páni ještě spokojovali se staršími stavebními tradicemi, navyklými na snadno dostupné a snadno použitelné stavební materiály. V Čechách dispozice klasifikované jako přechodný článek mezi raně středověkými hradišti a hrady ve vrcholně středověkém smyslu (Durdík 1978) známe ze založení šlechtických i královských. V principu blízké doklady postupné "změny uvnitř změny" opět známe z různých částí Evropy. Snad stačí jen připomenout lokality švýcarské, kladené právě na přechod mezi *curtis* a *castrum* (např. Meyer 1977; 1983). Obecně srovnatelné objekty přibývají i na půdě britské, francouzské a italské (např. Higham - Barker 1992; Bur 1987). Chronologie už stabilizovaných šlechtických hradů skládá další variaci na již známou stupnici. Ve Francii bývá počáteční mez hledána kolem zlomu tisíciletí (Barthélemy 1990), počet staveb z kamene bezpečně kladených před r. 1100 však ještě zůstává velmi skromný (Pesez 1985). V jihozápadním Německu středověký šlechtický hrad vzniká kolem poloviny 11. stol., ale prosazuje se až ve 12. stol. (Maurer 1969). V Čechách příslušná historická kapitola začala na prahu 2. třetiny 13. stol. (Durdík 1978). Blízkou sekvencí skládá nástup vrcholně středověkých tvrzí. Zatímco těžiště výstavby objektů typu motte spadá ve Francii do 11. stol., čekal západ střední Evropy na 12. stol. (Hinz 1981; Le Maho 1984) a české země na průběh 13. stol. (obr. 7; 9).

Stabilizovaná podoba sídel vrcholně středověké šlechty a jejich časově rozrůzněný nástup znovu obměňují otázku vztahu domácího vývoje a vnějších vlivů. Zastavme se u tvrze typu motte. Stavba na nevelkém návrší, umělém či přírodním, chráněná zároveň příkopem, nabízela snadno dosažitelnou odpověď na mnohokrát opakovaný a v podstatě vždy shodný nárok. Jednoduché řešení dovolilo vybudovat strategicky výhodné vydělené sídlo bezmála v jakýchkoli přírodních podmínkách. V evropském měřítku budeme asi sotva předpokládat nové a nové nezávislé objevování téhož účelného řešení, spíše se přikloníme k představě postupné difuze. Položená otázka snadno vyvolá diskusi, která by ale neměla zastínit další problémové roviny. Jestliže v sídelních formách spatřujeme jevovou úroveň, otevírající cestu ke společensky konstitutivním elementům, připadá zásadní význam způsobu návaznosti mezi časnými a vrcholně středověkými sídly. Obě kategorie jistě oddělují nápadné rozdíly, oceňované zejména stavebně historickým badáním, zároveň je ale některé podstatné znaky spojují. Sídla obecně příznačná pro vrcholně středověké prostředí totiž stavěla šlechta už dříve změněná procesem teritorializace, už dříve spjatá s pozemkovým vlastnictvím. Vnitřní vazby nám nejlépe přiblíží ty lokality, které skýtají přímé srovnání starší a mladší sídelní etapy. Spojitost lze sledovat až do poměrně konkrétních nároků, týkajících se např. oddělení části rezidenční a hospodářské (obr. 9). Zvolený příklad dovoluje zdůraznit vývojovou plynulost opřenou o endogenní změny, které svou povahou zároveň

nekladly zásadní překážky k přijetí exogenních kulturních prvků, ale naopak usnadňovaly jejich difuzi. Uvažovaným vztahům přičítáme značnou váhu, neboť jejich působnost významně spoluurčovala celkovou povahu transformace středověkých Čech.

7.3.

Na počátku vrcholně středověkých měst se zásadně mění postavení výroby nezemědělské a její vztah k zemědělství a začíná nová kapitola dějin směny. Výrazem a rámcem nových poměrů se stávají městské regiony, které do svých obvodů relativně pevně uzavírají výrobu i směnu. Tato nová struktura prostupuje celou zemí a výmluvně svědčí o završení transformace středověké společnosti. Jednotlivé obvody s jistou dávkou schematizace kreslíme na mapě české země, abychom si zároveň ověřili citlivost vztahu mezi městským a venkovským prostředím. Přední centra staršího přemyslovského státu nutně a přirozeně ovládala ekonomicky důležité části země a tím posléze otevírala i možnost další návaznosti v odlišné - již městské - kvalitě. Tendenci k takovému druhu kontinuity samozřejmě posiloval společenský a ekonomický profil vyspělých aglomerací, obklopujících právě přední z hradských center.

Řada urbanizačních záměrů ale vstupovala do míst nabízejících podstatně skromnější míru předpokladů. Výhody již koncentrovaného potenciálu dokázali nositelé městského založení poměrně záhy vyrovnat, znásobit ekonomické možnosti zemědělského zázemí však bylo daleko obtížnější. Pomíjíme-li města horní a snad i některá města vyhraněně vázaná na dálkový obchod, očekával dlouhodobý růst jen městské organismy opřené o dostatečně lidnatý venkov, poznamenaný vrcholně středověkými sociálními a ekonomickými proměnami. Jedině na trh takových měst mohl z venkova plynout dostatek zboží a tedy i dostatečná poptávka po vlastní městské produkci i po importu z dalších různě odlehklých oblastí. Právě srovnatelná kapacita zázemí mohla poměrně rychle sblížit úroveň měst navazujících na rozdílné kořeny. Pro zásadní vzestup měst zakládaných mimo dřívější přední centra však v síti osídlení středověkých Čech zbývalo jen nemnoho příležitostí. Rozvinuté a přitom "volné" regiony, které mohly přijmout významné středověké město, spočítáme rychle. Obrátíme-li se např. k severozápadu Čech, připomeneme si vývoj královského Mostu i Loun, všimneme si Chomutova. Daleko hojněji se nabízel úkrají příhodná pro menší městské organismy. Některé ze záměrů vstoupily do končin sice rozlehlých, jen chabě ale lidnatých. Rozdíl v potenciální kapacitě regionu a v jeho stávajícím využití dokázala snížit další kolonizace (vyžadující ale řadu let), leckde se však sídelní síť rozvíjet nemohla. Nízké výrobní i spotřební možnosti zázemí potom nevyrovnaly jakékoli výhody udělené městské obci a přehnaný úmysl čekal pád až na úroveň přiměřenou regionálním možnostem. Stačí zmínit osudy královské aktivity v kraji pod Bezdězem, kde měla vyrůst trojice významných měst.

Každý z městských záměrů se tedy stával složitě strukturovaným jevem, jehož zdar či nezdar závisel jak na dlouhodobě působících faktorech, tak i na činnosti lidí svázaných právě s časem městských lokací. Prvý ohled sahá od geografického rozčlenění země, od nestejně nabídky přírodních předpokladů, zahrnuje ale i dlouhodobě utvářenou síť osídlení a osnovu dálkových cest. Vstoupíme-li do vlastních městských počátků a podstatné jevy seřadíme do časového sledu, opakovaně zjistíme pozoruhodnou skutečnost. Sotva najdeme doklady takového přechodu k pokročilejší sídelní formě, který by byl bezprostředně vynucen přímým tlakem ekonomického rozvoje. Přes značné rozdíly sledujeme vztahy spíše opačné. Nezemědělská výroba i po vlastním počátku (lokaci) vrcholně středověkého města teprve postupně opouštěla tradiční vazby a až po různé dlouhé době se v úplnosti prosazovalo stabilizované městské řemeslo. Nejprve musela konkrétní aktivita konkrétních lidí odstartovat počátky vrcholně středověkého města. Teprve potom městský rámec uvolňoval i cestu k ekonomickému rozvoji, k vzestupu výrobní kvantity i kvality. Až na tuto dobu čekaly zásadní změny středověké technologie. Zároveň si samozřejmě dosadíme i celé další spektrum změn městského každodenního života, které sahaly od důsledků nebyvale zvýšené hustoty obyvatel (a tedy např. i od zacházení s odpadem) až třeba ke zcela novému vztahu k času a jeho hodnotě.

Mezi světem města a světem vesnice začal pulsovát trh, na němž pohyb zboží začínala řídit cena, vyplývající ze vztahu nabídky a poptávky. Tržní směnu přinesl středověk a její spojování až s nástupem kapitalismu patří k běžným a důkladně vžitým historickým omylům. Jaksi "náhradou" se setkáváme s přečeňováním středověkého významu peněžní formy směny. Kriterium vytržené ze zcela odlišných podmínek raného kapitalismu se mělo stát obecným měřítkem "pokročilosti", používaným bez respektu k historickým vazbám. Jeden z modelů nově stabilizovaných vztahů nabízejí severočeská města (zejména Litoměřice a Most). V je-

jich zázemí se sice setkáváme s poměrně časnými peněžními platy, ale také s důraznou snahou měšťanů o přímý přístup k obilí, ke zboží co nejvýhodněji zhodnocovanému na českých i saských trzích. Právě zde poměrně dobře poznáváme příklad mechanismu, v němž město na svém rozvinutém zázemí bohatlo a vesnice i další sociální prostředí nacházely podporu svého růstu v městském řemesle a směně.

7.4.

Snad každá antropologická učebnice nám připomene, že změna patří k základním vlastnostem kultury. Proces, který jsme se pokusili přiblížit, ovšem představujeme jako *zásadní předěl* českých i evropských dějin. Tradiční český pohled se úzce uzavíral časově i geograficky. Vázal se na "století posledních Přemyslovců" a neopouštěl obvod české země, nové jevy přičítal "vrcholné kolonizaci" a do popředí tak či onak kladl vztah česko-německý. Obdobné meze stejně vytrvale provázely i ostatní "národní" koncepce dějin střední Evropy. Nezapomeňme, že v principu shodné pojetí (byť v "neutrálně" francouzském ladění) ještě nedávno rozvinul Ch. Higounet (1989). O houževnaté vládě jednoduchých řešení v obecném povědomí není samozřejmě pochyb.

Náš důraz se obrací jednak k dlouhodobým předpokladům středověké transformace, jednak k evropským souvislostem vlastního transformačního procesu. Proměny české země ve 13. stol. chápeme jako zhodnocování staletého domácího vývoje a zároveň i jako jednu z kapitol proměn středověké Evropy. Sled listů historického atlasu pohotově opakuje týž jev. Síť hlavních ekonomických, politických a kulturních center zůstávala vlastně vždy vzdálena od geografického středu evropského kontinentu. Česká země, ač starými kosmografiemi zobrazovaná jako srdce dámy Evropy, si v dlouhých proměnách času udržovala postavení víceméně periferní. Středověká transformace měnila Evropu postupně, během několika staletí. Jestliže na severu Francie bývá kladena do doby kolem r. 1000, v Čechách spadalo její těžiště až do 13. stol. Relace tohoto druhu vytvářely složité sepětí současnosti a následnosti. Široký rámec politických událostí či dálkové směny spojoval končiny z hlediska transformace velmi rozrůzněné. Nové jevy všude vyrůstaly z dlouhodobého vnitřního vývoje, v pozdější době a tedy spíše v odlehlejších oblastech se ale na jejich utváření mohly podílet zkušenosti shromážděné již předchozím evropským vývojem. Snad nám pomůže archeologická představa složité rozrůzněné stratigrafie, slučující vedle míst s bohatě vyvinutým sledem vrstev i situace mnohem méně rozčleněné, uchovávací však podstatné horizonty a kladoucí na blízkou úroveň jevy jinde oddělené třeba i značným odstupem.

Před důrazem na bezpečně rozebraný detail jsme se snažili dávat přednost nástinu celku. Domníváme se totiž, že středověká transformace patří k těm historickým kapitolám, které právě dnes vyžadují rozbor *celkové stavby* našich soudů. Jinak i tady můžeme jakkoli vybroušené poznatky vkládat do zděděných a leckdy nepřipadných konstrukcí. Podobná "revize" se samozřejmě neobejde bez diskusního hledání.

TRANSFORMATION – LA TRANSFORMATION MÉDIÉVALE ET SES CONDITIONS PRÉALABLES

Sommaire: 1) Points de départ généraux - 2) Milieu naturel et développement culturel - 3) Développement démographique, causes et conséquences - 4) Changements technologiques et leur rôle - 5) Echange - 6) Mouvement de la structure sociale et conditions de la transformation - 7) L'an mil et trois cent en plus.

Cette esquisse de la transformation de la Bohême médiévale cherche à donner une vue d'ensemble sur la problématique du XIIIe siècle. On la comprend comme un processus où "le monde archaïque" périsait et les racines de la nouvelle continuité se formaient. Cet essai n'a pu naître que grâce au séjour à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales à Paris, en 1992 sur l'invitation de M. Jean-Marie Pezès, Directeur d'études. Le fond réel s'appuie pour une grande mesure sur l'étude de "la mémoire du paysage" de la Bohême médiévale du Nord-Ouest (Klápště 1993).

On voit au XIIIe siècle en Bohême, d'une part le sommet du développement régional de longue durée, d'autre part, un des chapitres de la transformation de l'Europe médiévale. Quant à la chronologie, on part de l'idée que chacune des activités sociales devrait être étudiée

dans sa propre dimension de temps. Un exemple en est donné par l'évolution du peuplement de la Bohême au Moyen Age (Fig. 1). Au XIIIe siècle on met souvent l'accent sur la colonisation de la Bohême. Mais, on ne peut pas assez apprécier son importance sans une connaissance globale du processus de colonisation amorcé en Bohême au VI-VIIe s. Quant au terrain, nous nous appuyons sur la connaissance du développement à l'intérieur de la Bohême. En même temps, nous voulons élargir cette comparaison à l'Europe pour sortir du cadre étroit des rapports envers les pays voisins.

1) Dans les arcanes de la littérature sur la transformation médiévale, il est attirant de trouver une solution universelle donnant la priorité à une des parties de la réalité étudiée, comme le développement technologique, démographique et même à des facteurs extérieurs, surtout climatiques. Ces solutions ne sont pas adéquates: on y privilégie le désir de netteté et de clarté en substituant le partiel à l'ensemble. Le procédé choisi ici évite les questions trop générales qui exigent toujours des réponses universelles. Il ne cherche pas à combattre les grandes théories, mais à découvrir un processus historique concret.

Dans la discussion sur les relations du milieu naturel et du développement social et culturel, le texte s'occupe de la climatologie historique; il rappelle que par les sources écrites nous ne savons que peu de choses du climat du Moyen Age. Surtout, quand on étudie l'influence du climat sur la production agricole, on aurait besoin d'une quantité de données climatiques détaillées qui ne peuvent pas être remplacées par des caractéristiques générales. Le texte suit les différences entre l'influence des écarts climatiques de longue et de courte durée. Il se penche sur la discussion au sujet de la théorie du surplus agricole, il rejette l'idée qui veut que les éléments de la structure sociale naissent du simple fait d'un surplus de production agricole. Il souligne bien qu'aucun surplus, quel qu'il soit, ne conditionne en lui-même le développement social ou culturel. Bref, dans le développement climatique, nous nous permettons de voir le cadre plus ou moins favorable du développement médiéval. On ne peut y chercher la cause décisive de la transformation médiévale, dont on discute si souvent aujourd'hui.

Dans la discussion sur le développement démographique, nous partons de la problématique de l'évolution de la population durant la seconde moitié du premier millénaire. Nous soulignons l'unicité des possibilités archéologiques. Les divergences dans les explications tirées seulement à partir de sources écrites sont liées aux limites du témoignage écrit (Fig. 2). Les progrès de la colonisation sont considérés comme le fait d'une pression démographique, comme le reflet d'efforts plusieurs fois répétés pour résoudre de manière extensive la surpopulation relative des aires contemporaines. Une étude plus détaillée des causes de la pression démographique amène à discuter des conséquences possibles du mouvement de longue durée des différentes variables démographiques et des tendances peu visibles, mais agissant à long terme. En poursuivant ces idées, on en vient bientôt à quitter l'idée du mouvement de population spontané et à se poser des questions sur le mouvement fondamental social (culturel).

L'accent placé sur les changements technologiques met en valeur des éléments particuliers: la charrue, le moulin à eau, l'assolement triennal. Il prête à leur apparition des conséquences presque révolutionnaires. Notre discussion rejette la pression "des conditions naturelles" qui surestime, très souvent, l'importance de quelques éléments et les repousse dans un contexte trop ancien. L'analyse répétée des questions liées à la charrue médiévale et à l'assolement triennal, montre des problèmes liés à leur apparition archaïque. Aux VIIIe-Xe siècles, par exemple, on ne peut douter de l'existence du labourage asymétrique dans les régions de la Grande Moravie ou de l'Etat Bulgare. Les outils employés étaient, sans aucun doute, absolument différents (Fig. 4; 5) de la charrue médiévale développée. Nous mettons l'accent sur l'idée globale du développement de l'agriculture médiévale, mais aussi du développement du paysage culturel médiéval. Ce n'est qu'au début du Bas Moyen Age, qu'apparaient des villages au noyau et à l'environnement relativement stabilisés. Ce n'est que là, relativement tard, que cet ensemble d'innovations comme la charrue véritable ou l'assolement triennal pouvaient être mis en valeur.

2) L'analyse de la transformation de la société médiévale se concentre à une évolution concrète et variée. Elle commence par la récapitulation des sources de fond du mouvement de la société du Haut Moyen Age. L'idée de l'avance graduelle de la colonisation pendant le Haut Moyen Age part de la crise profonde de la population au milieu du premier millénaire environ. Les premiers pas d'une courbe de population ascendante mènent à une situation plus équilibrée, ou diminuent les divergences entre les possibilités de capacité des régions et leur utilisation réelle. On en cherche l'explication dans des réflexions théoriques. En ce sens, l'attention se porte sur la libéralisation des facteurs culturels qui régularisent la natalité. - Au VIIIe siècle, l'image du peuplement des pays tchèques est enrichie par des lieux fortifiés. A la même époque, on commence à voir l'élite légitimer l'exceptionnalité de son état par des objets exceptionnels acquis, naturellement, par des échanges. Dans la Bohême du IXe siècle, on en arrive à la problématique des groupements anthropogéographiques, à qui manque évidemment le caractère tribal: avec eux nous nous retrouvons quelque part entre le "Non-Etat" et l'Etat. L'interaction de ces groupements représente une des sources du mouvement social. Ces relations se manifestaient par la rivalité des élites au pouvoir, le développement des échanges à distance, mais aussi par la pression sur la production agricole et non agricole.

Environ vers le milieu du Xe siècle, avec les débuts de l'Etat des Přemyslides, le fondement du pouvoir se transforme de manière fondamentale. La structure de base de l'Etat reposait sur le complexe des châteaux-forts (bourgwalls) et des cours princières. De leurs exigences émanait une force de gravitation qui attirait vers les localités d'importance une concentration progressive de la population, concentration qui stimulait l'essor de la production agricole et non agricole et le développement des échanges. Mais n'oublions pas, encore une fois, les relations de temps. Le système des châteaux-forts (bourgwalls) s'étend durant la seconde moitié du Xe siècle, alors que le développement décisif des agglomérations se situe durant la seconde moitié du XIIe siècle et au début du XIIIe siècle. Et précisément dans ce genre d'enchaînement nous voyons un précieux indice d'interprétation. Les "forces de production" ne peuvent pas être prises, dans la société médiévale, comme un secteur indépendant. Elles restaient fermées par les relations sociales et ne pouvaient donc pas conditionner d'elles-mêmes, "la transformation révolutionnaire de l'agriculture" par exemple. Un fonctionnement plus effectif de l'agriculture ne pouvait naître que du mouvement à l'intérieur de la structure sociale.

Dès le début du XIIe siècle, dans les pays tchèques, on passe progressivement des cimetières en rangées aux cimetières basés sur le réseau paroissial. Les époques antérieures étaient caractérisées par des cimetières situés hors de l'aire d'habitation, au milieu des terrains agricoles et forestiers. Le paysage était ainsi divisé en une multitude de cellules qui encadraient étroitement la vie terrestre et la vie posthume des communautés particulières. Sur les lieux funéraires du Bas Moyen Age on rencontre, en général, une église construite directement au centre de l'aire d'habitation (Fig. 6). La discussion cherche à expliquer cette intervention dans le domaine exceptionnellement sensible des rites de passage. Elle souligne aussi l'importance de la structure territoriale fixe apportée dans les campagnes par le système paroissial. Le cadre plus large de cette structure a facilité sûrement la concentration de l'habitat, liée aux déplacements de quelques communautés.

Dans l'histoire de la noblesse, au cours de cette étude sur la transformation de la société médiévale, ce qui nous intéresse avant tout, c'est la participation de cette couche sociale à l'apparition de la structure des propriétaires fonciers. La ligne de partage coïncide avec l'augmentation du nombre des résidences de la noblesse à la campagne. Cette étape apparaît, en Bohême, des années quarantes du XIIe siècle au premier tiers du XIIIe siècle. Il est hors de doute que l'apparition de la noblesse foncière ait ouvert une situation tout à fait nouvelle. La couche des propriétaires intéressés au fonctionnement élémentaire des biens respectifs s'élargit considérablement et les conditions de formation et d'acquisition des surplus changèrent. Un témoignage expressif en est la quantité de petites églises de campagne construites même à l'intérieur de très petites propriétés. L'important apport de l'archéologie consiste à nous faire découvrir les résidences de la noblesse du Haut Moyen Age remplacées plus tard par les châteaux-forts, par les mottes seigneuriales ou par les cours du Bas Moyen Age (Fig. 7-10).

En Bohême, le Haut Moyen Age est vu comme une époque de croissance progressive. Il faut attendre la deuxième moitié du XIIe siècle et les débuts du XIIIe siècle pour observer une accélération du mouvement. C'est là que se situe le développement des agglomérations près des châteaux-forts (bourgwalls) les plus importants de l'Etat des Přemyslides. La campagne était couverte du réseau du nouveau rapport des biens; la restructuration paroissiale est le début de nouvelles relations entre les communautés rurales. Au total, en Bohême, au seuil du XIIIe siècle, on observe une société en pleines transformations et ouverte aux nouveaux éléments.

3) L'indice de base de la chaîne des transformations médiévales nous semble être dans la formation d'une nouvelle apparence qualitative des lieux de peuplement et du paysage en tant que tel. Le paysage est encore et toujours marqué par l'activité humaine pour devenir encore et toujours un espace social servant à une structure sociale déterminée et à ses exigences. De cette façon le paysage devient aussi une source dont la lecture dépend pour une grande mesure de l'archéologie, et de ses possibilités.

Un des problèmes - clés de la transformation médiévale, c'est la stabilisation du village. La structure du premier peuplement s'appuyait sur la continuité des communautés, liées pour une longue durée avec certaines aires d'habitation. Les demeures, à l'intérieur d'une telle cellule, pouvaient se concentrer en un endroit, mais elles pouvaient aussi composer une mosaïque diversement divisée. Ce n'est qu'à la transformation médiévale que nous rattachons l'apparition du village au plan stabilisé, dans la longue durée. La vitalité de ce nouveau type de village ne dépendait plus de bâtiments construits pour deux ou trois dizaines d'années. Des constructions plus solides commencent à servir à plusieurs générations. En Bohême, ce processus de stabilisation est net au XIIIe siècle. En même temps, on observe un changement non seulement dans le fonctionnement agricole en tant que tel, mais aussi un changement dans l'acquisition des surplus. Ces deux aspects liés très étroitement l'un à l'autre demandaient un nouvel aménagement du paysage. Les seigneurs fonciers servirent certainement de moteur à l'aménagement nouveau de la vie agricole, à sa restructuration dans ce nouvel état de choses. Les producteurs directs devenaient propriétaires individuels d'une certaine quantité de terre. Cette possession chargée d'une rente les classait dans le système de la propriété foncière. Dans les manifestations de ces relations nous voyons l'importance du village au "cadastre" et à l'environnement fixe. Dans ce cadre, ensuite, d'autres éléments de cette nouvelle réalité apparaissent soit tout de suite et tout à coup, soit et cela beaucoup plus souvent, progressivement. Une comparaison détaillée attire l'attention sur la maturité formelle des plans de village, apparaissant au cours de la transformation de la Bohême médiévale. Elle rappelle la domination des villages concentrés dans les pays tchèques (Fig. 11-17). - Le texte parle aussi des changements des autres catégories de lieux d'habitation. Sur le chemin des châteaux, on rappelle les formes de transition, placées à des endroits avantageux stratégiquement, mais construites encore en bois et en terre. L'accent est mis en même temps sur la continuité de l'évolution basée sur les changements intérieurs qui ne faisaient aucun obstacle de fond à la réception d'éléments culturels extérieurs. Les régions urbaines reflètent très nettement le nouvel état de choses. Elles contenaient sur leur territoire la production et les échanges. Leur nouvelle structure pénétra tout le pays en servant en même temps de témoignage sur l'essor de la transformation dans la Bohême médiévale. - Pour résumer, nous avons mis plusieurs fois l'accent sur le changement dans le domaine des relations sociales. C'est précisément ce changement qui ouvrit à plusieurs reprises d'autres possibilités de croissance à la société médiévale.

Literatura

- Alexandre, P. 1987: Le Climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale. Paris.
- André, P. 1982: Un village médiéval breton du XIe siècle: Lann-Gouh Melrand (Morbihan), Archéologie médiévale 12, 155-174.
- Arrhenius, B. 1985: Merovingian Garnet Jewellery. Emergence and social implications. Stockholm.
- Aubrun, M. 1986: La paroisse en France des origines au XVe siècle. Paris.
- Bader, K. S. 1957, 1962, 1973: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes I-III. Weimar.
- 1976: Burghofstatt und Herrschaftseigen. Ländliche Nutzungsformen im herrschaftlichen Bereich, Die Burgen im deutschen Sprachraum 2, Vorträge und Forschungen 19, 249 - 272.
- Bakay, K. 1967: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 19, 105-173.
- Bange, F. 1984: L'ager et la villa: structures du paysage et du peuplement dans la région mâconnaise à la fin du Haut Moyen Age (IXe - XIe siècles), Annales ESC 39, 529-569.
- Barker, G. - Gamble, C. 1985: Beyond Domestication: A Strategy for Investigating the Process and Consequence of Social Complexity. In: Barker, G. - Gamble, C. eds. Beyond Domestication in Prehistoric Europe. Investigations in Subsistence Archaeology and Social Complexity. London, 1 - 31.
- Barral i Altet, X. (ed.) 1987: Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil. Paris.
- Barthélemy, D. 1990: L'ordre seigneurial (XIe - XIIe siècle). Paris.

- 1992: La mutation féodale a-t-elle eu lieu ? (Note critique), Annales ESC 47, 767-777.
- Bartošková, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu - Slawische Hortfunde von Eisengegenständen in der Tschechoslowakei. Praha.
- Benjamin, W. 1939: Geschichtsphilosophische Thesen, cit. podle souboru Dílo a jeho zdroj. Praha 1979.
- Bentzen, U. 1980: Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u.Z. bis um 1800. Berlin.
- Beranová, M. 1968: Počátek pluhu na československém území - Die Anfänge des Pfluges auf tschechoslowakischem Gebiet, Archeologické rozhledy 10, 324-330.
- 1980: Zemědělství starých Slovanů - Die Landwirtschaft der alten Slawen. Praha.
- 1982: Význam přelomu v zemědělství pro vznik feudální třídní společnosti - Die Bedeutung des landwirtschaftlichen Umbruchs für die Entstehung feudaler Klassengesellschaft. In: Metodologické problémy československé archeologie. Praha, 103 - 107.
- 1986: Types of Slavic Agricultural production in the 6th - 12th centuries A.D., Ethnologia Slavica 16 1984, 7-48.
- Beresford, G. 1987: Goltho. The development of an early medieval manor, c.850-1150. London.
- Biraben, J.-N. - Le Goff, J. 1969: La Peste dans le Haut Moyen Age, Annales ESC 24, 1484-1510.
- Bláha, J. 1984: Časněslovanská osada v Olomouci a počátky řemeslnicko-kupeckého podhradí. Příspěvek k postavení Olomouce v 10. století - Frühmittelalterliche Siedlung in Olomouc (Olmütz) und Anfänge der Handwerksproduktion und des Handels in der Vorburg. Beitrag zur Olomouc - Geschichte im 10. Jahrhundert, Archaeologia historica 9, 133-146.
- Bloch, M. 1931: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo.
- 1935: Avènement et conquêtes du moulin à eau, Annales HES 7, 538-563.
- Böhme, H. W. (ed.) 1992a: Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Sigmaringen.
- 1992b (ed.): Burgen der Salierzeit. Sigmaringen.
- Bonnassie, P. 1989: Consommation d'aliments immondes et cannibalisme de survie dans l'Occident du Haut Moyen Age, Annales ESC 44, 1035-1056.
- Boserup, E. 1965: The conditions of agricultural growth: The economics of agrarian change under population pressure. Chicago.
- 1983: The Impact of Scarcity and Plenty on Development, Journal of Interdisciplinary History 14, 383-407.
- Boutemy, A. 1970: Un calendrier illustré du British Museum (ms. Cotton Julius A VI), Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France, 79-98.
- Braudel, F. 1958: Histoire et sciences sociales: la longue durée, Annales ESC 13, 725-753.
- Bubeník, J. 1975: Slovanské sídliště u Břežánek, okr. Teplice - Die slawische Siedlung bei Břežánky in der Gegend von Bilina, Kr. Teplice, Archeologické rozhledy 27, 642-650.
- Bukowska-Gedigowa, J. 1984: Wroby bursztynowe z Opola - Ostrówka - Die Bernsteinfunde von Opole-Ostrówek. In: Gediga, B. red. Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola, W-W-K-G-L, 113-151.
- Bur, M. 1987: Le château, in: X. Barral i Altet ed. Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil. Paris, 73-83.
- Cach, F. 1970; 1972; 1982: Nejstarší české mince I, II, IV. - Die ältesten böhmischen Denaren I, II, IV. Praha.
- Claessen, H. 1978: The Early State: A structural approach, in: H. Claessen - P. Skalník eds. The Early State. The Hague - Paris - New York, 533-596.
- Claessen, H. - Skalník, P. 1978: The Early State: Theories and hypotheses, in: H. Claessen - P. Skalník eds. The Early State. The Hague - Paris - New York, 3-29.
- Clark, G. 1992: The Economics of Exhaustion, the Postan Thesis, and the Agricultural Revolution, The Journal of Economic History 52, 61-84.
- Cohen, R. 1981: Evolution, fission, and the Early State. In: H. Claessen - P. Skalník (eds.), The Study of the State. The Hague - Paris - New York, 87-115.
- Comet, G. 1987: Le paysan et son outil: essai d'histoire technique des céréales (France, VIIIe - XVe siècles). Thèse présentée pour le doctorat d'état ès lettres. Université de Provence. Aix-en-Provence.
- Curschmann, F. 1900: Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts, Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte 6.1. Leipzig.
- Dalton, G. 1969: Theoretical issues in economic anthropology, Current Anthropology 10, 63-102.
- Delort, R. 1982: La vie au Moyen Age. Paris.
- 1987: Histoire des fourrures. Paris.
- Derville, A. 1988: L'assolement triennal dans la France du Nord au Moyen Age, Revue historique 568, 337-376.
- de Vries J. 1981: Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies. In: Rotberg, R.I. - Rabb, T.K. (eds.), Climate and History. Studies in Interdisciplinary History. New Jersey, 19-50.
- Donat, P. 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Berlin.
- Duby, G. 1973: Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris.
- Durdík, T. 1978: Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století - Entwicklungsskizze böhmischer Burgen aus dem 12.-13. Jahrhundert, Archaeologia historica 3, 41-52.
- Earle, T. K. 1987: Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical Perspective, Annual Review of Anthropology 16, 279-308.
- Eisner, J. 1946: Sídliště ze starší doby hradištní v slovenském Pomoraví - The settlement from the old ringwale period in the basin of river Morava (Slovakia), Památky archeologické 42, 94-105.
- Elmshäuser, K. 1991: Königsfreie, Lexikon des Mittelalters V, 1327-1328.
- Ernst, E. - Klápště, J. 1993: Stahlnhain - Eine untergegangene Waldschmiedesiedlung, Hessische Heimat 43, 43-50.
- Fichtenau, H. 1984: Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts. Studien über Denkart und Existenz im einstigen Karolingerreich. Stuttgart.
- Filipp, K.H. 1975: Zur Erforschung der Genese südwestdeutscher Siedlungsstrukturen, Rhein-Mainische Forschungen 80, 99-112.
- Flandrin, J.-L. 1983: Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe - XIe siècle). Paris.
- Fossier, R. 1968: La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Paris - Louvain.

- 1975: La démographie médiévale: Problèmes de méthode (X^e - XIIIe siècles), *Annales de démographie historique*, 143-165.
- 1982a: Enfance de l'Europe (X^e - XIIe siècles). Aspects économiques et sociaux. Paris.
- 1982b: L'assolement triennal autour de Saint-Quentin à la fin du XIIIe siècle. In: *Mélanges d'archéologie et d'histoire médiévales en honneur du Doyen Michel de Boüard, Mémoires et documents publiés par la Société de l'Ecole des Chartes* 27, 147-154.
- 1984: Paysans d'Occident (XIe - XIVe siècles). Paris.
- Fourmier, G. 1978: Le château dans la France médiévale. Essai de sociologie monumentale. Paris.
- 1982: La mise en place du cadre paroissial et l'évolution du peuplement. In: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 28, Spoleto, 495-575.
- Fourquin, G. 1969: Histoire économique de l'Occident médiéval. Paris.
- Frolík, J. - Sigl, J. 1994: Příspěvek k vývoji osídlení a jeho strukturálním změnám na Chrudimsku, *Památky archeologické* (rkp.).
- Gille, B. 1962: Recherches sur les instruments du labour au Moyen Age, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 120, 5-38.
- Gimbutas, M. 1963: *The Balts*. New York - Washington.
- Glaesser, H.-G. 1973: Alter und Genese der regelmäßigen Langstreifenfluren in den nördlichen Haßbergen, *Frankfurter geographische Hefte* 49.
- Goody, J. 1983: *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge.
- Graus, F. 1957: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II - Histoire de la paysannerie en Bohême à l'époque préhusite*. Praha.
- 1980: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. *Sigmaringen*.
- Gringmuth-Dallmer, E. 1982: Pfluggeräte des frühen Mittelalters im germanischen Raum - Funde und Befunde, *Zeitschrift für Archäologie* 16, 177-184.
- 1983: Frühgeschichtliche Pflugspuren in Mitteleuropa, *Zeitschrift für Archäologie* 17, 205-221.
- 1990: Zur Technik mittelalterlicher Rodungen, *Gleditschia* 18, 161-168.
- Haarnagel, W. 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde*. Wiesbaden.
- Halstead, P. - O'Shea, J. (eds.) 1989: *Bad year economics: cultural responses to risk and uncertainty*. Cambridge.
- Hassan, F.A. 1981: *Demographic Archaeology*. New York.
- Henning, J. 1987: *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* Berlin.
- 1991: Germanen - Slawen - Deutsche. Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe, *Prähistorische Zeitschrift* 66, 119-133.
- 1992: Gefangenensesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jahrhundert, *Germania* 70, 403-426.
- Herrbrodt, A. 1958: *Der Husterknupp. Eine niederheinische Burganlage des frühen Mittelalters*. Köln - Graz.
- Heß, W. 1990: Bemerkungen zum innerdeutschen Geldumlauf im 10., 11. und 12. Jahrhundert. In: K. Jonsson - B. Malmer eds. *Sigtuna Papers*, 113-119.
- Higham, R. - Barker, P. 1992: *Timber Castles*. London.
- Higounet, Ch. 1966: Les forêts de l'Europe occidentale du Ve au XIe siècle, in: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 13. Spoleto, 343-398.
- 1989: Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Age. Paris.
- Hildebrandt, H. 1988: *Systems of Agriculture in Central Europe up to Tenth and Eleventh Centuries*. In: Hooke, D. ed. *Anglo-Saxon Settlements*. Oxford - New York, 275-290.
- Hinz, H. 1981: *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters - Beiheft* 1. Köln - Bonn.
- Hodges, R. 1986: Peer polity interaction and socio-political change in Anglo-Saxon England. In: C. Renfrew - J.F. Cherry eds. *Peer polity interaction and socio-political change*. Cambridge, 69-78.
- 1988: Anglo-Saxon England and the Origins of the Modern World Economy. In: D. Hooke ed. *Anglo-Saxon Settlements*. Oxford - New York, 291-304.
- 1989: *The Anglo-Saxon Achievement. Archaeology and the beginnings of English society*. London.
- Huml, V. 1986: Příspěvek k osídlení severního pravobřeží Vltavy (Praha 8) do počátku 15. století - Zur Erforschung der Besiedlung des nördlichen rechtsseitigen Ufergeländes der Vltava (Moldau bei Prag) bis in die Anfänge des 15. Jahrhunderts, *Archaeologia historica* 11, 441-459.
- Humphreys, S.C. 1969: *History, Economics, and Anthropology: The Work of Karl Polanyi*, *History and Theory* 8, 165-212.
- Huszár, L. 1967: *Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19, 175-200.
- Chapelot, J. 1993: *L'habitat rural: organisation et nature*, in: *L'Ile-de-France, de Clovis à Hugues Capet (du Ve siècle au Xe siècle)*. Editions du Valhermeil, 178-199.
- Charvát, P. 1989: *Náčelnictví či raný stát? - Chiefdoms or early states?*, *Památky archeologické* 80, 207-222.
- Jacob, G. 1891: *Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern?* Berlin.
- James, E. 1988: *The Franks*. Oxford - New York.
- Jope, E. M. 1979: *Agricultural implements*. In: C. Singer et al. (eds.), *A history of technology II*. Oxford, 81-102.
- Kandert, J. 1992: *Rané české státy (konec 9.stol. až 1. polovina 11.stol.) - Early Bohemian States (End of the 9th century till the first half of the 11th century)*, *Český lid* 79 - suplement, 443-469.
- Kara, M. 1992: *The graves of the armed Scandinavians from the early and middle Viking period in the territory of the first Piast state*. In: *Death and Burial. Medieval Europe York 1992 (Pre-printed Papers 4)*, 167-177.
- Karras, R.M. 1988: *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*. New Haven - London.
- Kiersnowski, R. 1958: *Česká mince v raně středověkém Pomořansku - La monnaie tchèque en Poméranie dans les débuts du moyen âge*, *Numismatický sborník* 5, 67-98.
- Klöpště, J. 1988: *K některým problémům středověké kolonizace - Zu manchen Problemen der mittelalterlichen Kolonisation*, *Studia mediaevalia Pragensia* 1, 93-111.
- 1993: *Paměť krajiny středověkého Mostecka - La mémoire du paysage du Most médiéval*. Lom u Mostu (v tisku).
- Kolakowski, L. 1977-1979: *Die Hauptströmungen des Marxismus. Entstehung - Entwicklung - Zerfall*. München - Zürich.
- Kotýza, O. - Smetana, J. 1992: *Zaniklá středověká osada Mury a města doksanského kláštera - Die untergegangene mittelalterliche Ortschaft Mury und die Städte des Doksaner Klosters*, *Archeologické rozhledy* 43, 611-632.
- Krumphanzlová, Z. 1970: *Jantar v nálezech hradištní doby v Čechách - Burgwallzeitliche Bernsteinfunde in Böhmen*, *Sborník Národního muzea A* 24, 105-117.
- 1992: *Amber: Its significance in the Early Middle Ages*, *Památky archeologické* 83, 350-371.
- Krzemieńska, B. 1987: *Olomoučtí Přemyslovci a Rurikovci*, *Časopis Matice moravské* 106, 259-268.
- Kučerovská, T. 1977: *Platby poddaného obyvatelstva v období raného a počátečního vrcholného feudalismu - Geldleistungen der Untertanen zu Beginn des gipfelnden Feudalismus*, *Archaeologia historica* 2, 291-298.
- Le Goff, J. 1982: *La Civilisation de l'Occident médiéval*. Paris.
- Le Maho, J. 1984: *La motte seigneuriale de Mirville (XIe - XIIe s.)*. Recherches historiques et archéologiques. Rouen.
- Le Mené, M. 1977: *L'économie médiévale*. Paris.
- Lerche, G. 1986: *Ridged fields and profiles of plough-furrows. Ploughing practices in medieval and post-medieval times. A study in experimental archaeology, Tools and tillage* 5 (3), 131-156.
- Lorren, C. 1981: *Le village de Saint-Martin de Mondeville (Calvados). Premiers résultats des fouilles (1978-1980)*. In: A. van Doorselaer (ed.), *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei*. Kortrijk, 169-198.
- 1985: *Le village de Saint-Martin-de-Mondeville de l'Antiquité au haut Moyen Age*. In: P. Périn - L.-C. Feffer (eds.), *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de Dagobert à Charles le Chauve (VIIe - IXe siècles)*. Rouen, 351-361.
- 1992: *Le village de Trainecourt, à Mondeville, Les nouvelles de l'archéologie* 48/49, 80-83.
- Lüning, J. 1980: *Getreidebau ohne Düngung*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 117-122.
- Maurer, H.-M. 1969: *Die Entstehung der hochmittelalterlichen Adelsburg in Südwestdeutschland*, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberheins* 117 (NF 78), 295-332.
- Meduna, P. 1992: *K vnitřní struktuře raně středověkých sídlišť - Zur inneren Struktur der frühmittelalterlichen Siedlungen*, *Archaeologia historica* 17, 281-289.
- Meyer, W. 1977: *Die Holzbauten auf der Frohburg, einer hochmittelalterlichen Dynastenburg*, *Château Gaillard* 8 (1976), 247-268.
- 1983: "Salbüel". *Eine hochmittelalterliche Holzburg im Kanton Luzern/Schweiz*, *Château Gaillard* 11 (1982), 233-241.
- Michna, P.J. 1982: *K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století) - Zur Entstehung des frühmittelalterlichen Mährens (Olomouc und das historische Gebiet von Olomouc im 9. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts)*, *Československý časopis historický* 30, 716-744.
- Moździoch, S. 1990: *Organizacja gospodarstwa państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku - Wirtschaftliche Organisation des frühen Piastenstaates in Schlesien (10. - 12. Jh.) im Lichte der archäologischen Quellen*. W-W-K.
- Müller-Wille, M. 1982: *Königsgrab und Königsgrabkirche. Funde und Befunde im frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Nordeuropa*, *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 63, 349-412.
- 1983: *Royal and aristocratic graves in central and western Europe in the Merovingian period*. In: J.P. Lamm - H.-A. Nordström eds. *Vendel period studies*. Stockholm, 109-116.
- Muk, J. 1986: *Numerická interpretace rozměrů pražských románských domů - Die numerische Interpretation der Ausmasse von Prager romanischen Häusern*, *Archaeologia historica* 11, 267-270.
- Neustupný, E. 1983: *Demografie pravěkých pohřebišť - The demography of prehistoric cemeteries*. Praha.
- Niederle, L. 1916: *Nejstarší české pluky, Národopisný věstník československý* 11, 1-3.
- 1926: *Manuel de l'antiquité slave II: La civilisation*. Paris.
- Nitz, H.-J. 1983: *Feudal woodland colonization as a strategy of the Carolingian Empire in the conquest of Saxony; Reconstruction of the spatial patterns of expansion and colonist settlement morphology in the Leine-Weser-region*. In: B.K. Roberts - R.E. Glasscock (eds.), *Villages, Fields and Frontiers*. BAR IS 185, 171-184.
- 1988: *Settlement Structures and Settlement Systems of the Frankish Central State in Carolingian and Ottonian Times*. In: D. Hooke ed. *Anglo-Saxon Settlements*. Oxford - New York, 249-273.
- Nohejlová-Prátová, E. 1962: *Kilka uwag na temat najstarszych znalezisk denarów czeskich i współczesnych znalezisk polskich - Some comments on the oldest finds of Bohemian denars and the contemporary Polish finds*, *Wiadomości numismatyczne* 6, 133-183.
- Opravil, E. 1983: *Údolní niva v době hradištní - Die Talauie in der Burgwallzeit*. Praha.
- Ornato, E. 1988: *L'exploitation des sources narratives médiévales dans l'histoire du climat: à propos d'un ouvrage récent*, *Histoire et mesure* 3, 403-449.
- Ott, H. 1970: *Studien zur spätmittelalterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet*. Stuttgart.
- Pánek, I. - Hladík, Č. 1968: *Denár a hřívna v českých pramenech do roku 1222 - Denar und Mark in den böhmischen Quellen bis zum Jahr 1222*, *Numismatický sborník* 10, 79-110.
- Parain, Ch. 1979: *Outils, ethnies et développement historique*. Paris.
- Pesez, J.-M. 1985: *La renaissance de la construction en pierre après l'An Mil*. In: O. Chapelot - P. Benoit (eds.), *Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Age*. Paris, 197-207.
- 1991: *Outils et techniques agricoles du monde médiéval*. In: J. Guilaine ed. *Pour une archéologie agricole*. Paris, 131-164.
- Peške, L. 1987: *Žárové zemědělství z hlediska koloběhu dusíku, fosforu a draslíku v půdě a rychlosti jejich vyčerpání - Das Brandwirtschaftssystem aus der Sicht des NPK-Kreislaufs im Boden und dessen Erschöpfung*, *Archeologické rozhledy* 39, 317-333.

- Pfister, Ch. 1988: Une rétrospective météorologique de l'Europe. Un système de reconstitution de l'évolution du temps et du climat en Europe depuis le Moyen Age central, Histoire et mesure 3, 313-358.
- Pleiner, R. 1967: Die Technologie des Schmiedes in der großmährischen Kultur, Slovenská archeológia 15, 77-188.
- 1984 et al.: Dějiny hutnictví železa v Československu I - Geschichte des Eisenhüttenwesens in der Tschechoslowakei I. Praha.
- Podwińska, Z. 1962: Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej - Technique of soil cultivation in mediaeval Poland. W-W-K.
- Post, J.D. 1979: Climatic Change and Historical Explanation, Journal of Interdisciplinary History 10, 291-301.
- 1983: Climatic Change and Historical Discontinuity, Journal of Interdisciplinary History 14, 153-160.
- Potin, V.M. 1968: Drevnjaja Rus i jevropskije gosudarstva v X - XIII vv. Istorikonumizmatičeskij očerk. Leningrad.
- Profantová, N. 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: F. Daim (ed.), Awarer Forschungen. Wien, 605-801.
- Randsborg, K. 1990: The Metamorphosis of Antiquity. Centre and Periphery in Europe from 1000 BC to AD 1000, Acta Archaeologica 60 (1989), 165-174.
- 1991: The first millennium A.D. in Europe and the Mediterranean: an archaeological essay. Cambridge.
- 1992: Barbarians, classical Antiquity and the rise of Western Europe: An archaeological essay, Past and Present 137, 8-24.
- Renfrew, C. 1972: The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C. London.
- 1986: Introduction: Peer polity interaction and socio-political change. In: C. Renfrew - J.F. Cherry (eds.), Peer polity interaction and socio-political change. Cambridge, 1-18.
- Roesdahl, E. 1992: Princely Burial in Scandinavia at the Time of the Conversion. In: C.B. Kendall - P.S. Wells (eds.), Voyage to the Other World. The legacy of Sutton Hoo. Minneapolis, 155-170.
- Rösener, W. 1986: Bauern im Mittelalter. München.
- (ed.) 1989: Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 92. Göttingen.
- Sejbal, J. 1990: Die Beteiligung Mährens am Fernhandel mit dem Norden im Frühmittelalter nach numismatischen Quellen. In: K. Jonsson - B. Malmer (eds.), Sigtuna Papers. Stockholm, 289-299.
- Shawcross, W. 1972: Energy and ecology: thermodynamic models in archaeology. In: D. L. Clarke (ed.), Models in Archaeology. London, 577-622.
- Schmid, K. 1957: Zur Problematik von Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Dynastie beim mittelalterlichen Adel, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 105 (NF 66), 1-62.
- Schmid, P. 1977: Regensburg - Stadt der Könige und Herzoge im Mittelalter. Kallmünz.
- Schmidt-Wiegand, R. 1981: Wörter und Sachen. Zur Bedeutung einer Methode für die Frühmittelalterforschung. Der Pflug und seine Bezeichnungen. In: Wörter und Sachen im Lichte der Bezeichnungsforschung. Berlin - New York, 1-41.
- Schulze, K.H. 1974: Rodungsfreiheit und Königsfreiheit. Zu Genesis und Kritik neuerer verfassungsgeschichtlicher Theorien, Historische Zeitschrift 219, 529-550.
- Schweitzer, J. 1984: L'habitat rural en Alsace au Haut Moyen Age. Riedisheim.
- Sigaut, F. 1975: L'agriculture et le feu. Rôle et place du feu dans les techniques de préparation du champ de l'ancienne agriculture européenne. Paris - La Haye.
- Skalský, G. 1953: Český obchod 10. a 11. století ve světle nálezů mincí - Le commerce tchèque des Xe et XIe siècles à la lumière des trouvailles des monnaies, Numismatický sborník 1, 13-43.
- Sláma, J. 1963: K česko-polským stykům v 10. a 11. století - Beitrag zum Studium der tschechisch-polnischen Beziehungen im 10. und 11. Jahrhundert, Vznik a počátky Slovanů 4, 221 - 269.
- 1967: Příspěvek k vnitřní kolonizaci raně středověkých Čech - Ein Beitrag zur inländischen Besiedlung Böhmens, Archeologické rozhledy 19, 433-445.
- 1970: Příspěvek k dějinám českého hrdčerství 9. a 10. století - Ein Beitrag zur Geschichte der böhmischen Töpferei des 9. und 10. Jahrhunderts, Sborník Národního muzea A 24, 157-165.
- 1973: Civitas Wiztrachi ducis, Historická geografie 11, 3-30.
- 1983: Přínos archeologie k poznání počátků přemyslovského státu - Beitrag der Archäologie zur Kenntnis der Anfänge des Přemyslidenstaates, Sborník Národního muzea v Praze A 37, 159-169.
- 1985: K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu - Zu einigen ökonomischen und politischen Bekundungen des frühmittelalterlichen Přemyslidenstaates, Archeologické rozhledy 37, 334-342.
- 1986: Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu - Mittelböhmen im frühen Mittelalter. II. Die Burgwälle, Beiträge zu ihrer Geschichte und Bedeutung. Praehistorica 11. Praha.
- 1990: Raně středověké Čechy a rurikovská Rus - Early medieval Bohemia and Russia of the Rurik dynasty, Archeologické rozhledy 42, 391-397.
- 1992: Příspěvek k dějinám nejstarších slovanských hradišť na českém území - Beitrag zur Geschichte der ältesten slavischen Burgstätten auf böhmischem Boden. In: Sborník Západočeského muzea v Plzni. Historie 8, 171-177.
- Slicher van Bath, B.H. 1966: The agrarian history of western Europe A.D. 500-1850. London.
- Smetánka, Z. 1988: Život středověké vesnice. Zaniklá Svidna - The Life of a Medieval Village. The Deserted Village of Svidna. Praha.
- 1989: K problému energetiky v období středověku - Zum Problem der Energetik im Mittelalter, Archaeologia historica 14, 43-51.
- 1991: Campus iuxta Suadow et iuxta Colasoy et iuxta Hriunatecz. K otázce systému obdělávání polí v raném středověku - Zur Frage des Systemes der Felderbebauung im frühen Mittelalter, Studia mediaevalia Pragensia 2, 105-115.
- 1994: K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku - A discussion of problems associated with the three-part house in Bohemia and Moravia during the period of the High and Late Middle Ages (c.f. this volume).
- Spriggs, M. (ed.) 1984: Marxist perspectives in archaeology. Cambridge.
- Stanhill, G. 1976: Trends and deviations in the yield of the English wheat crop during the last 750 years, Agro-Ecosystems 3, 1-10.
- Steensberg, A. 1980: Agrartechnik der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. In: Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung, Abhandlungen der AdW in Göttingen 116, 55-76.
- 1986: Man the Manipulator. An Ethno-Archaeological Basis for Reconstructing the Past. Copenhagen.
- Steuer, H. 1987: Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse. In: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa IV, Abhandlungen der AdW in Göttingen 156, 113-197.
- 1988: Standortverschiebungen früher Siedlungen - von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter. In: G. Althoff et al. (eds.), Person und Gemeinschaft im Mittelalter. Karl Schmid zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 25-59.
- Strobel, R. 1976: Das Bürgerhaus in Regensburg (Mittelalter). Tübingen.
- Šach, F. 1961: Rádlo a pluh na území Československa. I : Nejstarší orební nářadí - Der Hakenpflug und der Beetpflug auf dem Gebiete der Tschechoslowakei. I : Die ältesten Ackergeräte, Vědecké práce Zemědělského muzea (Praha), 25-155.
- Tabaczyński, S. 1987: Archeologia średniowieczna. Problemy - źródła - metody - cele badawcze. - Medieval archaeology. Problems. Sources. Methods. Tasks of research. W-W-K-G-L.
- Toločko, P.P. 1988: Kiev und seine überregionalen Verbindungen im 9.-11. Jahrhundert, Bericht der RGK 69, 344-357.
- Třeštík, D. 1973: "Trh Moravanů" - ústřední trh Staré Moravy - Der "Markt der Mährer" - der Zentralmarkt Altmährens, Československý časopis historický 21, 869-894.
- 1988: České kmény (Historie a současnost jedné koncepce) - Die böhmische Stämme (Geschichte und Wirklichkeit einer Konzeption), Studia mediaevalia Pragensia 1, 129-143.
- Van de Noort, R. 1993: The context of Early Medieval barrows in western Europe, Antiquity 67, 66-73.
- Verlinden, C. 1955-1977: L'esclavage dans l'Europe médiévale. Gent.
- Wachowski, K. 1974: Wagi i odważniki na Śląsku wczesnośredniowiecznym na tle porównawczym - Waagen und Gewichte im frühmittelalterlichen Schlesien, ein Vergleichstudium, Przegląd Archeologiczny 22, 173-207.
- 1992: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia - Karolingische Kultur und Westslawentum. Wrocław.
- Wailes, B. 1972: Plow and Population in Temperate Europe. In: B. Spooner (ed.), Population Growth: Anthropological Implications. Cambridge/Mass. - London, 154-179.
- Wallerstein, I. 1974: The Modern World - System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York - London.
- Warnke, Ch. 1964: Die Anfänge des Fernhandels in Polen. Würzburg.
- 1968: Zur Problematik des thesaurierten Geldes im frühen Mittelalter. In: M. Claus - W. Haarnagel - K. Raddatz (eds.), Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster, 302-310.
- 1987: Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter. In: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa IV. Abhandlungen AdW in Göttingen 156, 545-569.
- White, L.A. 1949: The Science of Culture: A Study of Man and Civilization. New York.
- 1959: The Evolution of Culture. The development of civilisation to the Fall of Rome. New York - Toronto - London.
- White, L. jr. 1962: Medieval Technology and Social Change. Oxford.
- Zadora-Rio, E. 1991: Les terroirs médiévaux dans le Nord et le Nord-Ouest de l'Europe. In: J. Guilaine (ed.), Pour une archéologie agraire. Paris, 165-192.
- Zeman, J. 1976: Nejstarší slovanské osídlení Čech - Die älteste slawische Besiedlung Böhmens, Památky archeologické 67, 115-235.
- 1987: Böhmen im 5. und 6. Jahrhundert. In: Germanen - Hunnen und Awarer. Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 515-527.
- Žemlička, J. 1989: "Duces Boemanorum" a vznik přemyslovské monarchie - "Duces Boemanorum" and the origin of the Přemyslid Monarchy, Československý časopis historický 37, 697-721.

CESTY VE STŘEDOVĚKU - STŘEDOVĚK V CESTÁCH

MEDIEVAL ROADS - A JOURNEY INTO THE MIDDLE AGES

Petr MEDUNA

Nam tantae potestatis hic comes erat, quod usque Roman per continua loca proprias villas seu praedia et per castella milites sibi devotos habebat - neboť ten hrabě byl tak mocný, že měl po celé cestě souvisle až do Říma své vlastní vsi a dvory a na tvrzích sobě poddané bojovníky - tak charakterizoval ve svém díle pražský kronikář Kosmas chamského hraběte Rapota (Kosmas II, 29, FRB II, 105-106, překl. K. Hrdina 1947, 113). Zřejmě bezděčně tak skryl v obsahu této věty více než pouhou charakteristiku mocného hraběte, poskytujícího ochranu českému poselstvu na cestě k papežskému dvoru...

Jak dokládají diplomatické prameny, je jedním z charakteristických rysů raně středověkých *praedií* jejich značná prostorová roztržitost. Na mnoha příkladech dokumentovanou rozptýlenou držbu si lze zjednodušeně rozčlenit na centrální lokalitu s jejím nezbytným hospodářským zázemím (*cum pertinentibus*), nejčastěji několika vesnicemi v těsné blízkosti a na více méně vzdálené jednotlivé lokality či jejich skupiny (např. *Nový 1972*, 105-137). V závislosti na celkovém množství majetku se pak tento systém člení v podrobnější hierarchii, kdy lze odlišit centrální lokality několika úrovní, zejména u rozsáhlých držav církevních institucí (srov. *Richter 1982*, 239-264). Mnohem významnější je však samotný původ rozptýlené držby, která - pokud lze sledovat - pochází již z prvotních obvenění církevních institucí panovníkem. Je nepochybné, že popisovaná držba byla oboustranně rentabilní - jednotliví majitelé realizují ve vlastní režii především ekonomický rozvoj "svého" majetku a rozsáhlá dispoziční práva jsou přitom zárukou regulace tohoto rozvoje z hlediska panovníka - tedy státu. Podstatu této držby nenarušuje ani postupná emancipace majitelů z řad církevních i světských feudálů, signalizovaná zvýšeným zájmem o kodifikaci *alodií* a imunit od přelomu 12.-13. století (*Nový 1972*, 82-85; *Žemlička 1990* s lit.) a je částečně potvrzením předpokladu o výhodách tohoto systému. Ať již tedy prochází tato držba v následném období jakýmkoli vývojem, určeným nároky i ambicemi jednotlivých majitelů, je ve své původní podobě odrazem systému, přesahujícího svou strukturou organizaci dominií světských i církevních.

Vraťme se však zpět ke Kosmově nabídce jednoho z řešení otázky cest v českém státě 11. - 12. století. Historická literatura na více místech upozorňuje na polohu majetků světských i církevních feudálů při cestách nadregionálního významu a pozornosti neušla ani citovaná pasáž (*Třeštík 1972*, 174; srov. kupř. *Tomas 1967*, 22; *Boháč 1979*, 166; *Štěpánek 1968*, 568 s lit.). Význam takového majetku nespočíval pouze v zajištění osobního bezpečí - i když ani tento důvod jistě není zanedbatelným - nýbrž zejména v zajištění občerstvení a odpočinku lidí i zvířat, který poskytovaly "soukromé" etapové stanice. Je tedy pravděpodobné, že sledováním statků privilegovaných vrstev lze získat osnovu jejich možného pohybu po raně středověkých Čechách jako základ pro rekonstrukci komunikační sítě. Podkladů, obsažených převážně v pertinenčních formulích listin i aktových záznamů 11. - poč. 13. století je dostatek a doznaly již řady více či méně podrobných zpracování, v nichž je akcentován zejména celkový obecný trend vývoje pozemkové držby (*CDB I - III/2*, přehled *Nový 1990*; *Žemlička 1990*). Značným přínosem některých prací, z něhož budeme vycházet, jsou detailní topografická určení (*Kubů 1979*; *Čechura 1979*), blíží se zde využitým regionálním studiím dějin osídlení (*Boháč 1978*; *Žemlička 1980*). Základní orientační práci představuje pochopitelně i diplomatický a topografický podklad toponomastické syntézy (*Profous - Svoboda - Šmilauer 1947-1960*).

Jak bylo naznačeno, je struktura jednotlivých majetků vnitřně diferencovaná. Pro sledovaný cíl budeme tedy pracovat pouze s výběrem, definovaným na základě několika kritérií. Poněkud stranou našich úvah ponecháme základní "pevné" body komunikační sítě, představované hrady, celnicemi a rezidenčními dvory pa-

novníka, byť se u nich někdy shledáváme kromě nejrůznějších forem poplatků i s majetkovým podílem či komplexní držbou jednotlivých feudálů. Kupř. vévoda Děpolt věnuje kladrubskému klášteru i popluží v Domažlicích (*CDB I*, č. 390, s. 399-401), litoměřická kapitula dostává pozemky v Ústí n/L (*CDB I*, č. 55, s. 58), strahovský klášter obdržel curii v Radonicích (*CDB I*, č. 156, s. 161) atd.

První kategorie užšího výběru zahrnuje tedy centra "soukromé" držby a může se překrývat s částí předchozích lokalit. První skupinu tvoří nepochybně kláštery, přičemž soukromé fundace jsou ovšem obsaženy ve druhé skupině, zahrnující sídla a statky nobility. I přes jistý zájem české historiografie o genealogii polarizující se raně šlechtu (*Žemlička 1990* s lit.), budeme u některých méně známých osob či rodů na rozpacích - zejména při absenci titulatury - s jejich přesnějším zařazením. Určujícím kritériem jejich vstupu do užšího výběru si stanovme majetkové poměry - kupř. dar jinak neznámého *Prestana* kladrubskému klášteru čítá šest lokalit či jejich částí spolu se třemi újezdy (*CDB I*, č. 390, s. 401) a jistě oprávněně zařadíme donátora mezi bohatší část šlechty. Uvedené předchozí dvě skupiny doplňují - a pochopitelně se opět zčásti překrývají - lokality v názvech majetkových celků či první v pořadí jejich výčtu - *circuitus..vgezd..Krassowo* (*CDB I*, č. 405, s. 434), *predium Mastowa nomine* (*CDB I*, č. 355, s. 320) a podobně.

Další kategorií našeho zájmu bude množství lokalit, tvořících právě onu charakteristickou "roztržitou" složku raně středověkých majetků a pro niž bychom snad mohli smluvně užít termín "soliterní". Za ni budeme považovat tu část statků, kde nelze identifikovat některou ze skupin předchozí kategorie a která se skládá nejčastěji z jedné či dvou lokalit. Její podíl v celkové struktuře držby je přitom dominantní - kupř. na skladbě majetku kláštera sv. Jiří se podílí ve 20. letech 13. století více než 80% (*CDB II*, č. 378). Pro úplnost dodejme, že zobrazení této kategorie prošlo částečnou redukcí, při níž byly v několika případech vypuštěny skupiny většího počtu lokalit, u nichž nebylo možno jednoznačně určit jejich hierarchii a včlenit jednu z nich do kategorie center. Spojnici mezi oběma kategoriemi tvoří skupina soliterních statků v kompaktních dominiích. Příkladem může být část centrálního dominia kladrubského kláštera, kde mezi ním a Tachovem vynikají statky kapituly mělnické (*CDB III/1*, č. 51, s. 52), kláštera postoloprtského (*CDB III/2*, č. 218, s. 294), *Uta*, titulovaného *comes* (*CDB I*, č. 390, s. 399) a plzeňského komořího Ratmíra (*CDB II*, č. 252, s. 242) a shodnou situaci lze ostatně nalézt u všech výraznějších center.

Zdá se tedy, že můžeme výběrem a zobrazením dvou výrazných kategorií - center a soliterní - pokládat pro dané téma výpověď diplomatických pramenů za vyčerpanou. Detailní obsah jednotlivých pertinenčních formulí není tak podstatným - sledujeme topografii majetků jako celku a nečetné přímé či nepřímé zmínky o cestách by pro tento účel měly pouze charakter "circula vitiosa" - důkazu kruhem, neboť se vždy odehrávají ve vazbě na zobrazené lokality. Sítí lokalit jednotlivých kategorií lze však doplnit o jinou formu projevu těchto kritérií, na jejichž základě jsme je vyhledávali v diplomatických pramenech.

Kategorii center lze obohatit o výpověď raně středověké sakrální architektury vesnického prostředí, evidované umělecky - historickým bádáním (*Merhautová 1971*; *Merhautová - Třeštík 1983*). Značné regionální rozdíly lze do jisté míry nivelizovat převážně chronologickým výběrem s horní hranicí 20. let 13. století. K této hranici můžeme zcela oprávněně za stavebníky považovat kromě panovníka a církevních institucí téměř výlučně příslušníky nobility, což poměrně přesvědčivě dokládají prameny písemné - místa jako Skviřín, Všehrady, Milevsko či Prčici s kostely tohoto období století nesou ve svých predikátech známí držitelé dvorských či hradeckých úřadů. Pouze jako dílčí doplněk lze v této souvislosti využít chronologických vrstev patrocinii a v úvahu přicházejí pouze zasvěcení sv. Klimentu a sv. Gothardu, jejichž obliba kulminuje hluboko pod stanovenou horní hranicí a ve většině případů je potvrzena existencí dobové architektury i majetkovou příslušností (*Boháč 1973*).

Zpřesňujícím doplněním sledované sítě v některých oblastech je i další výběr lokalit z pramenů toponomastických. Různě četná místní jména typu Brod, Provodín, Stráž, Most a podobně jsou nepochybně odrazem i raně středověkých situací a dodejme že tam, kde jejich tradici dokládají písemné prameny, náleží spíše mezi soliterní majetky, případně tvoří jejich hranice (kupř. *Nabrode* - *CDB I*, č. 387, s. 381, *ad...Ztrasa* - *CDB I*, č. 156, s. 160). Zcela jinou kategorii představují lokality typu Týn, vystupující zřídka v predikátech šlechty (*CDB II*, č. 342, s. 351), zato však mnohem častěji v majetcích církve. Bádání již upozornilo na vazbu těchto sídelních útvarů k cestám, zpochybně byl však jejich původ, přisuzovaný v mnoha případech církvi (srov. *Šmilauer 1957*, 406; *Zápotocký 1973*; *Smetánka 1978*). Pokud lze identifikovat prvního donátora Týnů či jejich obyvatel, je jím ve všech listinách, hlásících se před konec 12. století panovník (kupř. *CDB I*, č. 55, s. 56; č. 387, s. 381; č. 390, s. 399). Lze však upozornit ještě na jednu skutečnost. Více méně těsné sousedství přibližně jedné třetiny sídlí s tímto názvem tvoří osady přesídleného obyvatelstva. Zemí jeho původu jsou nejčastěji Uhry a Polsko, odkud pak vznik osad Hedčany a Krusičany ztotožňuje bádání s polským tažením roku 1039 (*Sláma 1985* s lit.). Nenáhodné vazby obou typů místních jmen dovolují tedy pravděpodobně spatřovat i za částí Týnů osobu Břetislava I. a jsou tak mimo jiné důležitým kritériem pro hodnocení významu komunikací, na nichž se tyto drobné centrální fortifikace nacházejí.

Je nutno pochopitelně připomenout i možnosti nepřímých svědectví některých pramenů hmotných. Sledování tras komunikací na základě distribuce raně středověké keramiky, resp. části její vrcholné produkce je do určité míry zkruseno - kromě stavu bádání - jejími koncentracemi v blízkosti center, zahrnujícími zřejmě celou spádovou oblast lokálních trhů, což se pravděpodobně týká i importovaných šperků (Meduna 1992). O něco podrobnější je evidence "ozbrojené složky" raně středověkých vesnických pohřebišť (Krumphanzlová 1979). Její topografie sleduje především uzlové body u brodů a hranic hradeckých obvodů 10. století a představuje zřejmě militárně-fiskální systém nejstarší přemyslovské správy (Meduna 1993). Dodejme však, že v mnoha případech se tyto lokality - podobně jako u funkčně shodných Týnů - kryjí zejména se soliterní složkou majetků.

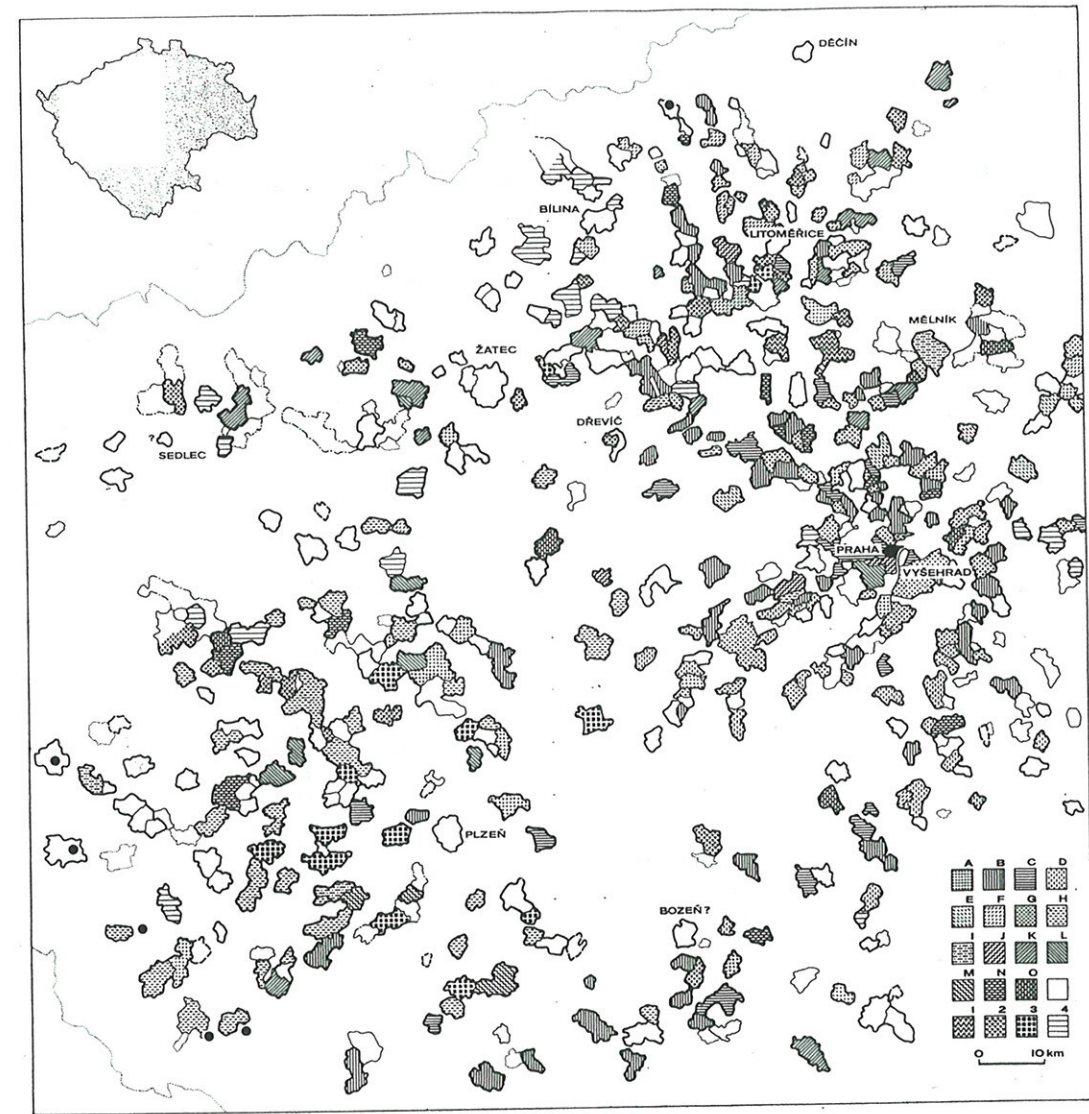
Podobnou shodu zaznamenáváme i v případě nálezů depotů sledovaného období, jejichž přínos ke sledované problematice byl již naznačen (Novotný 1985). Zejména značné intervaly evidovaných lokalit v širokém geografickém záběru však neumožnily podrobnější rekonstrukci. I přes spektrum a množství uvedených hmotných pramenů však jejich součet představuje ve srovnání s listinným materiálem podíl nevýrazný a značně regionálně diferencovaný. Přínos hmotných pramenů budeme tedy spatřovat v omezené míře zejména v oblastech, odkud se nám z nejruznějších důvodů pramenů písemných nedostává. Jak bylo naznačeno, v ostatních oblastech tyto více či méně přesné indikátory cest ve většině případů pouze potvrzují výsledky úvah o implikaci držby a cest.

Majetky více než čtyřiceti vlastníků z řad církevních i světských v centru Čech a jeho severním a západním sousedství, vybrané na základě popsaných kritérií - zčásti doplněné o doklady nepřímé - představují pestrout, zdánlivě náhodnou mozaiku. Pohled z větší vzdálenosti však odhalí hvězdovitý tvar se středem v Praze, k němuž se shluky plošek sbíhají - již tato skutečnost může být v nejširším měřítku prvním dokladem reálného základu našich úvah. Různě dlouhé a pestré linie, složené z katastrů jmenovaných vesnic procházejí krajinou bez ohledu na vodní toky či pohoří i bez ohledu na její pedologické, geobotanické či klimatické podmínky. V jejich průběhu se střídají černozemní terasy řek starého sídelního území s úzkými údolními horských potoků, kam vstupovali kolonisté téměř současně se vstupem do pečlivé evidence církevního majetku. Na vzdálených koncích těchto linií nalézáme kromě pohraničních hradů a celnic i protáhlé újezdy, svědčící někdy o dalším kolonizačním postupu, zviditelňujícím tak do té doby latentní trasy cest.

Budeme-li tedy dále hovořit o liniích jako o cestách, budeme mít na mysli interval celého katastru jednotlivých obcí kolmý k podélné ose linií. Výjimku tvoří pouze známá místa trhů a celnic zemského i provinciálního významu, kde bychom se v mapě pohybovali jistě s větší přesností. V naprosté většině ostatních lokalit se přikloníme spíše k trase, vedené po hranici vyobrazených katastrů. Právě zde znají listiny "velké" či "tržní" cesty jako stabilní prvky krajiny, rovnocenné při ohraničení území horám či potokům (CDB I, č. 124, s. 130; č. 375, s. 348; č. 387, s. 373; srov. Boháč 1982; Smetánka 1992).

Přijmeme-li tedy představu o nenáhodných liniích, můžeme se pokusit o rekonstrukci některých komunikací. Protože však podrobný rozbor všech zobrazených cest přesahuje rozsah této práce, soustředíme se na severozápadní směr, kudy historické bádání vede trasy dvou cest - Srbské a Mostecké (Vávra 1978; 1979 s lit.). Zdá se ovšem, že raný středověk znal a zejména využíval více alternativ "cesty na severozápad". Jednoznačná je první etapa - spojení Prahy s Budčí. Kromě historických souvislostí je zde doložen krátký úsek "velké cesty" na jižní straně katastru Únětice (Smetánka 1992). Nelze ovšem vyloučit existenci zčásti paralelní severozápadní komunikace přes Ruzyň. Okolí Budče bylo první větší křižovatkou cest a jistě by bylo zajímavé znát původ Týnce v její těsné blízkosti, z něhož získává čeleď vysehradská kapitula (CDB I, č. 387, s. 390). Citovaná pasáž pertinenční formule zná *familiae* z Podlešína, Libušína, Vínově, Tetína a Týnce - tedy ve třech případech z lokalit s archeologicky doloženými hradišti (Sláma 1989 s lit.). Lze tedy snad - i vzhledem k absenci zmínek o Budči ve sledovaném období - považovat dnešní Týnec za název přenesený, v době donace označující centrální část hradiště. Dobový architektonický útvar na akropoli Budče, zjištěný archeologickým výzkumem (Váňa 1986) by tomuto označení odpovídal.

Ať se toto centrum nazývalo jakkoli, cesta se u něho dělila na dvě větve - jedna směřovala k již zmiňovanému Podlešínu, druhá k lokalitě Kamenné moste, jejíž název pro 12. století budí oprávněnou pozornost (CDB I, č. 387, s. 378; Vávra 1978, 378). Pro tvrzení o dvou cestách uvádí - kromě existence obou uzlových bodů - poměrně přesvědčivý doklad konfirmace majetku kláštera sv. Jiří, datovaná přibližně k roku 1228 (srov. Nový 1990, 127). Stejně jako v jiných pertinenčních formulích je i zde výčet majetku strukturován a nás bude zajímat popis poplatných vsí pražské provincie. Listina totiž jmenuje lokality postupně směrem ku Praze a střídavě ze dvou směrů: Veltěže, Blšany, Hořešovice - Hobšovice - Plchov - Osluchov, Ješín - Třebusice (CDB II, č. 378, s. 422). Opačným směrem tedy v prvním případě přes Podlešína a Slaný k Panenskému Týnci (CDB I, č. 390, s. 399), ve druhém případě je dominantní trasa k rezidenčnímu dvoru v Budyni (Jarloch k r. 1173, FRB II, 464). Slaný bychom v této souvislosti mohli považovat za tržní osadu podlešínského dvora a vzrůst jeho významu klást mezi 20. léta 13. století, kdy citovaná konfirmace uvádí jeho okolí jako

Obr. 1. Centra a soliterní majetky církve a nobility do roku 1240, indikující základní směry dálkových komunikací. Odlišeny jsou převážně početnější majetky církevních institucí knížecího založení: A - Pražský biskup a kanovníci Kostela pražského, B - klášter sv. Jiří, Praha, C - Břevnov, D - Ostrov, E - kolegiální kapitula sv. Kosmy a Damiána (sv. Václava), Stará Boleslav, F - kolegiální kapitula sv. Štěpána, Litoměřice, G - kapitula sv. Petra a Pavla, Vyšehrad, H - klášter Panny Marie, Kladruby, I - kolegiální kapitula sv. Petra, Mělník, J - Mons Sion - Strahov, K - klášter Panny Marie, Doksany, L - Plasy, M - Nepomuk, N - Johanité, O - řád německých rytířů. Doplněno o výběr majetků nobility: 1 - Vršovci, 2 - Zdeslavci a Hroznata Tepelský, 3 - Drslavci, 4 - Hrabišci. Knížecí a královská centra a statky jednotlivých majitelů ohraničeny silnou linií, čárkovaně toutéž linií - osady s místním jménem typu "týn", slabá linie - osady s románskými kostely, tečkovaně indicie cest v místních jménech - Brod, Stráž apod., čerchovaně vymezen rozsah některých lineárních újezdů. Uvedená hierarchie je obsažena i v zobrazení v případě kumulace jednotlivých kategorií. Jména lokalit jsou uvedena pouze u center provincií 12. století, bodově vyznačeny pohraniční hrady (kresba P. Meduna).
 Figure 1: Centres and solitary possessions owned by the Church and nobility up to 1240, indicating the basic directions of long distance communications. The marked possessions predominantly represent multiple possessions owned by church institutions, established by the ruling dynasty: A - the Bishop of Prague and the Canonry of the Church of St. George, Prague, B - Convent of St. George, Prague, C - Břevnov monastery, D - Ostrov monastery, E - Collegiate Chapter of St. Kosmas and St. Damian, Stará Boleslav, F - Collegiate Chapter of St. Stephan, Litoměřice, G - Chapter of St. Peter and St. Paul, Vyšehrad, H - Monastery of St. Mary, Kladruby, I - Collegiate Chapter of St. Peter, Mělník, J - Mons Sion - Strahov monastery, K - Convent of St. Mary, Doksany, L - Plasy monastery, M - Nepomuk monastery, N - Knights of St. John, O - Order of German Knights. Also, selected possessions owned by the nobility: 1 - the House of Vršovci, 2 - the House of Zdeslavci and Hroznata of Teplá, 3 - the House of Drslavci, 4 - the House of Hrabišci. Dashed lines of the same type: settlements bearing local names of the "Týn" type. Thin lines: settlements and estates of individual owners. Dotted lines: indications of roads recorded in such local names as Brod (Ford), Stráž (Guard) etc. Dashed and dotted lines mark the scope of some of the linear parishes. The given hierarchy is also reflected in the graphic projection of such cases where individual categories are cumulated. Names of locations are only specified for provincial centres of the 12th century. Points indicate border castles (drawing by P. Meduna).

pražskou provincií a rok 1239, kdy papež Řehoř IX. potvrzuje kladrubskému klášteru vsi *in provincia Zlansensi* (CDB III/1, č. 101, s. 118).

Vraťme se však na cestu, kterou jsme opustili v Panenském Týnci. Sousedství Úherců spolu s belobrdským šperkem a denárem Břetislava I. z tamního pohřebiště (Sláma 1977, 167-168) řadí lokalitu mezi centra, o nichž jsme uvažovali výše a zdá se dokládat akcent na tuto trasu již od poloviny 11. století. Týnec je tedy další křižovatkou, z níž na severozápad k Ohři mířilo několik cest. Jejich meandrující tok zajišťoval v úseku Levousy - Louny množství brodů, z nichž bývá tradičně kladen důraz na brod u "curie" v Radonicích (Vávra 1979, 356-358). Statky kláštera sv. Jiří směřují však již do prostoru Loun a Černčic. V prvním případě jde snad o majetek kladrubského kláštera, posléze v predikátu šlechtice Jana (CDB I, č. 390, s. 400; CDB II, č. 362, s. 390.), majitele Černčic sice neznáme, relikty staršího zdiva v tamní zčásti pozdně románské svatyni (Merhautová 1971, 105-106) svědčí však nepochybně o významu lokality. Blízkost obchodní cesty indikuje pravděpodobně i starší nález olivovitých perel z černčického katastru (Zápotocký 1965, 322), jednoho ze čtyř nalezišť těchto šperků v severozápadních Čechách. U výčtu možných křižovatek s vodní cestou nelze opomenout ani brody v Počedělicích, majetku pražského biskupa (CDB II, č. 174, s. 363) a brod v blízkosti levouského hradiště, o který projevuje zájem klášter doksanský koupí Křesína (CDB II, č. 286, s. 285). Ještě než definitivně překročíme Ohři, dodejme, že i následný ekonomický rozvoj oblasti, reprezentovaný ve 2. pol. 13. stol. koexistencí města Loun a tržních vsí Slavětína a Pátka na poměrně krátkém úseku oháreckého pravobřeží je mimo jiné rovněž dokladem většího množství komunikací. Na levém břehu řeky tedy pokračovala cesta dvěma směry, jejichž hlavním cílem byla tržní centra bílinské provincie. Trasy prvního směru - k Bílině a Mostu - byly určeny jednotlivými brody. Od brodů v okolí Radonic pokračovala cesta k Mnichovskému Týnci, doloženém sice až ve 14. stol. (Charvátová 1979, 320-321 s lit.) kde však sousední Charvatce opět svědčí o původu tohoto uzlového bodu. Chraberce, sousedící s oběma předchozími lokalitami, nalézáme mezi majetky Vršovce Nemoje, o jehož sociálním postavení, byl rozkolísaném, není třeba pochybovat (CDB I, č. 100, s. 105). Starší hrobový nález odtud navíc poskytl nádobu podobnou keramice okruhu některého ze středočeských hradišť (srov. Bubeník 1988, tab. CCLVI, 1 - Sláma 1977, tab. IX:1, X:4, XLV:1, XXXI:1) - bližší určení nálezu není zatím možné. Následný směr cesty dokumentuje další Nemojova ves - Skršín (*ibid.*) a interval mezi těmito dvěma lokalitami vyplňují majetky Hrabšiců (CDB II, č. 64, s. 59). Příslušníci mocného rozrodu zřejmě ovládali i druhou trasu cesty, směřující ke Skršínu a hrabšickému Bečovu (*ibid.*) od lounského brodu. Nálezy z pohřebiště v Dobroměřicích u Loun - bohatě zdobená kaptorga (Košnar 1992, 69-71) spolu s nádobou bílinského okruhu (Bubeník 1988, tab. CCLI, 1) - dokládají frekvenci na této trase již někdy od přelomu 10./11. století (srov. Klápště 1993). Okolí Bečova a Skršína pak bylo další křižovatkou na trase i ve směru do bílinské provincie - cesty pokračovaly k mosteckým křemám a tržišti (Velímský 1992 s lit.) i do bílinské aglomerace s nepochybně stejnou nabídkou etapových atrakcí. Ponechme stranou otázku dalšího průběhu tzv. Mostecké cesty přes Krušné hory - doklady o její existenci jsou na české straně ve sledovaném období pouze archeologické a datovatelné až k počátku 13. století (Velímský - Černá 1990). Z Bíliny se cesty opět rozvíjely k horám. První vedla k tržišti v Hrabšíně (CDB II, č. 64, s. 59 - dnešní Duchcov) a dále přes Osek - původně sídlo, následně pak soukromou klášterní fundaci Hrabšiců - k jejich statkům v dnešním Sasku (*ibid.*). Starší tradici této cesty snad napovídají nálezy keramiky staro až středohradištní, opakovaně zjišťované v okolí oseckého hradu (Durdík 1981, ostatní neubl.). Druhou cestou spojíme kastelánskou Bílinu s Teplícemi a tamním klášterem sv. Jana Křtitele a odtud bychom mohli pokračovat nepochybně dále k Chlumci. Je však nutno poukázat na druh pramene, který jsme pro jeho mnohoznačnost prozatím nevyužili - názvy osad odvozené od jmen hradeckých a dvorských úředníků. Je tedy nápadné, nalézáme-li nad Teplícemi osadu Mstišov, jedinou toho jména v Čechách, za kterou bychom nejlépe hledali osobu známého bílinského kastelána (Kosmas II, 19, FRB II, 94). Mstišov majetek v tomto prostoru by tak mohl být indicií další možné cesty přes Krušné hory.

Potud až cesty, po kterých jsme se vydali od oháreckých brodů. Ze stejných míst, tj. okolí Radonic, však můžeme sledovat druhý směr severozápadní cesty, tentokrát již "Chlumecké". Úsek mezi Ohří a Českým středohořím, procházející okolím Klapého dále k Třebenicím, centru statků kláštera sv. Jiří (CDB II, č. 378, s. 422) je velmi zřetelný a jeho sledování je vcelku bez problémů. V Třebenicích se na tento směr napojovala další cesta vedoucí od Budyně, jejíž počátek jsme již sledovali od Budče ke Kamennému Mostu. Horské průsmyky Českého středohoří - kde se v okolí Velemína napojovala cesta od Lovosic - pak daly dalšímu průběhu cesty vcelku přímý směr přes Bořislav až ke vsi Brozánky, kde se u říčky Bíliny zřejmě opět rozdělovala ve směr teplický a chlumecký. Druhou, dominantní trasu dokládají majetky Johanitů - zmíněná Bořislav a Hrbovice (CDB I, č. 246, s. 217), které již ležely na dohled od pohraničního Chlumce (Rusó 1988 s lit.). Zanechme tedy své fiktivní *mercatores* zájmu knížecích celníků v zemské bráně a vraťme se zpět k obecnější rovině této práce.

Na několika místech předchozího textu jsme se dotkli vzájemné implikace, a tedy i vypovídací schopnosti jednotlivých druhů pramenů a jistě nás bude zajímat konkrétní vyjádření tohoto poměru, kupř. v přípa-

dě výše naznačené trasy "Srbské cesty". Počínaje Týncem u Budče, čítá sledovaná linie dvacet šest soliterních statků, resp. třicet dva lokalit - graficky jsou odlišeni pouze první majitelé, nikoli jednotlivé lokality. Naproti tomu archeologických dokladů téhož zájmu, tj. hradů, nalézáme na trase celkem čtvero nesporných - Budeč, Levousy, Klapý a Vlastislav (Sláma 1986; Zápotocký 1992 s lit.). Stejný zájem, vyjádřený dislokací ozbrojené složky ve vesnickém prostředí reprezentují nálezy militární a jezdecké výstroje na pohřebištích v Brandýsku a Stehelčevsi (Sláma 1977 s lit.). Doplněno o indicie pohybu hodnot v podobě nálezů keramiky zabrušanského a bílinského okruhu vně bílinské provincie a mimo centra - Brandýsek (Sláma 1977, tab. I:11), Křesín a Třebenice (Zápotocký 1965, obr. 68:10, 96:1) a depoty mincí - Otruby a Chodovlice (Radoměřský 1956, 15, 22), dostáváme jedenáct položek, které se ve čtyřech případech kryjí s vnesenými majetky, v ostatních tvoří jejich těsné sousedství. I přes zjevnou převahu pramenů diplomatických, vyjádřenou poměrem 26:11 je předchozí úvaha míněna pouze jako metodická klasifikace - praktické využití pro sledované otázky pochopitelně zahrnuje indicie všech druhů.

Topografie majetků však kromě detailnějšího pohledu na průběh jednotlivých tras nabízí i obohacení chronologického rozpětí frekvence na jednotlivých cestách. Zpětně se může promítnout sledováním horizontální a vertikální stratigrafie majetků - zejména v místech křižovatek - i do detailnějších vztahů držby jednotlivých statků a tím i do vnitřní kritiky diplomatického materiálu. Příkladem může být topografie majetků kapituly vyšehradské a kláštera sv. Jiří v okolí Prahy, kdy lze pozorovat na jednotlivých cestách převážně prioritu Vyšehradu ve vztahu k centrálním a uzlovým bodům. Majetkové poměry svatojiřského kláštera "ante 1228" tak mohou být v některých případech vymezeny i "post" obvěnění kapituly vyšehradské, což může potvrdit hypotézu o mladší dataci části svatojiřských majetků v blízkosti pražského centra (srov. Nový 1991, 127-128).

Kromě těchto otázek, snad až příliš úzce zaměřených, se stále vynořuje otázka základní, která se ptá po smyslu rekonstrukce komunikační sítě. Je skutečně nutné zabývat se strukturou? Odpověď bude spíše záporná, pokud by pouze to bylo cílem - je vcelku lhostejné, jak krajinu cesty postupovaly, pokud je nebudeme sledovat jako jeden z fenoménů kolonizace. Kladná odpověď je však na místě, budeme-li se ptát po systému, jehož je struktura vyjádřením - tedy po uzlech grafu cest, který vykreslil zájem velkých feudálů a kde je možno očekávat i předmět tohoto zájmu - ekonomická centra jednotlivých regionů. Ta ovšem nemusí být reprezentována v podobě tak výrazné, jako jsou raně středověká hradiště a jejich zvláštní postavení může být z různých důvodů opomíjeno i v pramenech písemných. Rekonstrukce sítě těchto center, a tedy zejména ekonomického systému raně středověkého státu však přesahuje rozsah této práce.

MEDIEVAL ROADS - A JOURNEY INTO THE MIDDLE AGES

"*Nam tantae potestatis hic comes erat, quod usque Roman per continua loca proprias villas seu praedia et per castella milites sibi devotos habebat*" ("For such was the might of the Count that he hath his own hamlets and courts, as well as warriors subject unto himself at his strongholds, all along the way to Rome"). This is how chronicler Kosmas of Prague described Rapot, the Count of Cham, early in the 12th century. Without perhaps being aware of it, what he is saying, between the lines, goes far beyond a mere characterisation of an influential nobleman who provided his protection to a Czech delegation on their way to the Papal court.

As documented by written sources, one of the typical features of medieval "praedia" was their considerable spatial dissipation. There are many documented examples of dissipated possessions, which can in a simplified way be broken down into a central locality with an economic background of several hamlets within a close proximity, and individual locations isolated or grouped together which were more or less remote. Depending on the total amount of possessions, the system is further differentiated into a more detailed hierarchy with several levels of central localities being distinguished, primarily in the case of extensive possessions owned by church institutions. What is, however, much more significant is the origin of the dissipated possessions. In so far as it can be traced, they originated from the initial donations endowed upon church institutions by the sovereign. Beyond a shadow of doubt, the aforementioned possessions were cost-effective for both parties: at their own expense, individual owners tried, in particular, to economically develop "their" possessions, far-reaching executive rights ensuring the regulation of this development as required by the sovereign, i.e. the state. The substance of these possessions was also not disrupted by the gradual emancipation of their owners, ecclesiastical and secular feudal lords alike, signalling an increased desire for codification of alodia and their immunities, dating from the turn of the 12-13th centuries. Therefore, no matter what the development of possessions during subsequent periods were, depending on the claims and ambitions of those who owned them, their original form reflected the organisation of both the ecclesiastical and secular dominia.

But let us get back to what Kosmas proposed as one of the possible solutions to the question of roads in the Czech state of the 11th and 12th centuries. Historiographic literature in numerous cases points to the fact that possessions owned by both ecclesiastical and secular feudal lords were located along roads of trans-regional significance. The significance of such possessions did not consist merely in safeguarding personal security, as in the case of the above quotation, but primarily in providing refreshment and relaxation to people and

animals at "private" stations along the road stages. It is therefore likely that an overview of the estates that were owned by privileged classes will enable the identification of a web reflecting their possible movements within the early medieval network. Most available sources are represented by documentary evidence referring to some late confirmations which became contractually limited by the year 1240. The results of their partial processing have been, naturally, also taken into account.

As suggested above, the structure of individual possessions is internally differentiated. Having in mind the pursued objective, we will only deal with a specific selection defined upon the basis of a given set of criteria. We will set aside somewhat the underlying "fixed" points of the communications network, represented by castles, customs houses and residential courts of the sovereign as we know them from documentary evidence.

The first of the shortlisted categories includes centres of "private" possessions and may overlap with some of the aforementioned localities. The first group is undoubtedly represented by monasteries and convents, whereas private foundations fall into the second group which comprises residences and estates owned by the nobility. As for some less known personalities or aristocratic families, mainly those lacking titles, the decisive criterion of whether they belonged within this category was made according to their relative social status.

Added to the two groups mentioned above (while, naturally, also overlapping with them to a certain extent) are locations referred to in the names of property complexes, or those heading the lists - "circuitus... vgezd... Krassowo", "predium Mastowa nomine", etc.

Another category to focus on is represented by a number of locations that constituted what we have already referred to as the typical "dispersed" component of early medieval possessions, hereby termed as "solitary". We will include within it those estates where it is impossible to identify features of any of the groups belonging to either of the aforementioned categories and which typically consisted of one or two locations. It is worth pointing out that this category's share of the overall structure of possessions is dominant. For instance, it accounted for over 80 per cent of property items belonging to the St. George's Convent (Convent of St. Jiří) in Prague in the 1220's. In the following map, this category, in a couple of instances, is partly modified, groups of relatively large numbers of locations which lacked a sufficiently definable hierarchy being removed. The link between the two categories is then constituted by groups of solitary estates within compact dominia.

Having made the selection and mapping of these two distinctive categories, i.e. centres and solitary possessions, it appears that the testimony provided by diplomatic sources in terms of the given subject has been exhausted. Detailed contents of particular documentary sources is not all that important, as what we are interested in here is the topography of family possessions as a whole. Whereas sporadic remarks concerning roads, direct as well as indirect, would for this purpose only have a nature of "circula vitiosa", since they are always linked to the location marked in the map.

What may be added to the category of centres is the testimony provided by early medieval sacral architecture found within rural environments. Considerable regional differences may to a certain extent be levelled out by predominant chronological selection limited to the 1220's. Respecting this limit, it is justified to regard the members of nobility as being the predominant builders, besides the sovereign and church institutions, as shown by documentary records which indicate that locations with churches built in the given period correspond with the titles of clerks at the courts of fortified settlements. Consecration to saints (whose popularity culminated well before the end of the above specified period and which in most cases is documented by the existence of period architecture as well as property nomenclatures) may in this context only be utilised as additional evidence of limited significance.

To make the examined network more precise, we have added to it a further selection of locations quoted within toponymic sources. A variety of local names such as Brod, Provoďín, Stráž and Most indicate the topography of roads. Their tradition is also witnessed by documentary evidence: "Nabrode", "ad...Ztrasa". Localities whose local names are Týn represent an entirely different category (i.e. fortified settlements, whose first owner, as documented by deeds issued prior to the end of the 12th century, had always been the sovereign). The fact that they were founded by the ruling dynasty is also documented by statistics, according to which around one third of the settlements bearing this name were located in close proximity to settlements inhabited by transmigrated (removed) populations. Their countries of origin were in most cases Hungary and Poland. Based on this fact, recent research has related the emergence of the settlements of Hedčany and Krusičany to the incursion of Břetislav I to Poland in 1039. Thus, the aforementioned implication becomes one of the important criteria for assessing the significance of communications upon which these small fortifications were located.

It is, of course, no less important to point to the potential contribution of indirect testimonies provided by material evidence. Tracing the topography of communications by following the incidence of early medieval pottery or jewelry may lead to certain distortions due to its concentration around centres, in areas which apparently covered the entire hinterland of local markets.

The account of the "military component" of early medieval village cemeteries is a little bit more detailed. Its topography mainly follows the nodal points and fords, as well as along the borderlines of the administration districts, and seems to represent the military fiscal system within the earliest administration of the ruling Přemysl dynasty. These localities in many instances correspond primarily with what was formally the solitary component of possessions (as in the case of Týn's, being identical with one another in their functions).

Isolated finds dating to the investigated period show a similar correspondence: considerable intervals separating registered locations within a broad geographic scale is the main factor which makes a more detailed reconstruction impossible.

Despite the range and quantity of material sources, their total contribution, if compared with the documentary evidence, still represents an insignificant portion of the evidence, being highly differentiated across regions. We will therefore take into account their limited significance primarily in those areas where documentary evidence is for various reasons not available.

Possessions of over forty owners (both ecclesiastic and secular) within a specified part of Bohemia have been selected on the basis of the above defined criteria, along with a few additional examples, based on indirect evidence, creating a colourful mosaic whose pattern is seemingly random. Viewing the created map, however, from a distance reveals a star-shaped pattern with Prague at its centre, towards which clusters of parishes converge. This fact in itself can be used, in a broader sense, as the first evidence that our considerations have a basis that corresponds with reality. Lines of various lengths and colours, composed of parish districts of the listed villages, intersect the landscape regardless of water courses or mountain ranges and regardless of pedological, geobotanical or climatic conditions. What we find at the far ends of these lines, apart from border castles and custom houses, are elongated domains which sometimes testify the existence of advancing colonisation along particular roads.

Thus, whenever speaking about lines in the sense of roads, we will be referring to the span of entire parishes, perpendicular to the longitudinal axis of the line, the only exception being, of course, the established sites of markets and customs houses of both national and

provincial significance. As for the vast majority of the remaining localities, we will give preference to roads which follow the borderlines of depicted parishes. This is exactly where the documentary evidence refer to "large or market" roads as stable landmarks which are (in terms of territory demarcation) equal to mountain ranges and streams.

Thus, if we accept the idea of non-random lines, we can then attempt to outline some of the communications. Detailed reconstruction of the North-West direction, based upon the topography of possessions, represents an alternative solution to the issue of what we call the "Serbian" and "Most" roads.

Taking one of the roads as an example, we can specifically demonstrate mutual implications between particular types of sources, as briefly mentioned earlier in the text, and therefore also their respective information potential. The line in question consists of twenty-six solitary estates, or thirty-two localities. A graphic distinction has only been made for the first owners, not for individual localities. Archaeological evidence concerning the outline of the investigated road is represented by four fortified settlements and finds of militia and riding equipment from two open field cemeteries. Additional indications show a shift of values as represented by three finds of imported pottery outside the fortified settlements and two coin hoards, providing a total of eleven components which in four cases correspond with the marked possessions. The remaining four constitute their close neighbourhood. Despite the fact that documentary evidence clearly outnumbers other sources (the ratio being 26:11), the above consideration is only meant to serve as methodological classification. In practice, the investigation of these issues naturally utilised all types of evidence.

Topography of possessions, however, also provides (apart from a detailed outline of individual roads) an addition to the chronological range of frequency of roads. By means of examining the horizontal and vertical stratigraphy of possessions, it can be projected backwards to more detailed relationships among possessions of individual estates and, consequently, into internal criticism of the documentary evidence. In the area around Prague, the topography of possessions that were owned by either of the two central church institutions may serve as an example which shows that at individual roads, one of them was always dominant in relation to central points. This fact may contribute towards reflections concerning the chronology of property status of the latter of these two institutions as it came to be known from later confirmations.

Besides these issues which may perhaps be focused too narrowly, the question of their fundamental significance still arises. What is the purpose of reconstructing the communications network? Is it really necessary to deal with the structure? The response would tend to be negative if this would be the only objective. It is, indeed, quite irrelevant what pattern the roads made in crossing the landscape, unless we neglect to investigate them as part of a phenomena of colonisation. It is, however, appropriate if we are concerned with questioning the system of which the structure is an outward expression, i.e. about economic centres within individual regions. Those may not necessarily be represented in such a distinctive form as the early medieval fortified settlements, and their special status may have been for various reasons overlooked even by the documentary evidence. The task of reconstructing the pattern of these centres, in other words reconstructing the entire economic system of the early medieval state, would however exceed the scope of this present study.

Prameny a literatura

- CDB - Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, I., ed. G. Friedrich, Prague 1904-1907, II., ed. G. Friedrich, Prague 1912, III.1., ed. G. Friedrich, Prague 1942, III.2., ed. G. Friedrich - Z. Kristen, Prague 1963.
- FRB - Fontes rerum Bohemicarum 2, ed. J. Emler, Praha.1874.
- Boháč, Z. 1973: K raně středověkému osídlení Čech - Zur frühmittelalterlichen Besiedlung Böhmen, Historická geografie 11, 209-228.
- 1978: Dějiny osídlení středního Povltaví v době předhusitské - Geschichte der Kolonisation des mittleren Moldaugebiets, Prameny a studie 19. Praha.
- 1979: Pozemková držba pražského arcibiskupství v době předhusitské - Der Bodenbesitz des Prager Erzbistums in der vorhussitischen Zeit, Historická geografie 18, 165-203.
- 1982: Katastry - málo využitý pramen k dějinám osídlení - Die Kataster - eine wenig verwertete Quelle für die Besiedlungsgeschichte, Historická geografie 20, 15-88.
- Bubeník, J. 1988: Slovanské osídlení středního Pooří - Die slawische Besiedlung im Einzugsgebiet der mittleren Ohře. Praha.
- Čechura, J. 1979: Hospodářský vývoj kláštera v Plasech v době přemyslovské - Die wirtschaftliche Entwicklung des Klosters Plasy in der Přemyslidenzeit, Historická geografie 18, 233-306.
- Durdík, T. 1981: Osek hrad Riesenburk, okr. Teplice, Výzkumy v Čechách 1980-1981. Praha.
- Hrdina, K. 1947: Kosmova kronika česká. Praha.
- Charvátová, K. 1979: Osecká klášterní držba do poloviny 14. století - Die Besitzungen des Klosters Osek (Entstehung und Entwicklung bis zum Jahre 1346), Historická geografie 18, 307-350.
- Klápště, J. 1993: Paměť krajiny středověkého Mostecká - Memory recorded within the landscape of the medieval Most region. Lom u Mostu, v tisku.
- Košnar, L. 1990: Ke vztahům mezi vikinským a západoslovanským prostředím - Zu den Beziehungen zwischen dem wikingischen und westslawischen Milieu, Praehistorica 18 - Varia archaeologica 5, 25-84.
- Krumphanzlová, Z. 1979: Někteří problémy rozvrstvení společnosti podle archeologie - Einige Probleme der gesellschaftlichen Aufschichtungen nach Bodenfunde. In: Aktuálne otázky výzkumu slovanských populácií na území Československa v 6. - 13. storočí, Nitra, 29-40.
- Kubá, E. 1979: Pozemková držba kláštera kladrubského v době přehusitské (do r. 1420) - Die Bodenbesitz des Klosters Kladruba in der vorhussitischen Zeit (bis zum J.1420), Historická geografie 18, 205-232.

K PROBLEMATICE TROJDÍLNÉHO DOMU V ČECHÁCH A NA MORAVĚ V OBDOBÍ VRCHOLNÉHO A POZDNÍHO STŘEDOVĚKU

A DISCUSSION OF PROBLEMS ASSOCIATED WITH THE THREE-PART HOUSE
IN BOHEMIA AND MORAVIA DURING THE PERIOD OF THE HIGH AND LATE MIDDLE AGES

Zdeněk SMETÁNKA

1. Obecné problémy

Problém stáří, přesněji nejstaršího výskytu tzv. trojdílného domu a jeho původu v Čechách a na Moravě, patří k těm problémům, které v současné době obvykle spojujeme se studiem procesu transformace raně středověké vsi ve vesnici vrcholně středověkou. Snaha o poznání stáří trojdílného domu a jeho geneze je ovšem mnohem staršího data. Započala již na přelomu 19. a 20. století, kdy byl trojdílný dům jako celek, nebo jeho základní části, diskutován mnoha filology a etnografy, a to hlavně z hlediska podílu jednotlivých etnik na jeho vzniku a vývoji (Pitterová 1960, Frolec 1970, 3-7). Filologická a etnografická pramenná základna rozproštěná v rozsáhlém geografickém prostoru k takovému kladení otázek přímo vybízela. Dnes, po dalším rozšíření pramenné základny o výsledky novějších archeologických výzkumů, si s větší naléhavostí klademe otázky poněkud odlišné, související s proměnou života Čech na konci raného a na počátku vrcholného středověku.

Termín "trojdílný dům" není sice zcela přesný, ale v zásadě je mnohem přesnější, než někdy užívaný termín "dům tříprostorový". V mnoha případech, s nimiž se setkáváme, mají totiž studované objekty více než tři prostory a pouze jejich jádro je tvořeno třemi základními místnostmi - jizbou, síní a komorou - spojenými pod jednou střešou. Tato zdánlivě samozřejmá definiční podmínka je nezbytná, neboť jinak může dojít ke konfuzi.¹ Jizba trojdílného domu je teplý, relativně samostatný, uzavřený obytný prostor, vytápěný hliněnou nebo kamennou pecí, umístěnou v některém z rohů, zpravidla při vstupu do místnosti; pec jako základní vybavení jizby zabírá obvykle značnou část místnosti (až kolem 20 % plochy) a v raném stadiu vývoje je otevřena do obytné místnosti, odkud je obsluhována. Druhou místností je síň, která je zprvu ve své původní podobě i v našich klimatických podmínkách místností chladnou, tedy bez ohně. Dominuje u ní komunikační funkce, i když má řadu funkcí sekundárních. Vstupuje se do ní, a tím i do celého domu, ze dvora, z podélné (okapové) strany domu, a z ní dále do jizby na straně jedné, a obvykle též do komory na straně druhé. Kromě funkce komunikační je nezanedbatelná i funkce izolační, chránící mikroklima jak v jizbě (usnadňuje retenci tepla, ale napomáhá i ventilaci), tak i v komoře. Je to též prostor pracovní, částečně skladový a slouží i jako úkryt pro zvířectvo v raném vývojovém stadiu, i pro lidi. Pravděpodobně až v pozdním středověku se v ní, zatím výjimečně, objevuje druhé ohniště, sloužící rovněž k přípravě stravy a patrně i k příležitostnému ohřevu více lidí - má tedy v této pokročilejší podobě společenskou funkci odpovídající lépe původnímu významu slova "sň". Místností třetí je obvykle komora (komorový dům). Je to místnost uzavřená, pevná, pevnější než jizba; je to ovšem místnost chladná, bez ohniště. Její hlavní funkce je skladovací, slouží i k ukládání cenněj-

1 Obytný dům v usedlosti III na ZSV Bystřec ke klasickým trojdílným domům nepatří; je to spíše cenný doklad variability vrcholně středověkého domového půdorysu, vzniklého možná postupně a přizpůsobujícího se místním podmínkám a nárokům (Belcredi 1986, 427, obr. 4 na s. 428) - Užívání termínu "tříprostorový" a "trojdílný" v odborné literatuře značně kolísá.

ších věcí, a podle etnografických pozorování je běžně využívána i ke spaní. Komora se někdy částečným zapsuštěním do země, případně zvýšením o jedno podlaží, mění v připojenou patrovou sýpku - špýchar (špýcharový dům) nebo může být nahrazena chlévem, čímž vzniká chlévní dům, který však již nepočítáme do typu "klasických slovanských" trojdílných domů, i když při výkladu jejich genese hrál podle některých autorů možná jistou úlohu.¹

2. Archeologie a trojdílný dům

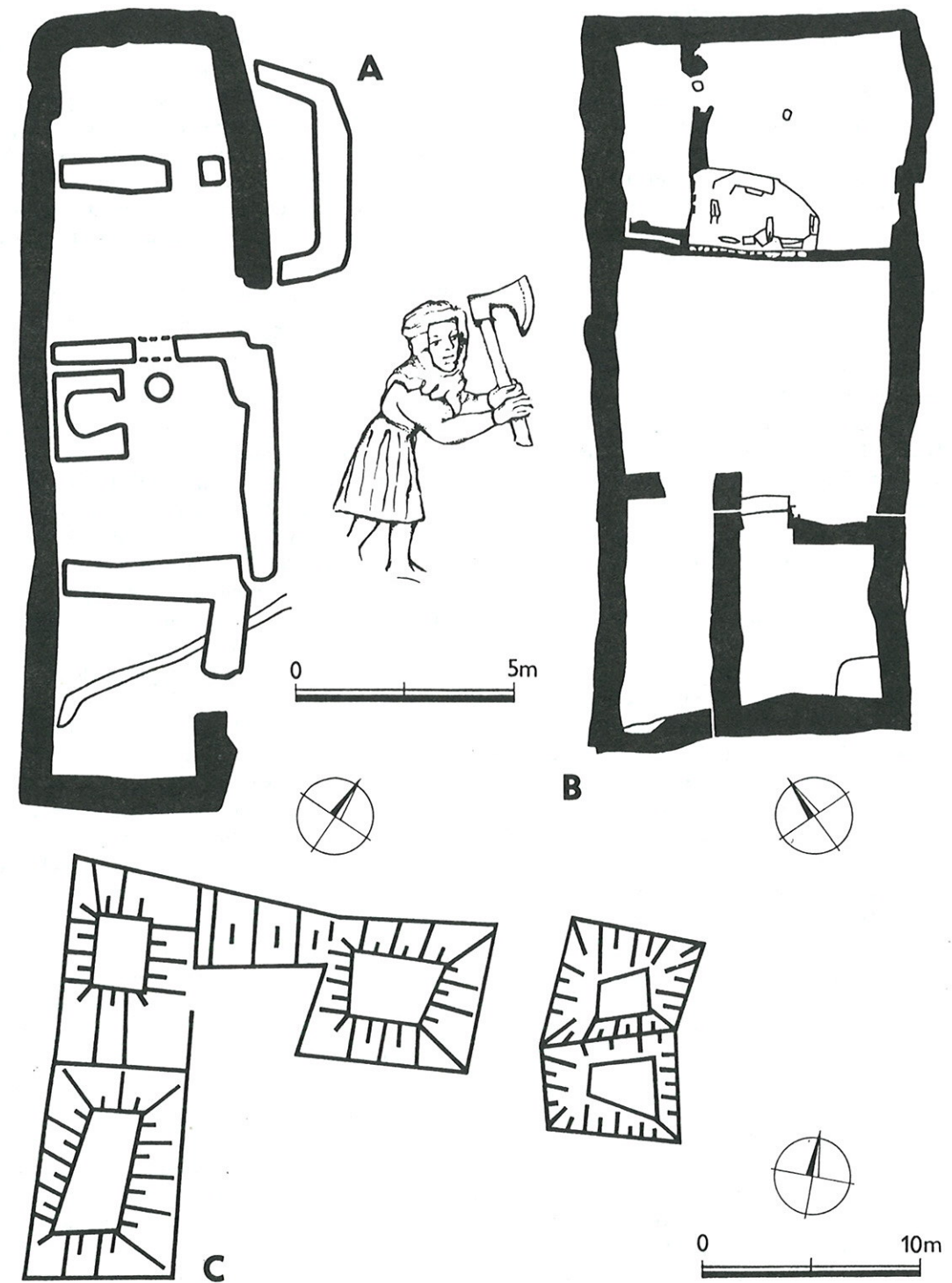
Rozhodující role při řešení dvou základních otázek svázaných s trojdílným vesnickým domem v Čechách a na Moravě, to jest problému jeho stáří a problému jeho genese, resp. příčin vzniku trojdílného domu, připadá v současné době archeologii, i když ani ostatní disciplíny, které se podílejí na studiu středověké vesnické stavební kultury, nejsou bez významu, především etnografie, historická sémantika a dějepis umění; širší ekonomicko-sociální kontext, bez něhož se trojdílným domem nelze zabývat, poskytuje obecná srovnávací historie.

Novější archeologický výzkum a částečně i povrchový průzkum zachytil trojdílné domy zatím na těchto vesnických lokalitách: ZSV Svídna (k.ú. Drnek, o. Kladno), ZSV Pfaffenschlag (k.ú. Slavonice, o. Jindřichův Hradec), ZSV Mstěnice (k.ú. Hrotovice, o. Třebíč), ZSV Bystřec (k.ú. Jedovnice o. Blansko), ZSV Kohnůvky (k.ú. Heršpice, o. Vyškov) a ZSV Vilémov (k.ú. Ruprechtov, o. Vyškov).² Těžiště pramenné základny je ovšem na ZSV Mstěnice, Pfaffenschlagu a do jisté míry i na Svídne. Publikace pramenů s výjimkou ZSV Pfaffenschlag a do jisté míry ZSV Svídna jsou zatím dílčí, dosti rozptýlené, v některých případech téměř nevyhovující, jen s minimální dokumentací. Interpretaci a její kontrolu ztěžuje též fakt, že není rozlišena nálezoř, často fragmentární situace, od vlastní interpretace a jako dokumentace jsou předkládány elaboráty se silnými prvky interpretace, případně přímo rekonstrukce.³ U zděných objektů nebo jejich částí chybí zpravidla též analýza stavebních spár, bez níž je jen těžko možno zaujmout stanovisko ke genezi trojdílného domu i k některým dalším otázkám.⁴ Analýza spár má ovšem svá metodická úskalí. Obtíže při jejím provádění plynou hlavně ze skutečnosti, že zdivo nebo podezdívky vesnických domů jsou v naprosté většině v období vrcholného středověku skládány bez malty "na sucho", a vazba ve spojích nemusí být vždy přesně čitelná; často není zachován ani dostatečný počet řádků, který by umožnil vazbu bezpečně posoudit a konečně posuny volněji ložených kamenů mohou být rovněž zdrojem nejistot a omylů (Smetánka 1989).

V zásadě můžeme rozlišit tři druhy trojdílného domu (obr. 1):

A. Dům trojdílný řadový. Základním tvarem tohoto domu je protáhlý obdélník tvořený jizbou, síní a komorou (špýcharem = patrovou sýpkou), řazenými v podélné ose za sebou (patrně např. Nekuda VI. 1987, 38, obr. 2:a - usedlost V na ZSV Mstěnice; srovnej Nekuda R. 1990, obr. 16). K trojdílnému jádru může být v podélné ose připojen další prostor nebo více prostorů, buď na straně jizby, nebo na konci opačném, na straně komory (špýcharu), případně na obou stranách. Rozšiřování trojdílného jádra na obou stranách domu zejména o skladovací prostory, nebo i stáj či chlév, indikuje dobře proměnu ekonomiky a jejích potřeb ve srovnání se starším raně středověkým obdobím. Rozměry těchto protáhlých, aditivně uspořádaných domů mohou být i dosti značné, až kolem 22 x 6 m, většinou jsou však zatím poněkud menší, přičemž trojdílné jádro domu dosahuje obvykle délky kolem 13 - 15 m. Na parcele dvora tyto domy v naprosté většině obsazují podélnou stranu parcely, většinou s jistou preferencí ke světovým stranám, a tedy k maximálnímu oslunění nejvíce frekventovaných částí (Škabrada 1988 - 1991, 68 - 70). Zpravidla směřují užší stranou k veřejnému prostoru,

- 1 Podrobněji k tomu Frolec 1974, 33 - 37. Z jeho studia vyplývá, že pro formování komorového (špýcharového) domu chlévní dům zásadního významu neměl.
- 2 Smetánka 1988; Nekuda VI. 1972; 1975; 1981; Nekuda R. 1990; Belcredi 1986; např. Šaurová 1971; 1973a; 1977.
- 3 Např. Belcredi 1986, s. 425, obr. 2A, s. 426, obr. 2B; zajímavým případem v tom směru jsou např. vyobrazení usedlosti II v ZSV Mstěnice - srovnej: Nekuda VI. 1972, 32, obr. 21; 1976a, s. 36 a 37, obr. 3 a 4; 1981, 142, obr. 21; 1982, 47, obr. 11; 1984, 26, obr. 3 - Nekuda R. 1990, obr. 16; 1991, 51, obr. 4. V některých případech vzniká potřeba znázornění zdiva pouze plnou silnou čarou, nelze ji však považovat za doklad nálezořové situace a je v každém případě interpretací. Také zde by bylo vítané vyznačení spár.
- 4 Naopak produktivnost analýzy spár (pokud je možná) i u venkovských objektů se poprvé pozitivně projevila při interpretaci domů na ZSV Pfaffenschlag (Nekuda 1975; Škabrada 1978).

Obr. 1. - A. ZSV Svídna (Drnek, o. Kladno), usedlost III, obytný trojdílný dům řadový s předsazenou čtvrtou místností (Podle Z. Smetánky). B. ZSV Pfaffenschlag, (Slavonice o. Jindřichův Hradec), obytný trojdílný dům rozčleněného půdorysu se zřetelně vyčleněnou patrovou sýpkou (špýcharem) v J rohu domu (Podle VI. Nekudy). C. ZSV Ostrov (Jedomělice, o. Kladno). Povrchově zachovaná skupina destruovaných objektů, obsahující pravděpodobně víceprostorový trojdílný (?), dům uspořádaný "do háku" (Podle GT průzkumu Z. Smetánky, J. Klápště a J. Richterové) - pokročilé 13. až 15. století. - Fig. 1. - A. DV Svídna (Drnek, Kladno district), farmstead III, three-part "row" living house with additional room (after Z. Smetánka). B. DV Pfaffenschlag, (Slavonice, Jindřichův Hradec district), three-part living house with "extended" groundplan which clearly has a demarcated storey granary (špýchar) at the south corner of the house (after VI. Nekuda). C. DV Ostrov (Jedomělice, Kladno district). These buildings only survive as surface traces, probably including a multi-spatial three-part (?) house, arranged into a "hook shaped" plan (after the GT survey of Z. Smetánka, J. Klápště and J. Richterová) - late 13th to 15th centuries.

k návsi nebo cestě. Okapní (příčná) orientace k veřejnému prostoru je vzácnější. Vstup do těchto domů je z dlouhé, to jest okapní strany, ze dvora do síně. Dům se vyskytuje ve variantě komorové i špýcharové.

B. Dům trojdílný, rozčleněného (rozvinutého) půdorysu (ZSV Pfaffenschlag, *Nekuda VI. 1975*, např. usedlost I, III ad). Základní sestava "jizba - síň - komora (špýchar)", řazených víceméně do řady za sebou, je obklopena řadou menších, často i dosti úzkých místností, vše sevřeno do jednotného obdélníkového půdorysu. Z hlediska čistě formálního bývá tento půdorys, na rozdíl od "aditivního" principu půdorysu řadového, označován jako půdorys "divizního" principu, i když podle analýzy spár některých objektů na ZSV Pfaffenschlag, byly prostory zdejších domů rovněž přiřazovány adicí postupně, a obdélníkový obvod domu není celistvý, i když opticky tak na první pohled působí. Tento typ se vyskytuje ve variantě komorové i špýcharové.

C. Dům trojdílný "do háku" (např. ZSV Konůvky, *Šaurová 1973a*, 48, obr. 1, usedlost I a 3). Základní trojdílné rozčlenění (jizba - síň - komora) lze rozeznat i u víceprostorových domů uspořádaných do tzv. "háku" (L - tvar). Jizba, identifikovatelná podle otopného zařízení, je zatím zjištěna v čele kratšího ramene "L", na ni se napojuje další místnost, snad síň, a v pravém úhlu se lomí hospodářská část o jednom, někdy i o více prostorech. Vzhledem ke komunikačnímu schématu, odlišnému od případů zmíněných v bodech A. a B., není však možno naprosto bezpečně určit, kromě jizby, funkci žádné další místnosti. Zejména umístění dosud zjištěných vstupů, někdy nepřiléhá zřetelně a jednoznačně, komplikuje určení. Vchod z vnějšku, ze dvora, přes komoru (?), zdá se protřečít všem dosud známým představám. Proto tento typ domu řadíme mezi objekty s trojdílným uspořádáním jen podmíněně. Nicméně snaha po víceprostorovém, funkčně diferencovaném uspořádání půdorysu venkovského domu, tak typická pro období vrcholného středověku a dobu mladší, je i zde zřetelně vyjádřena.

Archeologické výzkumy přinesly řadu poznatků nejen o dispozici trojdílných domů, ale též o jejich stavební technice, o podobě jejich jednotlivých částí a o jejich vnitřní výbavě. Při výzkumu zaniklých středověkých vsí byly identifikovány z hlediska stavební techniky dvě základní skupiny třídílných domů: a) domy celokamenné, b) domy částečně kamenné, jejichž část, zejména jizba, byla konstruována ze dřeva.

Ad a) - Kamenný trojdílný dům z období vrcholného středověku je zatím znám z prostoru v SZ části Slánska (střední Čechy), tedy z míst, kde je dostatek měkkého křídového kamene a naopak nedostatek kvalitní cihlářské hlíny a podle geobotanické rekonstrukce i omezené množství rovného dřeva (ZSV Svídna, *Smetánka 1988*, 72-75). Je to tradiční území celokamenné vesnické architektury od období vrcholného středověku až do novověku (*Vařeka 1973*). Celokamenné vesnické domy z období vrcholného středověku jsou zatím v českém prostředí výjimkou a proto jim věnujeme více pozornosti.

Kamenné zdi jsou u domů zjištěných na ZSV Svídna založeny na rostlém terénu, většinou přímo na rozvětralém skalním podloží, bez speciální základové rýhy. Pevný základ zde zastupuje pouze řádka mohutnějších kamenů (10 - 25, výjimečně až 30/41 cm vysokých, na rozdíl od běžných stavebních kamenů kolísajících výškou mezi 4 - 11, výjimečně 19/25 cm). Zdivo je oboustranně lícované, skládané bez použití vápenné malty, spojované pouze hlínou. Oba líce zdi jsou konstruovány z větších kamenů, vnitřek zdi vyplňují kameny menší, kamenná drt a hlína. Rohy staveb jsou konstruovány zvláště pečlivě z větších kamenů. Šířka běžné zdi kolísá mezi 60 - 80 cm, výška zdi na základě zjištěného objemu kamene dosahuje až 190 cm, ale ve skutečnosti nutně přesahovala 200 cm. Postup výstavby spočíval v tom, že co největší kusy zdiva, například celý plášť nebo většina pláště objektu, byly konstruovány vcelku bez spár; příčky jsou obvykle vloženy bez zavázání. Všeobecně lze konstatovat, že zavázaných příček a vnitřních zdí je velmi málo, převažuje přísazení, takže můžeme většinou pozorovat zřetelné stavební spáry. Pravděpodobně snaha klást podle možnosti souvisle bez přerušování větší úseky obvodového zdiva, má čelit zhoršeným statickým vlastnostem zdiva spojovaného pouze hlínou.

Ad b) - Kombinace kamene a dřeva, obojí zastoupené v různém poměru, je druhou zatím zjišťovanou možností při výstavbě středověkého trojdílného domu. Variabilita v této skupině je značná, rozpětí sahá od domů víceméně kamenných s jednou částí dřevěnou až po domy převážně dřevěné s pouhou kamennou podezdívkou nebo jen s kamennou podložkou pod srub.

Domy, u nichž předpokládáme převahu kamene a jen menší podíl dřevěných konstrukcí, jsou uváděny z lokality ZSV Pfaffenschlag (*Nekuda VI. 1975*). Podle odhadu objemu kamenných destrukcí a podle výšky dochovaných zbytků kamenných zdí (detailnější měření kubatury nebyla provedena) jsou na této lokalitě rekonstruovány kamenné domy, jejichž čelní štítová část, kde byl umístěn obytný prostor, jizba, byla konstruována ze dřeva. Je zajímavé, že tato vysoce pravděpodobná úvaha opřena též o etnografická pozorování a analogie, není ovšem bez problémů z hlediska vlastního archeologického důkazu. Šířka ani dochovaná výška zdiva jizby se někdy příliš neliší od jiných srovnatelných částí domu, tedy např. od síně. Není zde také zjištěna téměř žádná stopa konstrukčního dřeva s výjimkou stop v domě I (*Nekuda VI. 1975*, 41) a malého kusu v domě IV (*ibidem*, 52, obr. 49), které jsou patrně pozůstatkem dřevěné stěny mezi jizbou a síní, a potom pravoúhlý zbytek dřeva v domě V (*ibidem*, 55, obr. 52), který však neleží zcela nesporně jen na podezdívce, ale je zčásti uvnitř jizby, mimo podezdívku, a není tedy jisté, zda nemůže být i zbytkem nějakého

dřevěného vyložení jizby (tepelné izolace), jak se domníval J. Škabrada v případě celokamenného domu I na ZSV Svídna (*Smetánka 1988*, 96), nebo zda je to kus dřeva spadlý z podezdívky. Pro dřevěnou jizbu v čelní části domů na ZSV Pfaffenschlag však dobře svědčí opravdu dostatek etnografických analogií, ale rovněž důkaz pomocí archeologických nálezů, zejména pomocí nálezů mazanice, který je v případě Pfaffenschlagu důkazem klíčovým, by měl být patrně přesnější, neboť její výskyt je uváděn jako "skoro ve všech objektech, a to v prostoru místnosti B".¹

Větší podíl dřeva je právem předpokládán u domů na ZSV Mstěnice, i když i zde je v předběžných shrnutích uváděno, "že některé stavby byly celokamenné" (*Nekuda R. 1990*, 83). Není ovšem uvedeno, které z nich to jsou, a zřejmě jsou míněny především komory, sýpky (špýchary), ať už jsou to části domů, nebo ty, které stojí izolovaně. Zatím se oprávněně předpokládá, že ve Mstěnicích je většina objektů, tedy i trojdílných domů, nebo jejich částí, stavěna srubovou technikou na podezdívce, pouze špýchary mají celokamenný plášť. Tak je to také zřejmé ze zatím uváděných detailních realistických rekonstrukcí, překračujících však míru značně realitu zjištěnou vlastním archeologickým výzkumem, a proto by měly být považovány spíše za zdařilé rekonstrukce akademické, prezentující nabídku jedné z více možností (*Nekuda VI. 1976a*, 37, obr. 4) než za nálezový dokument.²

Srubová konstrukce s prakticky nepatrným množstvím použitých kamenů je uváděna ze ZSV Konůvky. Zde není zjištěna ani souvislá podezdívka, ale kameny jsou podle dosavadních interpretací použity pouze jako podložky pod trojdílný srub, postavený v podobě písmene L (*Šaurová 1971*, 1973a). Dosud nebyl zjištěn středověký trojdílný dům postavený z hlíny.

Základní částí trojdílného domu je jizba. Její plocha v Pfaffenschlagu výjimečně dosahuje 35,5 m² (dům III), nejmenší výměra je 18,9 m² (dům VII), jinak vždy přesahuje 20 m², ve většině případů však nepřekračuje 25 m². Rozměry zjištěné u jizeb ze Mstěnic jsou v průměru menší; nejmenší výměry jsou přibližně 16 m² (domy V - VI), největší přibližně 25 m² (dům XIV), přičemž hodnoty kolísají kolem 20 m². Plocha jizeb na Svídne je ještě menší (11 - 18 m²). Velikosti jizeb domů na Vilémově jsou zatím s jistou rezervou 26 - 29 m², na lokalitě Bystřec zatím přibližně 21 m² (resp. 17 m²), zatímco u lokality Konůvky nemáme v současnosti zatím k dispozici jistější údaje, a uváděná čísla mohou být chápána jen jako orientační (25 m²).

Plošná výměra jizby ve vztahu k plošné výměře ostatních místností, tedy její "relativní velikost", je dosti variabilní. Na lokalitě Mstěnice pozorujeme, že jizba je většinou největší prostorou a dokonce u části usedlostí pozorujeme jakýsi sestupný model velikosti - od největší místnosti, tj. jizby, k menší síni, a nejmenší komoře (sýpce-špýcharu); je-li tato stavba patrová, potom je její užitková plocha ovšem dvojnásobná. Porovnáme-li velikost jizby se zbývajícími dvěma částmi trojdílného domu, zjišťujeme, že ve Mstěnicích je obytný prostor co do velikosti prostorem "hlavním", přesahujícím třetinu plochy domu (36-42 %), zatímco v Pfaffenschlagu tvoří jen menší část trojdílného jádra domu, v naprosté většině pod třetinu plošné výměry domu, nebo maximálně její třetinu (22-33 %, pouze u domu III 45 %). Započteme-li do výměry v Pfaffenschlagu i ostatní plochy domu, nejen striktně plochy trojdílného jádra (jizba - síň - patrová sýpka nebo komora), a to i bez sklepů, pak zmenšení podílu jizby oproti prostorům ostatním je zde ještě o hodně výraznější (18,7-27 %, s výjimkou domu III, kde 34 %). Budeme-li uvažovat o sýpkách jako o objektech patrových, pak výsledky budou ještě výraznější. Významný podíl hospodářské funkce vrcholně středověkého domu je zde vyjádřen nejen dispozicí, ale i plošnými výměrami jeho částí.

Srovnání obytné plochy vrcholně středověkých jizeb s výměrami obytných prostorů v raném středověku přináší další informace, i když je někdy těžké plochy raně středověkých domů přesně vymezit (*Nekuda VI. 1972*; 1973; 1978; *Nekuda R. 1991*, 46, obr. 1). Zpravidla je dost obtížné bezpečně vymezit plochy domu především u "kulových" objektů, ale i u ostatních druhů stavebních konstrukcí, to jest v našem nálezoovém prostředí i zbytků srubů i u jednodušších staveb pletených (souhrnně *Vencl 1968*). Nejjistější údaje z období raného středověku máme k dispozici u zemnic, pokud ovšem zemnice jako taková je objektem "celým". Obvyklou výměrou u raně středověkých zemnic je plocha mezi 9 - 12 m², ale jsou známy i zemnice o ploše kolem 20 m², z Pfaffenschlagu je uváděna i zemnice o ploše 27,5 m² (*Nekuda VI. 1984*, 24). Plochy jizeb ve Mstěnicích a zejména na Svídne jsou většinou bližší těmto raně středověkým obytným plochám, než třeba výměře jizeb v Pfaffenschlagu, přesto však plocha jizeb v Pfaffenschlagu, ač jejich absolutní výměra je větší než např. u ZSV Mstěnice nebo ZSV Svídny, tvoří jen 18,7-27 % celého domu a tento poměr rovněž výmluvně charakterizuje proměnu, jakou prodělal zdejší raně středověký dům ve vrcholném středověku.

Základní archeologicky dobře zjištěnou součástí a zároveň výbavou jizby byla pec kvádrovitého, oválného nebo podkovovitého tvaru, umístěná zpravidla buď v rohu vpravo od vchodu do jizby (např. většina do-

1 V seznamech nálezů není mazanice ani souhrnně registrována; vyjádření k problému viz *Nekuda VI. 1975*, 85. Důležitá zmínka je o mazanici jež "má tvar trojúhelníka s otisky dřeva" (*tamtéž*, 85). Nověji k problému nedoceňování nálezů mazanice viz *Vencl 1991*.

2 K problému grafických rekonstrukcí viz *Chotěbor 1987*; všeobecně se nyní přikláníme více k rekonstrukcím náznakovým a variantním (např. *Smetánka - Škabrada - Krajč 1988*).

mů ZSV Mstěnice - s výjimkou domů VIII?, XI, XII; domy na ZSV Svídna), nebo v rohu vlevo od vchodu do jizby (např. ZSV Vilémov, dále tři výše uvedené výjimky na ZSV Mstěnice; na ZSV Pfaffenschlag bezpečně v domech I, V, VIII, XI a XII mladší fáze). Jistou výjimkou je umístění pece v rohu proti vchodu do jizby v domě VII na ZSV Pfaffenschlag. Poloha pece v rohu ovšem není absolutním pravidlem. Pece na ZSV Pfaffenschlag měly před ústím pece předložené otevřené ohniště (Nekuda VI. 1975, 89). Ze ZSV Bystřec a ZSV Konůvky známe i pece mírně z rohu odsazené, a obdobné osazení z rohu lze možná spatřovat i na ZSV Pfaffenschlag u domů II, III a IV, i když naprosto jisté to zde není. Odsazení pece z rohu je pravděpodobně příznakem poněkud odlišného než tradičního, po staletí praktikovaného provozního režimu uvnitř jizby.

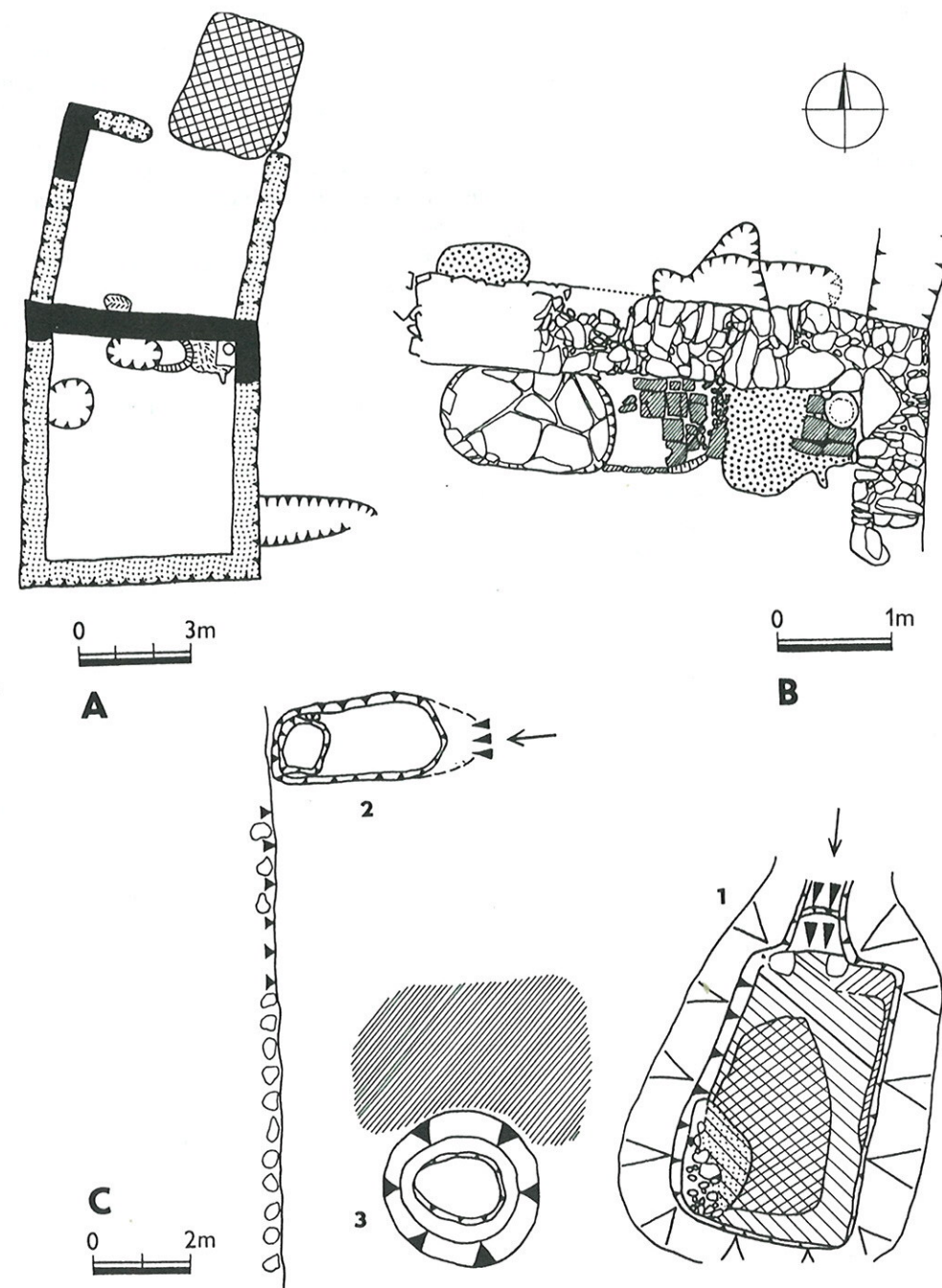
Velikost pecí je dosti značná a zabíraly plochu až kolem 20% výměry jizby, to znamená, že jejich strana dosahovala až kolem 200 cm. K nejlépe zachovaným exemplářům patřil zbytek pece z obytného domu usedlosti III na ZSV Svídna, kde bylo použito dvojího kamene k její výstavbě: měkké křídové opuky ke konstrukci vnějšího pláště a žáruvzdorného slepence pro vlastní klenbu pece. Dno bývá vyloženo plochými i drobnými kameny a silně vymazáno; ve výmazu se vyskytnou i střepy. Ústí pece, někdy obložené většími kameny se otevíralo do vnitřku jizby, z níž byla pec obsluhována a vytápěna. Pouze zatím v jediném případě (ZSV Bystřec I) je možné, že pec byla obsluhována z přilehlé síně, nicméně na celou situaci je dosti nejasného a na prvním publikovaném plánu tohoto objektu se tento důležitý jev vůbec nevyskytuje (srovnej Nekuda VI. 1976; 1982, 50 a 51, obr. 14; Belcredi 1986, 427, obr. 3, 435).

Z vybavení jizby zjišťujeme archeologicky občas úpravu podlahy. Ze ZSV Pfaffenschlag se uvádí výmaz podlahy hlínou (s výjimkou domů II a VII, kde se předpokládá výdlažba kameny), vyskytuje se i jednoduchá vrstva hlíny nebo jen šlapáním zpevněný povrch rostlého terénu (ZSV Svídna). Objevují se též archeologicky zjistitelné stopy uzavření jizby stropem v podobě nálezů souvislých a dobře půdorysně omezených ploch mazanice (např. ZSV Bystřec, ZSV Konůvky, ZSV Vilémov - poprvé Šaurová 1967), nebo jen vyšší vrstva ze stropu propadlého hliněného zasypu uvnitř jizby (Svídna III - Smetánka 1988, 66-67, 97, nepřilíží). O odtahu kouře z jizby není na základě archeologického výzkumu nic zjištěno. Odvod kouře dymníkem do podstřeší a střechou ven můžeme předpokládat, ale archeologicky nelze tento způsob odkouření jizby prokázat, stejně jako odtah kouře pouze dveřmi nebo případně předpokládatelnými průduchy ve zdi.

Střední část trojdílného domu tvořila síň. Na ZSV Pfaffenschlag dosahovala až extrémních hodnot 61 m² a zabírala až 51% celého domu, nebo dokonce až 58% plochy trojdílného jádra domu. Extrémně nejmenší plochu, pouze jen asi 7 m², měla síň na lokalitě ZSV Vilémov, a byla to jen úzká chodba (Šaurová 1977). V naprosté většině ostatních případů však plošná výměra síně kolísala; u ZSV Pfaffenschlagu mezi 20 - 49 m², a byla zde vždy, pouze s jedinou výjimkou (dům III), větší než jizba. Na ZSV Mstěnice byla zjištěna plocha síně mezi 14 - 26 m² a tato plocha byla menší než plocha jizby, s výjimkou objektu XIV, kde dosáhla 26 m² a o pouhý 1 m² převýšila plochu jizby; z hlediska praktického provozu je to ovšem rozdíl zanedbatelný. Na ZSV Svídna je zjištěna velikost síně mezi 14 - 24 m², přičemž v případě starší fáze domu I a v domě II je síň větší než jizba, a v domě III a v mladší fázi domu I je síň menší než jizba. Je pozoruhodným poznatkem, že síň zde byla v průběhu existence domu zmenšena přibližně na velikost jizby a naopak na její úkor výjimečně rozšířena komora, tedy místnost s výrazně skladovací ekonomickou funkcí.

Z vybavení síně nezachycujeme téměř nic. Podlaha bývá upravena obdobně jako u jizby, chybí zatím mazanice plochy svědčící o důkladnějším stropě. Jediným pozoruhodným zjištěním je snad zmíněný již poněkud nejistý přístup ze síně do topeniště pece v ZSV Bystřec (dům I) a potom bezpečně zjištěné otevřené ohniště při stěně dělicí síně a jizbu v domě II na ZSV Svídna (Smetánka 1988, tab. XV). Nejistá stopa ohniště v síni byla nalezena na téže lokalitě v jižním rohu síně v domě III. Datování těchto dvou stop, které předznamenávají proměnu funkce síně z komunikační, výrobní a skladovací funkce, na funkci více obytnou, je nejisté. Přesnější datování tohoto procesu, který znamená postupné vytváření černé kuchyně v části síně, zatím archeologické nálezy neumožňují. Spíše jen odhadujeme, že k vložení druhého ohniště došlo až v závěru existence vsi Svídny, tedy v pozdním středověku, nejpravděpodobněji někdy koncem 15. století.

Třetím prostorem trojdílného domu je komora či sýpka (špýchar). Ve srovnání s ostatními dvěma prostory mívá v naprosté většině případů nejmenší výměru (přibl. 12 - 27 m²). Již tato skutečnost může svědčit o tom, že je to fakticky nejméně "veřejný" prostor domu. Pojmenování tohoto třetího dílu domu je používáno poněkud nejednotně, až zmateně, jeden a týž nalezený útvar je označován jako komora i sýpka případně špýchar. Morfologické rozlišení mezi komorou a špýcharem je opravdu na základě archeologických nálezů dost obtížné a ne vždy přesně možné. Zdá se, že v případě prokazatelného patrového uspořádání této místnosti bude lépe mluvit o sýpce (event. patrové sýpce, špýcharu) a ve shodě s tím i o domě s patrovou sýpkou nebo o domě špýcharovém (např. ZSV Pfaffenschlag I, IX; ZSV Mstěnice II) a tam, kde třetí místnost má jen jedno podlaží, ležící přibližně ve stejné úrovni s podlahou síně a jizby, bude lépe hovořit o komoře a domě komorovém. Že mezi oběma typy domů je z hlediska hospodářského provozu určitý rozdíl, lze odvodit ze skutečnosti, že v některých usedlostech nacházíme společně trojdílné komorové domy spolu se samostatnými, oddělenými

Obr. 2. - A. ZSV Kravín (Turovec, o. Tábor), schéma dvojdílného domu s velkou chlebovou pecí; jižní místnost je obezděná zemnice, místnost severní byla vystavěna na kamenné podezdívce na povrchu terénu. V SV rohu zemnice otopné zařízení. - B. Detail výše uvedené otopné zařízení na podlaží v SV rohu zemnice (předpeční jáma dlážděná kameny, pec konstruovaná z cihel a dlaždic, v rohu otevřené ohniště s pevně zasazenou tuhou zásobnicí, předjímací pozdější kamnovec) (Podle Z. Smetánky). - C. ZSV Potálov (Čenkov, o. Tábor), půdorys jednoduché usedlosti současný s pokročilými dispozicemi zjištěnými na ZSV Svídna, ZSV Pfaffenschlag, ZSV Mstěnice nebo ZSV Konůvky. Jednoprostorová zemnice (1), menší zahloubený hospodářský objekt (2), studně (3) (Podle R. Krajice, J. Eislera, M. Soudného) - 14. a počátek 15. století, před 1420. - Fig. 2. - A. DV Kravín (Turovec, Tábor district), scheme of a two-part house with a large bread oven; a sunken floored feature forms the south room, surrounded with stone walls, the north room being built on a stone underpinning directly on the ground surface. At the SE corner of the sunken floored feature there is a heating facility. - B. Detail of the aforementioned heating facility on the floor of the SE corner of the sunken floor feature (pre-oven pit paved with stones, the oven being constructed of bricks and tiles, and an open fire in the corner with a permanently placed graphite storage vessel, later developing into a heated oven water tank) (after Z. Smetánka). - C. DV Potálov (Čenkov, Tábor district), groundplan of simple farmstead contemporary with advanced villages such as DV Svídna, DV Pfaffenschlag, DV Mstěnice or DV Konůvky. Sunken floor feature (1), smaller sunken outbuilding (2), well (3) (after R. Krajic, J. Eisler, and M. Soudný) - 14th and early 15th centuries, prior to 1420.

sýpkami (špýchary), např. na ZSV Svídna usedlost III (bez zahloubení) nebo na ZSV Mstěnice v usedlosti IV, XII, a V (bez zahloubení) aj. Výjimečně snad dochází až k neobvyklému dodatečnému spojení "komory" a "sýpky" pod jednou střechou (Mstěnice VIII), pokud lze usoudit z předběžně publikované dokumentace (Nekuda R. 1990, obr. 16, 23, 24). Je-li tomu tak, pak skutečnost zjištěná ve mstěnické usedlosti VIII, spolu s dalšími údaji o samostatných patrových sýpkách, umístěných vedle třídlých komorových domů téže usedlosti, může znamenat, že komora plnila v některých případech jiné funkce než sýpka - i když jejich funkce bývá občas chápána jako stejná nebo značně podobná. V některých případech (např. ZSV Svídna III) komora, ve srovnání s izolovaně stojící sýpkou, poskytuje menší míru bezpečnosti před ohněm. I tato skutečnost vypovídá pravděpodobně o odlišnosti funkce obou prostorů. Ve dvojici jednopodlažní komora - patrová sýpka, představuje první patrně běžnou menší "domáci", víceméně "příruční" skladovou prostorou, a jak všeobecně uvádějí etnografové, nechybí jí ani funkce obytná. Patrová sýpka, zejména její horní patro, zvláště pak v poloze izolované, nikoliv však příliš vzdálené od domu, poskytuje spíše úložný prostor pro zásoby dlouhodobějšího charakteru.

S patrovou sýpkou bývá v některých případech spojován další problém, a to problém funkce dolní místnosti a celé sýpky v počátcích výstavby usedlosti. S ohledem na kvalitu dochovaného zdiva, umožňujícího analýzu spár, a vzhledem k nálezům ohnišť, např. v domech I a III na ZSV Pfaffenschlag, usoudil J. Škabrada, že patrová sýpka, jako nejbezpečnější součást trojdílného domu, oddělená i spárami od ostatního zdiva, byla prvním objektem, který se při zakládání usedlosti stavěl (Škabrada 1978). Pravděpodobně zde působí celkem reálná představa, že během ročního zemědělského cyklu nelze zajistit současně výstavbu složitějšího kamenného domu a zároveň první výnos z nově klučených polí. Patrová sýpka by tedy představovala provizorium, umožňující úkryt majetku i první ubytování kolonistů, které je později, až to okolnosti dovolí, včleněno do celého domu.

Obdobně se o provizoriích uvažuje i při výstavbě trvalejších domů na městských parcelách u nově zakládaných měst. Zde úlohu provizoria, v mnohém funkčně podobnou patrovým sýpkám, přebírají zemnice, které po výstavbě pevného domu buď zanikají zasypáním, nebo jsou pohlceny sklepem (Klápště - Velínský 1978, zejm. 125). Zemnici jako provizorium známe ovšem i z prostředí vesnického, i když je to zatím ve srovnání s prostředím městským výjimkou (např. ZSV Bystřec, první pol. 13. stol. - Belcredi 1986, 423). Indicie uváděné pro provizorní funkci alespoň některých patrových sýpek na ZSV Pfaffenschlag je možno akceptovat, ale je třeba z argumentů vypustit ohniště v domě III. Představa, že by v sýpce domu III zůstalo 100 - 150 let bez poškození ohniště vymezené dvěma jednoduše vztyčenými plochými kameny je málo pravděpodobné (Nekuda R. 1990, tab. XVI:3). Spíše lze konkrétní situaci ohnišť v přízemí sýpky na ZSV Pfaffenschlag I a III interpretovat ve shodě s VI. Nekudou jako improvizaci, rozšiřující možnosti ubytování více osob nebo rodin v rámci jedné usedlosti, v jednom domě (Nekuda R. 1990, 87).

Výstavba trojdílného domu od patrové sýpky nemusela být samozřejmě pravidlem. Zdá se, že funkci provizoria, základního a prvního úkrytu, mohla mít i jizba. Naznačuje to analýza spár u trojdílného domu usedlosti II na ZSV Svídna (Smetánka 1988, 56, obr. 6:b). Zde pravděpodobně nejdříve vznikla jizba a část obvodní zdi; poté byla výstavba přerušena. Teprve později, nelze říci jak mnoho později, byla jizba doplněna o další části trojdílného domu. Nicméně myšlenka zajistit pro první fázi výstavby vsi (usedlosti) kvalitní úkryt pro obyvatele a později ho rozšířit o další funkční části, je zde s výše uvedeným případem ze ZSV Pfaffenschlagu shodná, a odpovídá obecně kolonizační mentalitě, bez ohledu na městské nebo venkovské prostředí.

3. Nejstarší výskyt trojdílného vesnického domu v Čechách a na Moravě

Pravděpodobný nejstarší výskyt, nebo alespoň předpoklady vzniku trojdílného venkovského domu, byl na základě konstrukcí etnografických hypotéz hledán hluboko v raném středověku, až v době velkomoravské, v podstatě v 9. století (Mencl 1980, 169; o značném stáří trojdílného domu pro úrodné Pomoraví naposled uvažoval i V. Frolec 1987, 66; 1988). Dosavadní archeologické výsledky z období raného středověku tuto

hypotézu (resp. teorii) nepotvrzují (Dostál 1987, 9-23, s obsáhlým seznamem literárních dokladů). Pokud se vyskytne vzácně raně středověký půdorys se třemi prostory, pak pochází bez výjimky ze sociálně vyššího prostředí, z raně středověkých hradišť, a ani tam nejsou výsledky vždy nesporné. Dobře známý "trojdílný" dům z Levého Hradce je tvořen dvěma samostatnými jizbami, každá s vlastním otevřeným ohništěm, spojenými společnou síní (Borkovský 1965, obr. 9). S problematikou "trojdílného" domu svým půdorysným uspořádáním vůbec nesouvisí. Ale ani chronologicky tato interpretace není příliš jistá. V poslední době se vyskytly jak námitky proti jeho skutečnému stáří, tak lze vznést námitky proti uspořádání jeho půdorysu, v němž se pravděpodobně promítají do jedné roviny dvě různé fáze. Stejně tak úvahy o víceprostorových domech románských v podhradních protoměstských aglomeracích (Pitterová 1965) nemají pro náš problém valného významu, a to nejen pro odlišnost sociálního prostředí, ale především pro odlišnost funkčního, i formálního půdorysného uspořádání, jen někdy zdánlivě podobného složitějším půdorysům trojdílným, známým např. ze ZSV Pfaffenschlag.

Reálnější datování nejstaršího výskytu trojdílného domu ve vesnickém prostředí poskytují archeologické výzkumy zaniklých středověkých vesnic. Z dosud zveřejněných výsledků výzkumů vyplývá, že s nejčasnějším výskytem trojdílného domu lze počítat až v průběhu 13. století. Datování je založeno na posouzení nálezu keramiky a není zatím příliš detailní. Pro ZSV Vilémov (Šaurová 1977), ZSV Kouřky (Šaurová 1967; 1973; 1973a) a ZSV Bystřec (Belcredi 1983; 1986; 1987) je zatím publikované datování jen velmi všeobecné a má charakter spíše jen informovaného odhadu; keramika, podle níž je datování provedeno, není zatím dostatečně zveřejněna. Lepší je situace u ZSV Mstěnice a ZSV Pfaffenschlag, kde je zřetelný datovací kontrast dán superpozicí sídlištních objektů s tzv. raně středověkou keramikou, jejíž ukázky jsou pro kontrolu zveřejněny alespoň v orientačně použitelném výběru (např. Nekuda R. 1990, 75-80; Nekuda R. 1990, 13-37 a násled.; Nekuda R. 1991, 130 - 132). Z lokality ZSV Svídna jsou známy zlomky keramiky 13. století přímo z podlažní vrstvy v jizbě domu III (Smetánka 1988, 114, obr. 16:4) a u lokality Pfaffenschlag je datování na základě reprezentativního souboru keramiky kontrolováno navíc magnetometricky (Nekuda R. 1990, 219-221 - F.Hrouda), dendrologicky (*ibidem*, 199-208 - J.Kyncl) a studiem sedimentů v místním potoce, který přímo vsí protéká (*ibidem*, 183-198 - E. a K. Rybníčkoví). Ze všech dostupných výsledků vyplývá, že datování před 13. stoletím je nemožné, a dokonce i v rámci 13. století se právě ta nejbezpečnější datování kloní spíše až do druhé poloviny 13. století nebo až na sám přelom 13. a 14. století.

Datovací kritéria získaná archeologicky alespoň orientačně doplňují i výsledky filologického rozboru pojmenování jednotlivých částí trojdílného domu. L. a J. Petráňovi uvádějí, že v názvosloví trojdílného domu, jak se nám dochovalo ze 14. století, není nic, "co by nasvědčovalo starému společnému slovanskému kořeni" (Petráňová - Petráň 1988-1991, 26), což samozřejmě poněkud oslabuje představu o dlouhém autochtonním vývoji trojdílného domu již od doby velkomoravské. J. Macek k tomuto problému připomíná, že "teprve na samém konci 13. a na počátku 14. století se mihne slovo: Stube; i v souvislosti se zmínkami o venkovských domech", a to v prostředí, které bývá považováno za klasické území rozšíření jizby (Macek 1988-1991, 52). V Čechách a na Moravě je samozřejmě jizba zmiňována v písemných pramenech v 11. a 12. století, možná i v 10. století (Macek 1988-1991, 53), ale pouze ve vyšším sociálním prostředí, nikoliv ve spojení s prostředím vesnickým. Vcelku tedy výsledky filologů souhlasí s dosavadními výsledky archeologického výzkumu a nejsou v rozporu s poměrně pozdním datováním nejstaršího archeologicky doloženého výskytu trojdílného domu ve vesnickém prostředí Čech a Moravy až do pokročilého 13. století.

4. Trojdílný dům a ostatní typy vesnických domů ve vrcholném středověku v Čechách a na Moravě

Trojdlílný dům, nebo dům s trojdílným jádrem, je nejen v době svého nástupu, ale i v pozdějších letech, ve 14. a 15. století, doprovázen typy jednoduššími, méně vospělými, a předpokládáme, že jako typ hlavní, perspektivní, formující vývoj pozdně středověkého a novověkého vesnického domu se prosazuje až postupně. Existenci současných jednodušších domů dokládají spolehlivě písemné prameny a jejich sémantická analýza (Macek 1988-1991, 47-50), obr. 2.

Jakého rozpětí kvality obytných vesnických domů může být dosaženo naznačují např. archeologické výzkumy na ZSV Bystřec, ZSV Kravín (k.ú. Turovec, o. Tábor) nebo na ZSV Potálov (k.ú. Čenkov, o. Tábor). Co do variability domovních typů je nejpozoruhodnější ZSV Bystřec. Zde byla podle autora výzkumu zjištěna v usedlosti IV jednoprostorová, přibližně čtvercová křivá stavba s pletenými stěnami o rozměrech cca 5 x 5 m s pravděpodobnou křivou předsíní, patřící ke starší fázi usedlosti; do mladší fáze je přiřazena v podstatě rovněž jednoprostorová, ale srubová stavba, patrně rovněž s připojenou jednoduchou křivou síní, nebo s krytým zápražím a s volně stojící sýpkou (Belcredi 1986, 425, obr. 2:A; 426, obr. 2:B). Neméně pozoruhodná je na ZSV Bystřec i situace v usedlosti III. Zde, kromě čtvercové, pravděpodobně srubené jizby, je volněji připojena patrně křivá síň, a v pravém úhlu další menší roubená stavba (ibidem, 428, obr. 4).

Ještě variabilnější výsledky poskytla ZSV Kravín. Zde byl objeven dvoupřestorový dům, jehož obytná místnost byla čtvercová zemnice, jejíž stěny byly však obezděny kamenem kladeným na maltu! V rohu této zemnice bylo umístěno trojdílné otopné zařízení (cihlová pec s předpecní jamou + otevřené ohniště + kamnovec, tj. trvale instalovaná velká nádoba na teplou vodu, zde tuhová zásobnice, zapuštěná v rohu zemnice přímo do ohniště). Druhá místnost tohoto domu ležela na povrchu terénu a tvořil ji s vysokou pravděpodobností srub na podezdívce, a k celému dvoupřestorovému objektu byla připojena velká hliněná chlebová pec (Smetánka 1972, 425 - 426).

Také další výkopy na ZSV Kravín odkryly domy, jejichž ústředním obytným prostorem byla jednoduchá zemnice. Pokusy o rekonstrukci provedené architektem s ohledem na etnografické analogie však ukázaly, jak nejistá a variabilní může být taková interpretace ve srovnání s důkladnějšími zřetelněji čitelnými trojdílnými domy s kamennou podezdívkou (Smetánka - Škabrada - Krajč 1988). Zemnice nebo polozemnice na vsi ve vrcholném středověku byla hlavním obytným prostorem i na další jihočeské vrcholné středověké vsi, známé dnes jako ZSV Potálov, zaniklé v první čtvrti 15. století. Ve srovnání např. se ZSV Svídna, Mstěnice, Pfaffenschlag, jsou zde zjištěny domy o několik rovin jině, nižší kvality (Krajč - Eisler - Soudný 1984).

5. Původ trojdílného vesnického domu v Čechách a na Moravě

Otázka původu trojdílného domu je stále těžko řešitelná, a to i při využití nověji získaných archeologických pramenů. Ty stačí zatím na odmítnutí nebo korekci dosavadních hypotéz, nikoliv však na úplné rozřešení problému. Obtíže jsou způsobeny nejen jejich stále ještě nevelkým množstvím, i když současné nálezy především z Moravy a Čech představují i ve své dnešní podobě základní fond evropského významu, ale především nedostatkem vhodného srovnávacího archeologického materiálu z ostatních částí Evropy.¹

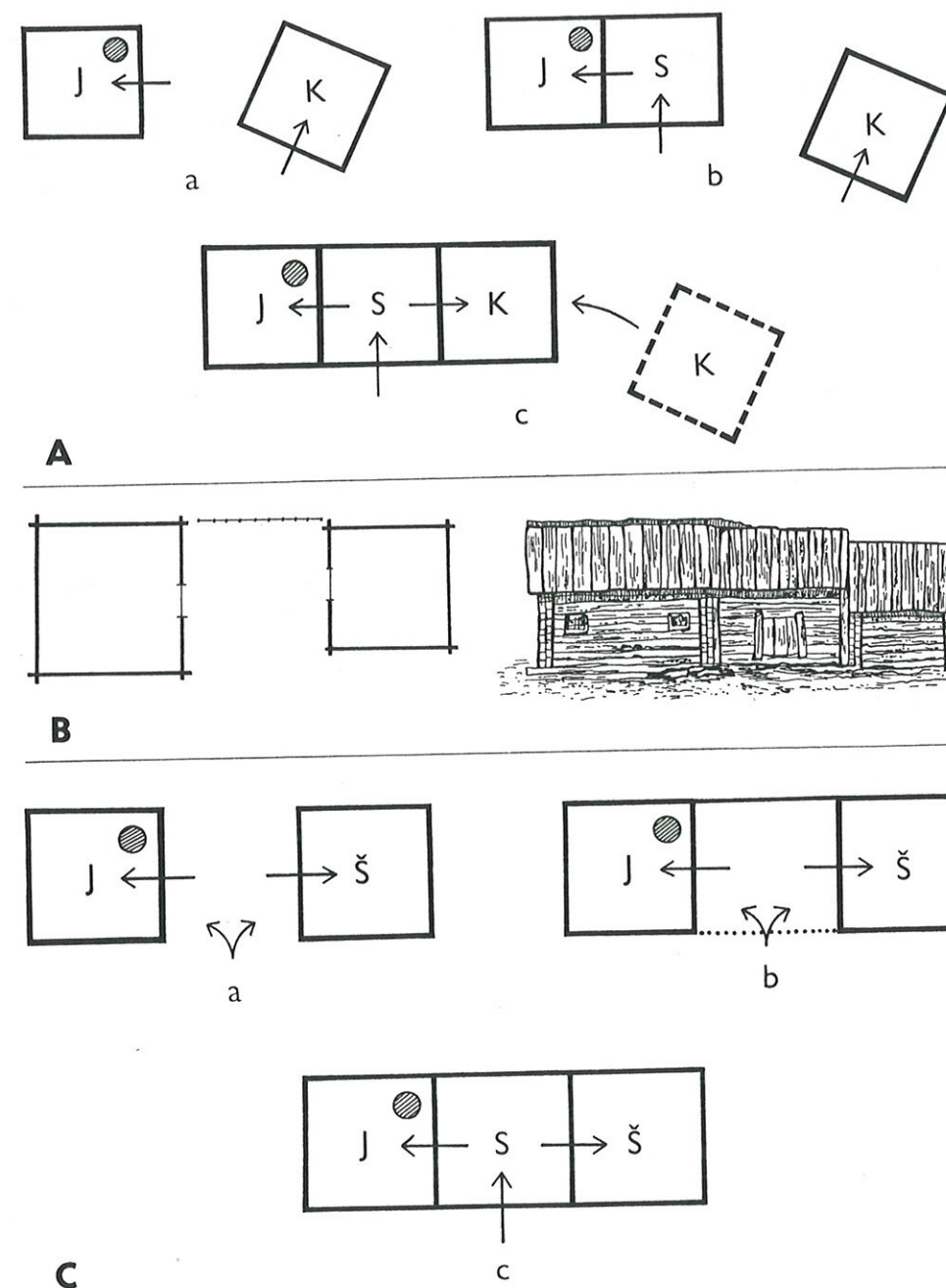
V zásadě lze rozlišit dvě hlavní větve interpretace:

1. V první skupině hypotéz dominuje myšlenka transferu trojdílného domu do moravského a českého vesnického prostředí z vnějšku ve víceméně hotové podobě, ať již z jiného sociálního prostředí, nebo z jiného území, a to v čase od raného středověku až po středověk vrcholný.

2. Ve druhé skupině hypotéz je dominující myšlenkou idea autonomního vývoje, a to buď vývoje lokálního nebo v rámci určitého okruhu.

Ad 1. Transfer trojdílného domu do prostředí moravské a české vrcholné středověké vesnice předpokládá hypotéza A. Pitterové. Podle této autorky měl být trojdílný dům převzat z vyššího sociálního prostředí, kde se vyvinul z potřeb vyšší společenské vrstvy již v období raného středověku. Vyšším sociálním prostředím rozumí autorka jednak hradiště, jednak raně městské prostředí Prahy, s jeho románskými domy. Dobu, kdy by mělo k převzetí ve vesnickém prostředí dojít, blíže neuvádí, zprvu pouze konstatuje, že to bylo až

¹ Novější přehled poskytuje H.W. Böhme, 1991. Pozoruhodná myšlenka je zde vyjádřena ve studii Ch. Reichmanna, (1991, s. 277-298). Při hodnocení změn domu v Telgte (č. XXXV), jeho funkčního a půdorysného zdokonalování, je jako hlavní příčina změn domu uváděna změna zemědělského systému, provoz na trvale obdělávaných pozemcích, charakterizovaný jako "ewige Roggenbau", zvyšující výnosy obilí (ibidem, s. 298). Větší důraz na produkci obilí bývá spojován i se vznikem a rozšířením trojdílného domu v našem prostředí, což vystihuje nepochybně část skutečnosti. - K domům v Telgte viz též Reichmann 1982, 170-182.

Obr. 3. - Schematické grafické vyjádření teorie vzniku trojdílného zemědělského domu. - A. Vznik podle L. Niederla, a- jednoprostorová jizba a klet odděleny; b- k jizbě připojena jako inovace síň, klet oddělena; c- spojení jizby a síně s kletí vytváří elementární trojdílný dům. - B. Příklad etnografického pozorování K. Moszyńského na polském Polesí (základ Moszyńského teorie vzniku trojdílného domu). Jednoprostorová jizba a v její těsné blízkosti v ose stojící samostatný "špýchar". Vyplněním prostoru mezi oběma stavbami, plotem nebo ohradou na straně druhé, vzniklo trojdílné uspořádání, s komunikačně výhodnou síní. Hlinne, pow. Stolin - 19. století (Podle K. Moszyńského). - C. Vznik podle K. Moszyńského, a- jizba a špýchar v jedné ose, ale dosud odděleny; b- vytvoření jedné stěny přehrazující mezeru mezi oběma objekty; c- vytvoření druhé stěny v mezeře mezi dvěma objekty a zahrnutí takto vzniklého prostoru pod společnou střechu. - Fig. 3. - Schematic illustration of the theory of the formation of three-part farmhouses. - A. Formation after L. Niederle, a- single-part living room and chamber ("klet") are separated; b- to the living room is connected the hall as an innovation, still separated chamber ("klet"); c- the connection of the living room and hall with a chamber ("klet") forms a basic three-part house. - B. Example of ethnographic observations of K. Moszyński in Polish Polesí (the basis for Moszyński's theory concerning the formation of the three-part house). A single part chamber and separated storey granary ("špýchar") standing nearby. The three-part arrangement, with the hall forming an advantageous means of communication, was formed by a fence or pale on one side, and later also on the other side. Hlinne, pow. Stolin - 19th century (after K. Moszyński). - C. Formation according to K. Moszyński, a- chamber with storey granary ("špýchar") in one axis, but still separated; b- formation of a single wall connecting the gap between the two buildings; c- formation of a further wall in the gap between the two buildings, including this space under one roof.

"mnohem později" (Pitterová 1965, 286); z jednotlivých autorčiných zmínek však vyplývá, že se tak mohlo stát snad až koncem 14. století, nebo ještě v pozdější době.¹

Je to málo pravděpodobná hypotéza. Chybí jí souvislejší vysledování chronologické řady od raného středověku, až k prvním projevům ve vesnickém prostředí. Dokladů z prostředí hradišť je málo, některé z nich jsou zřejmě mylné (např. zmíněný již srub na Levém Hradci), neúplné, těžko v detailu posuzovatelné a geograficky značně rozptýlené. Pražské románské domy samy o sobě k prokázání hypotézy nestačí. Jak bylo uvedeno, jsou do značné míry izolovaným, cizím prvkem, s jiným vnitřním uspořádáním funkcí, než jaké vyžaduje zemědělská výroba.

Tuto hypotézu autorka později opustila a spokojila se konstatováním, že třídlílné (nebo víceprostorové domy) se nejdříve (v 9. - 11. stol.) uplatnily v nejvyšším společenském prostředí, později (ve 12. a 13. stol.) v prostředí raně městském a konečně od druhé polovice 13. století i na vesnici (Pitterová 1976). Genetický vztah nebo transfer však mezi těmito prostředími není prokázán. V podstatě se jedná o autonomní postupné prosazování víceprostorovosti v závislosti na potřebách, a to i značně navzájem odlišných, jednotlivých sociálních vrstev (k tomu též z etnografického hlediska Frolec 1975; z archeologů Dostál 1987, 20 sq.).

Na transferu je do značné míry závislá i hypotéza V. Mencla. Vychází z uměleckohistorického hodnocení recentních a subrecentních "špýcharových", to jest trojdílných domů. Základním paradigmatem je autorova představa, že není důležité skutečné stáří konkrétních studovaných objektů, ale stáří jejich typu, což je paradigma umožňující chronologické operace s recentními a subrecentními objekty a promítání jejich svědectví hluboko do minulosti. "Špýcharový" dům si měli podle V. Mencla k nám přinést Slované hotový možná již v době předvelkomoravské a zcela jistě měl existovat v Podunají v době velkomoravské (Mencl 1980, 169-170). Není však vysvětleno z jakých zdrojů a důvodů v hypotetickém výchozím místě vznikl. Podunajským prostorem autor samozřejmě myslí i jižní Moravu, kde by tedy tento typ domu měl být velmi starým prvkem. Do části Čech se měl dostat z Podunají zpětně přes Šumavu prostřednictvím Chodska ještě v raném středověku. Důmyslná konstrukce hypotézy a množství dokumentovaného recentního a subrecentního materiálu budí respekt - novější archeologické výzkumy z období raného středověku však pro ni neposkytují žádný záchytný bod, ačkoliv ony jediné hypotézu V. Mencla mohou verifikovat. Autorova jistě oprávněná připomínka, že existují i jiné jevy a hypotézy o nich, pro jejichž verifikaci se dlouho zdálo, že nebude k dispozici nový vhodný materiál, a přece jen se s jistým zpožděním nakonec objevil, nabádá sice k obezřetnosti při odmítání hypotézy, ale výsledky z posledních desetiletí jsou alespoň natolik již početné, že nutí ke skepsi i k tomuto autorovu varování. Navíc klíčový doklad pro údajnou archaickou formu "špýcharového" = později trojdílného domu (jizba + připojený špýchar), vznikl přehlédnutím; V. Mencl, jak poukázal VI. Nekuda, použil výsledků výzkumu z jedné třetiny nedokončeného objektu (Nekuda VI. 1981, 141), který ale i po dokončení výzkumu není zcela prost rysů nejistoty a je třeba vyčkat podrobnější publikace a analýzy tohoto důležitého objektu.

Zatím spíše jen volně uvažovanou, než důkladněji propracovanou a řádně publikovanou, se zdá hypotéza počítající jako s jednou z možností i s transferem trojdílného domu prostřednictvím cizích, především německých kolonistů, ze západní Evropy. Dosavadní archeologické výzkumy nic takového prokázat ani podpořit nemohou, především pro absenci trojdílného domu v západoevropském prostředí, zformovaného obdobným způsobem jaký zjišťujeme ve 13. století v Čechách a na Moravě. Není v této souvislosti bez zajímavosti, že dokonce i v době pozdější než ve 13. století, se na některých lokalitách západně od Čech objevují zatím i stavby mnohem jednodušší (srovnej materiál shromážděný v *Böhme 1991*, např. *ibidem*, 1, 161-209, N. Wand - Holzheim bei Fritzlar; souhrnně *Donat 1980*, 9-69; *Wand 1991*). Ani transfer zprostředkovaný prostřednictvím "chlévního domu" se neukázal produktivní (k tomu srovnej též *Frolec 1974*, 34-36). Při studiu této problematiky se zatím pohybujeme v oblasti čisté spekulace.

Ad 2. Teorii o místním vývoji trojdílného domu v okruhu slovanské kultury formuloval jako první počátkem dvacátého století L. Niederle. Základním paradigmatem jeho teorie je představa o určité jednotě nebo alespoň základní blízkosti slovanské kultury na širším území Evropy, kterážto představa spolu se střídmým evolucionismem mu umožnila využívat etnografického a filologického materiálu ke konstrukci následující hypotézy: Slovanský dům byl původně jednoprostorový (jizba), později k němu byla připojena druhá prostora (sín) a nakonec prostora třetí, původně izolovaně stojící, převážně hospodářská stavba, zvaná "klet" (Niederle 1913, 772 a násl.). Jak poukazují etnografové, své představy o připojení kleti však vytvořil hlavně na relativně geograficky omezeném materiálu z části Moravy, a proto vývojová teorie spojovaná s kletí je částečně odmítána. Nicméně znalost slovanské kultury, konkrétních archeologických nálezů ze širšího území,

¹ Při tehdejší absenci spolehlivých výzkumů z vesnického prostředí bylo možno tento v zásadě správný chronologický postřeh opírat pouze o práci J. Hellicha na Poděbradsku (Hellich 1923); k tomu též *Smetánka 1965*, 253 - 254.

než jen z toho, z něhož čerpal etnografické poznatky, uchránila ho omylu chronologického. Proto i když neměl přímých dokladů pro časové určení vzniku trojdílného domu, s ohledem na tehdejší známý archeologický fond domových nálezů ze širšího slovanského území, dospěl k názoru, že proces spojení kletě s dvojdílným domem, tedy vytvoření domu trojdílného, nemohl nastat "do XI. - XII." století (Niederle 1913, 773, pozn. 1). V tomto datování se s L. Niederlem shoduje i současné badání. Nicméně L. Niederle si v duchu tehdejších paradigmat nikdy nepoložil otázku, proč ke vzniku trojdílného domu došlo, a proč tomu bylo tak relativně pozdě, jak naprosto správně usoudil (obr. 3:A).

V celé jeho teorii má značný význam část dvora zvaná klet. Zatím co etnografie objekt zvaný "klet" dobře dokládá, užití filologických faktů naráží na potíže, a L. Petráňová a J. Petráň dokonce upozorňují, že po termínu "klet" není stop v české středověké slovní zásobě (Petráňová - Petráň 1988 - 1991, 22). Ani důkazy archeologické pro existenci kletě v raném středověku nejsou příliš v našeho prostoru bezpečné. To co bývá z archeologických objektů jako klet označováno, není v žádném případě jednoznačné. Funkce takto označovaných jednoduchých objektů může být značně různorodá a jen mezi jiným tyto objekty mohou mít i funkce přičítané kleti - důkazy pro spolehlivé určení je však těžko možno předložit (výstižně k tomu *Dostál 1987*, 24-25; *Frolec 1982*, 64).

Nejblíže se zřejmě řešení problému přiblížil etnograf V. Frolec, poučený novějšími archeologickými nálezy; jeho základní výsledky ještě z hlediska archeologie v některých aspektech zvýraznil B. Dostál (*Dostál 1987*). Kromě vlastních etnografických pramenů a úvah (*Frolec 1970, 1974*), byly jedním z hlavních podnětů pro jeho interpretační pokusy samozřejmě první výsledky moravských archeologických výzkumů zaniklých středověkých vesnic. Jejich výkladu věnoval J. Frolec dlouhodobý zájem a postupně jej v průběhu několika let zdokonaloval (*Frolec 1975; 1976; 1982; 1983; 1987*, 65-75; *1988*, 475-469), až nakonec z původního zamítání hypotézy L. Niederla dospěl k jejímu alespoň částečnému uznání. Opřel se zprvu o poznatky K. Moszyńského (*Moszyński 1929*, 536 - 558), který na rozdíl od L. Niederla zaznamenal jako základní obytnou jednotku jednoprostorový dům a poblíž něj samostatně stojící komoru. Prostor mezi oběma objekty měl být postupně uzavírán jednou nebo dvěma stěnami a překrýván střešou (obr. 3:B, C).

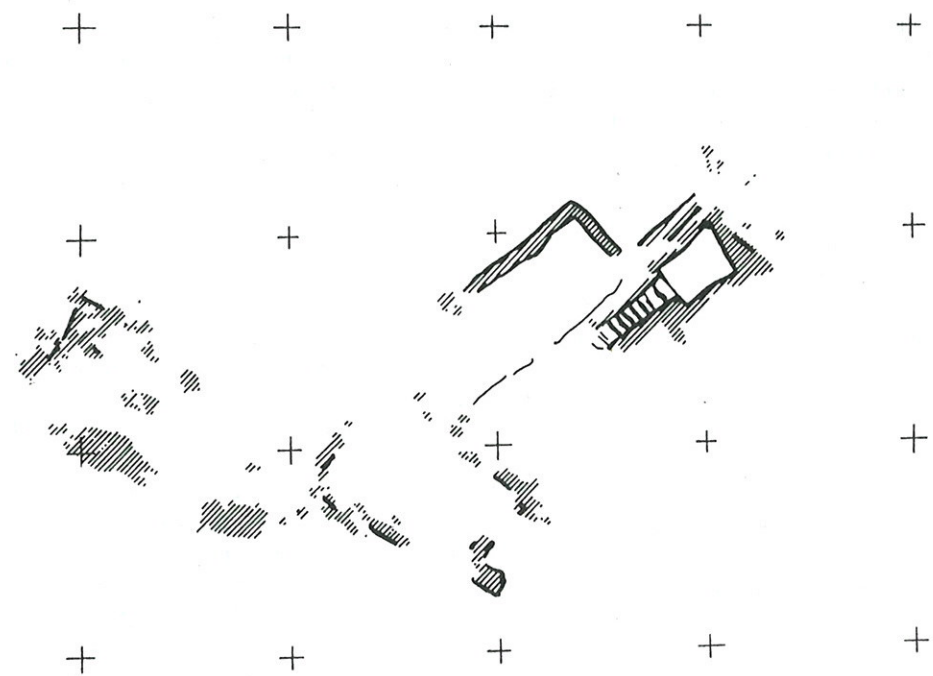
Ke konstrukci vlastní hypotézy opřené o K. Moszyńského V. Frolecovi posloužily zejména archeologické výsledky ze ZSV Pfaffenschlag a jako indicie pro svou hypotézu uvedl zejména následující indicie: nevelké rozměry jizby a její dřevěná konstrukce, obojí vázané na starší tradici, dále velký rozměr síně, absence jedné nebo obou jejích stěn a konečně stavební odlišnost "komory" se zbylými zídками u šíje (vstupu) do zahloubené místnosti, obrácené dovnitř síně.

K takovéto modelové situaci postupného formování trojdílného půdorysu domu v rámci selského dvora počítal J. Frolec zprvu i náleзовou situaci usedlostí II a III na ZSV Mstěnice, jak na ni upozornil VI. Nekuda (*Nekuda VI. 1981*, 141, obr. 20), již si V. Frolec právem rovněž povšiml. Ve svých posledních úvahách o tomto problému však hodnocení geneze trojdílného domu v usedlosti II na ZSV Mstěnice, na rozdíl od svých starších úvah a shodných představ VI. Nekudy (*Nekuda VI. 1981*, 141 - 143) zásadněji modifikoval (*Frolec 1988*, 460-466). Zatímco dispozici domů na ZSV Pfaffenschlagu odvozuje pomocí hypotézy K. Moszyńského, genezi obytného domu v usedlosti II a dalších domů na ZSV Mstěnice odvozuje nově z dříve spíše zamítané hypotézy L. Niederla. Zdá se však, že klíčový důkaz, spočívající na zazděném vchodu špýcharu (patrové sýpky) je omylem¹. Náleзовá situace svědčí spíše pro představy K. Moszyńského, jak je uvedl i VI. Nekuda (*1981*, 141, obr. 20). Zároveň s touto změnou náhledu na hypotézu L. Niederla J. Frolec vytvořil širší teorii o genezi trojdílného domu. Trojdílné domy na Pfaffenschlagu a jejich geneze mají odpovídat mladšímu kolonizačnímu pohybu vnějším, trojdílné domy na ZSV Mstěnice mají mít odlišnou, starší tradici, odpovídající kolonizaci vnitřní, a zatím neznámé trojdílné domy v nejrůznějších "velkomoravských" částech Moravy mají být ještě starší, možná až velkomoravské, jako u V. Mencla. Znovu musíme konstatovat, že archeologické doklady z vesnického prostředí pro ně zatím nejsou známy.²

¹ Pro původně samostatnou existenci špýcharu (patrové sýpky) mohou vskutku svědčit dochované zbytky zídkek u sestupné šíje, které po překrytí prostoru mezi špýcharem a jizbou ztratily podstatnou část své funkce spojované s ochranou vchodu na vnější straně stavby. Co však znamená zazdění tohoto vchodu a otevření nového vnějšího vchodu rovněž s obezřetnou šíjí je těžko možno vysvětlit - rozhodně touto stavební akcí obytný dům v usedlosti II ztratil klasické trojdílné půdorysné schéma, protože špýchar nebyl již přístupný ze síně jak je obvyklé. Místní poněkud složitá a ne zcela jasná náleзовá situace neumožňuje podle předběžných publikací vysledovat detailněji chronologii stavebních změn v kritických místech, což brání jednoznačným závěrům o této mimořádně argumentačně důležité náleзовé situaci a tím i jednoznačným závěrům o genezi celého objektu, který je zatím považován za jeden z klíčových objektů pro genezi typu trojdílného domu.

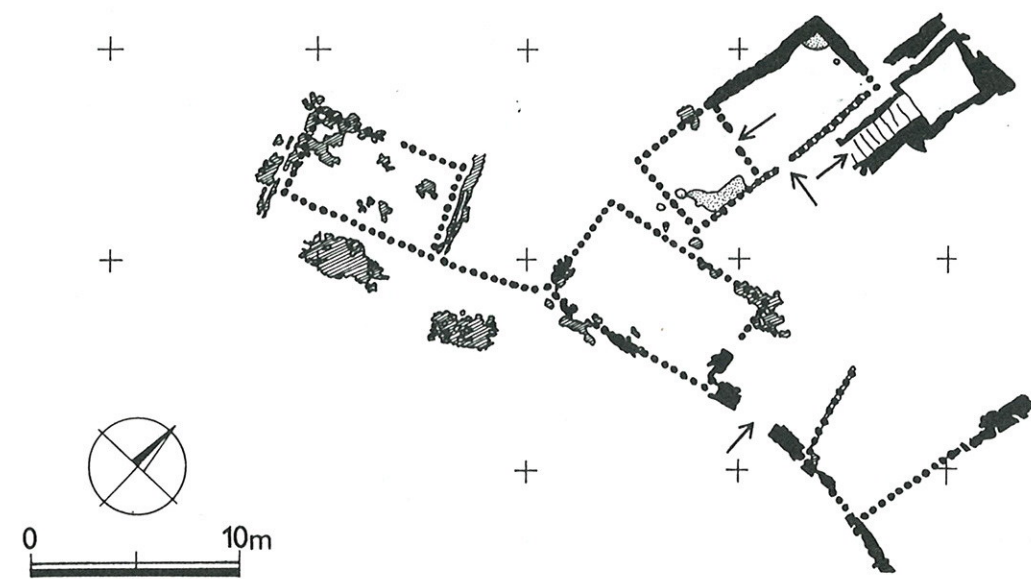
² I když v archeologii nejsou vyloučena nejrůznější překvapení, z hlediska celkového studovaného systému a zvláště zemědělského subsystému objev vesnice z doby velkomoravské, v níž by existovaly trojdílné domy, zatím neočekáváme. Pokud by však přece jen existovaly, není jejich archeologické prokázání zcela bez naděje, jak by se mohlo zdát podle dosavadních terénních zkušeností; nové pokusy P. Meduny (1992) zřejmě určité nové možnosti terénního výzkumu slibují.

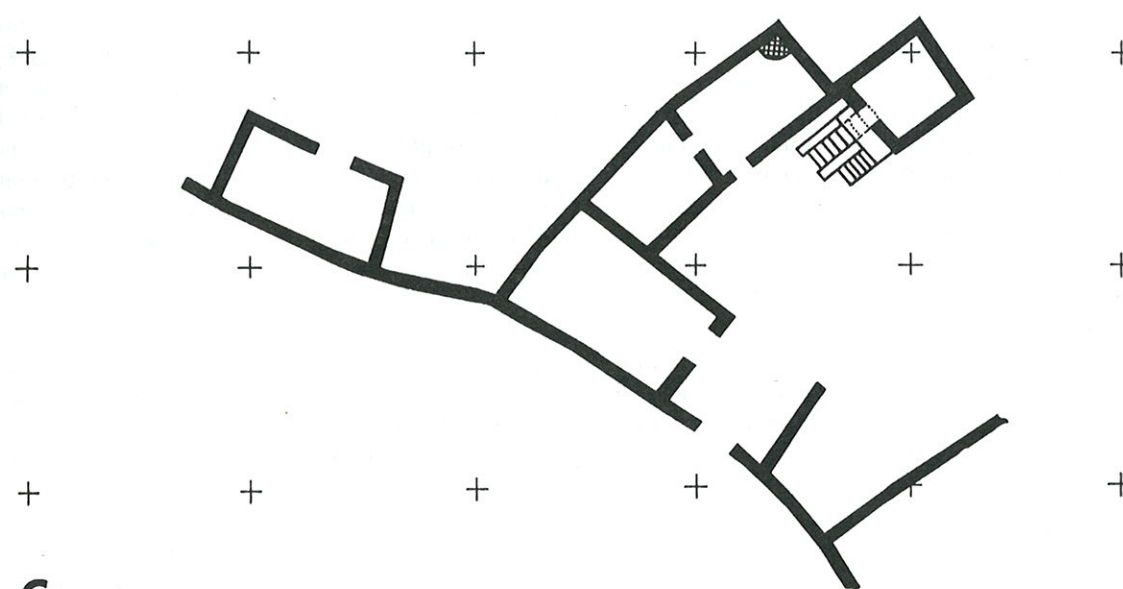

A

B

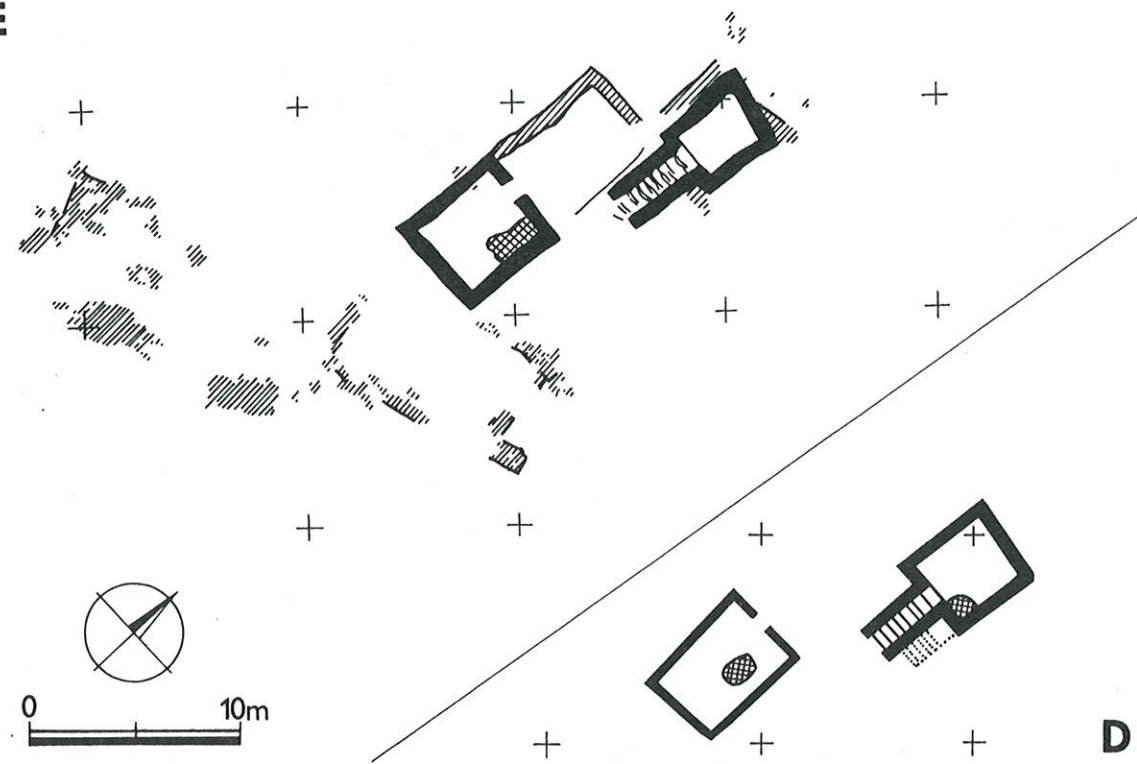

Obr. 4 a 5. - Archeologická situace usedlosti č. III na ZSV Mstěnice (Hrotovice, o. Třebíč) náleží k nejdůležitějším pramenům k posouzení možnosti nejen vzniku trojdílného zemědělského domu, ale především ke studiu vytváření a stabilisace dispozice zemědělského dvora. Zároveň je i pozoruhodným příkladem z oblasti interpretace nálezové situace (pramene), závislé na teoretických představách. - A. Nálezová situace domu č. III, v době čitelné podobě se objevila v odborné literatuře např. v 1981 a 1990. Dříve se ovšem objevila půdorysná dispozice domu č. III v roce 1972 v pouhé interpretaci podobě, patrně podle představ rekonstrujícího architekta (viz B) a v roce 1976, zřejmě pro lepší pochopení celého půdorysu, v pevné schematické podobě, značně již překračující nálezovou situaci (viz C). V souvislosti s problematikou studia geneze trojdílného domu vzniklo v roce 1981 znázornění předpokládaného elementárního výchozího stavu vývoje směrem k trojdílnému domu (viz D) a o rok později, 1982, bylo dostupné i dodatečné promítnutí tohoto schématu do původní, mnohem méně úplné nálezové situace (viz E). Přes veškeré peripetie v zacházení s nálezovou situací domu č. III, zůstává nevývratná vysoká hodnota původní nálezové situace domu č. III a také č. II. pro studium problémů souvisejících se změnou uspořádání základní zemědělské sídelní jednotky.

C

E

D

- Fig. 4 and 5. - The archaeological situation at farmstead no. III at DV Mstěnice (Hrotovice, Třebíč district) belongs to one of the most important sources for evaluating the possibilities, not only for the formation of farmhouses, but also for the study of the formation and stabilisation of the farmyard. At the same time, it also represents a remarkable example of interpretation of existing known finds (sources), which is largely dependent on theoretical constructions. - A. Finds from house no. III were published in a legible form in 1981 and 1990. The groundplan of house no. III first appeared, however, in 1972, but only in an interpretative form, probably being made according to the ideas of an architect carrying out the reconstruction (see B), as well as in 1976, in a schematic form, probably for depicting a better understanding of the entire groundplan (see C). In connection with the problem of the study of the genesis of the three-part house, the model was originally formed in 1981, describing the supposed elementary initial state of the development towards three-part houses (see D). One year later, in 1982, an additional projection of this scheme was applied to the original model, which encompassed far less finds (see E). The considerable value of the finds of houses no. II and III remains indisputable for the further study of problems connected with changes of the arrangement of the basic farming settlement unit, in spite of all peripeteia in the handling of finds from house no. III.

Naneštěstí nálezková situace usedlostí II a III a do jisté míry i IV na ZSV Mstěnice, o níž se modifikace V. Frolce opírá, není zcela bez problémů, neboť právě na nejdůležitějších místech není situace archeologicky zcela jednoznačně jasná, a jak bylo již poznamenáno, místy je spíše rekonstrukcí, byť velmi pravděpodobnou. Přesto je možno konstatovat, že v dochovaném mstěnickém nálezkovém fondu jsou ve výše uvedených třech usedlostech náznaky postupného vzniku trojdílného domu, ať již se přikloníme k hypotéze L. Niederla nebo K. Moszyńského. Je někdy těžké z nalezené situace rozhodnout, zda oddělený vznik jednotlivých částí domu je dílem krátkého časového odstupu, daného nutností jednoduchých, víceméně improvizovaných řešení v počátcích usedlosti při zakládání vsi, a je tedy spíše jen konstrukční povahy, nebo zda je výsledkem dlouhodobějšího postupného hledání a nalézání vhodného funkčního uspořádání obytného domu a celé usedlosti (dvora) v delším časovém intervalu. Je škoda, že není, a místy ve Mstěnicích asi ani nemůže být, k dispozici analýza spár. Některé stavební a dispoziční detaily naznačují, že můžeme mít co činit s procesem druhým, s dlouhodobějším hledáním a vytvářením funkčně příznivějšího uspořádání dvora a domu. Je to především proměna uspořádání vstupu do "špýcharu" (patrové sýpky) v usedlosti II, a dále izolovaný, ale těsný výskyt téhož objektu v usedlosti III, a vzdálenější izolovaný špýchar v usedlosti IV, ležící ovšem mimo trojdílný obytný dům, přičemž chronologický vztah mezi zformovaným trojdílným domem a špýcharem je nejasný (obr. 4, 5).

Vcelku však lze akceptovat, ať už je to z jakéhokoliv důvodu, že půdorysné dispoziční v usedlostech ZSV Mstěnice II a III alespoň naznačují stadia, přes něž se mohla, ne nutně musela, ubírat formace trojdílného domu. Tyto indicie, spolu s dalšími nepravidelnostmi (např. izolovaný špýchar a jeho situace v usedlosti IV) ukazují, že na již dobře vymezených, snad rozměřených plochách usedlostí docházelo k řadě nepravidelností a jejich postupné úpravě. Že tedy v době existence prostorově zformované vrcholně středověké vesnice ještě dochází k hledání nového uspořádání a k proměnám v dispozici uvnitř jednotlivých dvorů. Součástí těchto proměn je zřejmě i vytvoření trojdílného nebo obecně víceprostorového domu. I když na straně druhé známe bezpečné případy (např. ZSV Svídna usedlost III), kdy trojdílný dům je vytvořen od samého počátku vrcholně středověké vsi a může být datován do doby kolem roku 1300. Pokud zatím rezignujeme na analýzu spár, můžeme totéž snad tvrdit též i o části usedlostí a jejich obytných domech i na ZSV Mstěnice.

Zbývá ještě závěrem položit si alespoň otázku, co vyvolalo změnu a prosazování nového typu obytného venkovského domu v období vrcholného středověku nebo co na ni alespoň působilo. Vznik a prosazování trojdílného venkovského domu chápeme jako součást systémových asynchronních změn na přechodu od vesnice raně středověké, k vesnici vrcholně středověké. Je to ovšem změna v rámci celého systému dosti pozdní a zdá se, že je to jedna z těch změn, které jsou samy o sobě méně důležité, k nimž mohlo patrně dojít až po proběhnutí změn jiných, např. při nebo po parcelaci stabilizaci půdorysu celé vsi. Hledat vlastní příčinu vzniku a prosazování trojdílného domu, jak se s tím občas setkáváme, výhradně jen ve změnách hospodářských, především ve zvýšeném výnosu ze selského hospodaření, zvláště pak v produkci obilí, je jistě možné, ale zároveň se domnívám, že zde významnou měrou spolupůsobila i řada dalších, např. ryze praktických faktorů, jako je např. prostá ochrana před nepřízní počasí při komunikaci mezi izolovanou jizbou a izolovaným "špýcharem". Jedním z dalších, a to závažných faktorů, je patrně i prosazování jiného, racionálnějšího nakládání s prostorem, který odráží jeho změněnou hodnotu. Dokud byl všude dostatek místa a systém hospodaření byl volněji organizován, vesnice i jednotlivé dvory byly volněji uspořádány. V době, kdy volnější prostor se mění v rozměřovanou a právně hájenou areu, kdy celý provoz usedlosti je plošně omezen a zároveň je náročnější, hledají, nabízejí, přijímají a šíří se řešení směřující k racionálnějšímu využití místa, k provozně racionálnějšímu uspořádání celého dvora na určité vymezené ploše. K těmto snahám patří pravděpodobně i koncentrace původně rozptýlených funkcí pod jednu domovou střechu, a obsazení jedné strany hospodářského dvora, jehož plocha má teď jinou provozní i faktickou hodnotu, než tomu bylo v době předcházející. Obecně řečeno, i tyto postupné změny jsou změnami způsobenými a podmíněnými změnami v celém systému, jsou součástí jeho vyvažování. Makrokoncentrace, jakou pozorujeme v zacházení s jednotlivými sídlišti, s plochami polí a celé vsi, má svou obdobu v mikrokoncentraci a racionalizaci uvnitř nejmenších sídelních jednotek - usedlostí a jejich dvorů. Vznik trojdílného domu by neměl být studován a vykládán bez kontextu se změnami celého dvora.

Tyto dílčí hypotézy ovšem nemohou vysvětlit vše, neboť vedle vesnic, dvorů a domů, které jim vyhovují, existují, jak bylo uvedeno výše, i vesnice, kde tomu tak nebylo až do jejich zániku ve vrcholném středověku. Podobně jako u mnoha jevů a procesů ve středověku, ani vývoj domu není synchronní, nejen s ostatními prvky systému, ale se značnou asynchronií se setkáváme ve vývoji domu samotného.

A DISCUSSION OF PROBLEMS ASSOCIATED WITH THE THREE-PART HOUSE IN BOHEMIA AND MORAVIA DURING THE PERIOD OF THE HIGH AND LATE MIDDLE AGES

The problem of the age, the oldest exact occurrence of the three-part house and its origins in Bohemia and Moravia, belong to those problems which are nowadays usually connected with the study of the process of transformation of early medieval villages into villages of the High Middle Ages. The endeavor to identify the age of the three-part house and its genesis is however much older. During the end of the 19th and early part of this century the three-part house was already being investigated, either as a complete entity or by its separate components, by many philologists and ethnographers (summarised briefly by Frolc 1970, 3-7).

The core of the three-part house is formed by three basic rooms - the chamber (living room), hall and storage room. The chamber of the three-part house was a warm, relatively independent, closed living space, heated by a clay or stone stove, placed in one of the corners, usually next to the entrance to the room. The stove represented the basic equipment inside the chamber, usually occupying a considerable area within the room. The second room was the hall, which was in its original form, a cool room, i.e. without a fire. The communicative function dominated within it, but it also had many additional secondary functions. It was entered, as was the entire house, from the yard, from the lengthwise side of the house, which led into the chamber on one side, and usually also into the storage room on the other side. Besides the communicative function, the hall also functioned as an isolator, also helping ventilation in the chamber and storage room. The third room was usually a storage room (hence storage room house). It was a closed robust room, more robust than the chamber, a cool room without a fireplace. Its main function was for storage, serving also for the keeping of valuable items, and according to ethnographic observations was also commonly used for sleeping. The storage room sometimes had the floor sunken into the earth, alternatively it could be elevated by about one storey, being so converted into a storey granary (hence storey granary house). It could also be replaced by a cowshed, in which the cowshed house was formed, which however cannot be included with the types of "classical Slavonic" three-part houses.

Nowadays archaeology plays a considerable role in the investigation of the two basic questions connected with three-part village houses in Bohemia and Moravia, i.e. the problem of their age and genesis, and alternatively, the causes for their formation. The latest archaeological research, as well as recent surface investigations, have described three-part houses in the following village localities: DV Svídna (k.ú. Drnek, o. Kladno), DV Pfaffenschlag (k.ú. Slavonice, o. Jindřichův Hradec), DV Mstěnice (k.ú. Hrotovice, o. Třebíč), DV Bystřec (k.ú. Jedovnice o. Blansko), DV Konůvky (k.ú. Heršpice, o. Vyškov) and DV Vilémov (k.ú. Ruprechtov, o. Vyškov). The majority of this information is of course derived from DV Mstěnice, Pfaffenschlag and also to a certain degree from Svídna.

Principally it is possible to recognise three basic types of three-part houses (fig. 1).

(A) Row-shaped three-part house.

The main shape of this house is an elongated rectangle formed by a chamber, hall and storage room (storey granary), arranged in a lengthwise axis (apparent at e.g., *Nekuda VI. 1987*, 38, fig. 2a - farmstead V at DV Mstěnice; c.f. *Nekuda R. 1990* fig. 16). To the three-part core it was possible to connect in the lengthwise axis another room or more rooms, either on the chamber side, or at the opposite end, on the side of the storage room (storey granary), and eventually on both sides. The measurements of those elongated, additively arranged houses can be quite remarkable, up to about 22 x 6 metres. Mostly they are however smaller, the three-part centre of the house being usually about 13-15 metres in length.

(B) Three-part house, of divided ("expanded") groundplan (ZSV Pfaffenschlag, *Nekuda VI. 1975*, e.g. farmstead I, III). The basic combination, "chamber-hall-storage room (storey granary)", arranged more or less into a row, was surrounded by a variety of smaller, frequently also quite narrow rooms, all bound into the united rectangular ground plan. This type occurs in storage room and storey granary variants.

(C) In some cases, "L" or "hook"-shaped houses were placed with three-part houses (e.g. DV Konůvky, *Šaurová 1973a*, 48, fig. 1, farmstead 1 and 3). The chamber, identified according to the heating equipment, was found on the head of the shorter arm of the letter "L", and was connected with another room, perhaps a hall. In the right angle, the farming part was divided into one or sometimes two spaces. Considering the communicative design which is different from the cases mentioned in points A and B, it is however not possible to define with absolute confidence, except for the chamber, the function of any of the other rooms. Nevertheless, the endeavour for a more spatial, functional differentiated arrangement of village house groundplans, so typical for the era of the High Middle Ages, is also clearly expressed here.

Archaeological investigations have provided a wealth of knowledge not only concerning the disposition of three-part houses, but also with regard to their techniques of construction. During the investigation of deserted medieval villages, two basic groups of three-part houses were identified, from the point of view of construction techniques: (a) all stone houses, (b) part-stone houses, with one part, usually the chamber, being constructed of wood.

(a) - Stone three-part houses, from the era of the High Middle Ages, are currently known from the area to the west of Slánsko (Central Bohemia), i.e. from localities with sufficient supplies of soft chalk stone, with a general lack of quality brick makers clay, and according to geobotanical reconstructions, also with limited supplies of straight timber (DV Svídna, *Smetánka 1988*, 72 - 75). This forms the traditional area for stone village architecture from the era of the High Middle Ages until the modern period (*Vařeka 1973*).

(b) - Stone and wood houses. A combination of stone and wood, both represented in various proportions, was up until the present time the second possibility. The variability within this group is remarkable, varying from houses made of more or less stone with one wooden part, to houses made of mainly wood with only stone basements. The houses in which we suppose a predominance of stone with minor wooden constructional elements are present at the locality ZSV Pfaffenschlag (*Nekuda VI. 1975*). It is supposed that the houses from DV Mstěnice were for the most part composed of wooden elements, in spite of the fact that in preliminary summaries it is mentioned that "some of the buildings were all stone built" (*Nekuda R. 1990*, 83). There is no mention, however, of which buildings are being referred to, and probably they are mostly storage rooms and granaries (storey granaries). Currently it is correctly supposed that in Mstěnice the

majority of features, i.e. three-part houses or their parts, are constructed by a log-cabin technique on a stone basement, only storey granaries having all stone casing.

The basic part of three-part houses is the chamber. Its area in ZSV Pfaffenschlag occasionally reaches 35.5 m² (house III), the smallest area being 18.9 m² (house VII), usually exceeding 20 m², although in the majority of cases not exceeding 25 m². The measurements obtained from the chambers at Mstěnice are on the average smaller; the minimum area was about 16 m² (houses V - VI), the maximum about 25 m² (house XIV), most of the values oscillating around 20 m². The chamber area in Svidna is even smaller (11 - 18 m²). The sizes of the chambers from the houses in Vilémov are until now presented with certain reservations at 26 - 29 m². At the locality of Bystřec they are about 21 m² (sometimes 17 m²), whilst at Konůvky we currently have no definite information, and the presented figures can only provide us with a general orientation (25 m²).

An archaeologically easily recognisable element, also forming equipment within the chamber, was the stove of rectangular, oval or horse-shoe shape. This was usually placed either in the corner to the right side of the entrance to the chamber (e.g. the majority of houses at Mstěnice; houses at DV Svidna), or, in the corner to the left of the entrance into the chamber (e.g. DV Vilémov; at DV Pfaffenschlag in houses I, V, VIII, XI and XII early phase). Occasional moving of the stove from the corner was probably an indication of different operational-communicative regimes performed within the chamber, i.e. non-traditional activities practiced during the course of hundreds of years. The size of stoves is quite remarkable and they occupied about 20 per cent of the chamber area, their sides reaching about 200 cm. The stove opening was sometimes faced with large stones, being opened to the interior of the chamber from which the stove was operated and heated. Only in one case (DV Bystřec I) can it be seen that the stove was operated from the adjacent hall, but in this situation it is not entirely clear and on the first published plans of this feature this important fact was not mentioned (cf. *Nekuda VI. 1976; 1982, 50 and 51, fig. 14 and 15; Belcredi 1986, 427, fig. 3 and page 435*).

The central part of the three-part house was formed by a hall. At DV Pfaffenschlag it reached an extreme value of 61 m², forming about 51% of the entire house, or about 58% of the area of the three-part core of the house. In contrast, at the locality of DV Vilémov the hall formed an extremely small area, only about 7 m², being just a narrow corridor (*Šaurová 1977*). However, in the vast majority of other cases, the spatial area of the hall varied, at DV Pfaffenschlag being between 20 - 49 m², and always, with only one exception (house III), being larger than the chamber. At DV Mstěnice the hall area was between 14 - 26 m² and this area was smaller than the chamber, except for feature XIV, where it reached 26 m² and exceeded the area of the chamber by 1 m². At DV Svidna the hall size was between 14 - 24 m², whilst in the case of the oldest phase of houses I and II, the hall was larger than the chamber. In house III, as well as the earliest phase of house I, the hall was smaller than the chamber. It is remarkable that the hall was, during the house's existence, reduced to approximately the same size as the chamber, and on the contrary, the storage room was extended, i.e. increasing the economic-storage function.

Nearly no equipment from the hall is known, the only remarkable feature is the open fireplace by the wall which divides the hall and chamber in house II at DV Svidna (*Smetánka 1988, table XV*). Uncertain traces of a fireplace were found at the same locality in the south corner of the hall in house III. The dating of these two traces, which mark the transformation of function of the hall from a communicative, production and storage area to a living function, is not certain. Archaeological finds do not currently allow more precise dating of this process, i.e. the gradual forming of a black kitchen in one part of the hall. Presumably the second fireplace was installed at the end of the existence of Svidna, i.e. during the late Middle Ages. Most probably sometime during the end of the 15th century.

The third space of the three-part house was the storage room or granary (storey granary). When compared with the other two spaces it has in the vast majority of cases the smallest area (about 12 - 27 m²). This fact provides evidence that it was the smallest "non-public" space within the house. The name of this third part of the house is used more or less heterogeneously, sometimes the term being even misplaced, the same configuration being described as a storage room as well as a granary, or even a storey granary. Determining a morphological distinction between a storage room and a storey granary is indeed quite difficult on the basis of archaeological findings and is not always possible. It seems that in the case of demonstrable storey arrangements of this room, it is better to use the expression "granary" (or even "storey granary") and in accordance with this also the terms "houses with storey granaries" or "storey granary houses" (e.g. DV Pfaffenschlag I, IX; DV Mstěnice II). Where the third room has only got one floor, lying approximately at the same level as the hall and chamber floors, it is better to use the term "storage room" and "storage room house". From the economic point of view there was some difference between these two types of houses which is clearly evident from the fact that in some farmsteads we can find three-part storage houses together with independent, separate granaries (storey granaries), e.g. at DV Svidna farmstead III or at DV Mstěnice in farmsteads III, IV, XII, and V. Exceptionally, the unusual additional connection of the "storage room" and "granary" under one roof was possible (Mstěnice VIII), as far as it is possible to judge from the preliminary published documentation (*Nekuda R. 1990, fig. 16, 23, 24*). If this is true then the information observed at Mstěnice farmstead VIII, together with other data concerning independent storey granaries, located next to three-part storage room houses on the same farmstead, indicates that storage rooms, in some cases, had a different function to that of a granary. This was in spite of the fact that their function was sometimes understood as being the same or quite similar.

In some cases the storey granary is associated with another problem, and that is the problem of the function of the lower room as well as the entire granary at the beginning of the building of the farmstead. With regards to the quality of the preserved masonry, taking into consideration the analysis of joints and with regard to the identification of fireplaces, e.g. in houses I and III at DV Pfaffenschlag, J. Škabrada judged that the storey granary, as the safest part of the three-part house separated also by joints from the rest of the masonry, was the first feature to be built when the farmstead was established (*Škabrada 1978*). Probably it was due to the notion that during the first year of the agricultural cycle it was not possible to carry out the building of complicated stone houses, whilst at the same time to take the first crops from new fields. Storey granaries therefore represented a provisional arrangement, being a shelter for possessions as well as providing accommodation for the colonists. These later, whenever it was possible, may have been included into the entire house.

A parallel situation can also be witnessed in the provisional arrangements carried out when building more permanent housing on town plots, during the establishing of a new town. Here the role of provisional arrangements, functionally similar to the storey granaries, are represented by sunken houses. After the building of more robust houses these are either abandoned, being infilled, or they are swallowed up by the construction of the new cellar (*Klápště - Velínský 1978, mainly 125*).

The building of three-part houses separately from storey granaries was of course not the general rule. It seems that the function of this provisional arrangement, the basic and first shelter, could also be as a chamber. This is indicated by the analysis of joints from the three-part houses at farmstead II at ZSV Svidna (*Smetánka 1988, 56, fig. 6b*). Here probably the chamber and part of the peripheral walls

were the first which came into existence, the construction then being interrupted. Only later, it is not possible to say when, was the chamber completed with the other parts of the three-part house. Nevertheless, the idea to arrange a quality shelter for the inhabitants during the first phase of the village building (farmstead), and later to extend it with other functional parts is identical with the above mentioned case from ZSV Pfaffenschlag. This responds to the general colonisation mentality, not paying any respect to the town or village environment.

Probably the oldest occurrence, or at least assumptions regarding the formation of three-part village houses, were made on the basis of constructions of ethnographic hypotheses. An attempt to identify these was looked for in the Early Middle Ages, even during the Great Moravian era, principally during the 9th century (*Mencl 1980, 169*; the remarkable age of three-part houses for the fertile Moravian basin was most recently also discussed by *V. Frolec - 1987, 66; 1988*). The available archaeological data from the period of the Early Middle Ages do not confirm this hypothesis (or even theory) (*Dostál 1987, 9-23*, provides an extensive list of literary evidence). If the rare early Medieval ground plan with three spaces occurred, then it came without exception from socially higher environments, i.e. from Early Medieval hill-forts (*Borkovský 1965, fig. 9*), and pre-local agglomerations (*Pitterová 1965*).

More precise dating of the oldest occurrence of three-part houses within village environments are provided by archaeological research of deserted medieval villages. Currently published research data indicates that most of the early occurrences of three-part houses can be placed during the course of the 13th century. The dating is based on the evaluation of ceramic finds and is not very detailed. For DV Vilémov (*Šaurová 1977*), DV Konůvky (*Šaurová 1967; 1971; 1973; 1973a*) and ZSV Bystřec (*Belcredi 1983; 1986; 1987*) the dating published is very general and is characterised by rather informed estimates. The ceramics upon which the dating is based are not sufficiently published. A better situation is at DV Mstěnice and DV Pfaffenschlag, where there is a clear dating contrast provided by the superposition of settlement features with so-called early medieval ceramics. Samples of these are published as a control at least for orientation purposes (e.g. *Nekuda R. 1990, 75-80; Nekuda VI. 1975, 13-37*, as well as *Nekuda VI. 1981, 130 - 132*). Thirteenth century ceramic fragments have been identified from the floor layers in the chamber of house III (*Smetánka 1988, 114, fig. 16:4*) at ZSV Svidna and also from Pfaffenschlag, the dating being based upon a representative ceramic collection which was additionally controlled by magnetometry (*Nekuda VI. 1975, 219-221 - F. Hrouda*), dendrochronology (*ibidem, 199-208 - J. Kyncl*) and by sediment studies from a local stream, which flows right through the village (*ibidem, 183-198 - E. and K. Rybníček*). All available results appear to suggest that the dating of the site prior to the 13th century is impossible, and even within the 13th century the most likely dating inclines towards the second half of the 13th century or even to the boundary of the 13-14th centuries.

The three-part house, or house with three-part core, is accompanied by more simple and less developed types not only during the period of its origin but also during later periods, in the 14th and 15th centuries. It is supposed that the main type, forming the development of late medieval and modern era village houses, only gradually appears. The existence of the presence of more simple houses is proven by reliable written sources and their semantic analysis (*Macek 1988-1991, 47 - 50*).

Archaeological research at DV Bystřec (*Belcredi 1986, 425, fig. 2:A; 426, fig. 2B*), DV Kravín (*Smetánka 1972, 425 - 426; Smetánka - Škabrada - Krajč 1988*) and at DV Potálov (*Krajč - Eisler - Soudný 1984*) indicate the qualitative lower range of living village houses which were present. In the latter two mentioned localities, sunken huts represent the main living space of the house. When comparing these sites with, for example, DV Svidna, Mstěnice and Pfaffenschlag, they appear to be different in many aspects, as well as of a slightly lower quality, during the period of the High Middle Ages (*fig. 2*).

The question of the origin of the three-part house still remains largely unsolved, even when using newly obtained archaeological sources, which only provide sufficient grounds to reject or to modify current hypotheses, although they are not able to totally solve this problem. Difficulties remain due to their insufficient quantity, in spite of the fact that the current finds, mainly from Moravia and Bohemia, represent in their present form a basic information source of European importance.

Basically it is possible to distinguish two main branches of interpretation:

A. Dominant in the first group of hypotheses was the idea of a transfer of three-part houses into the Moravian and Bohemian villages from outside in a more or less ready made form. It was believed that this was made either from a different social environment (*Pitterová 1965, 286; 1976 - see objections from the ethnographic point of view by Frolec 1975; from archaeologists by Dostál 1987, 20 seq.*), or, that they were introduced from another area, some time during the Early to High Middle Ages. According to *V. Mencl (1980, 169 - 170)*, the Slavs probably introduced ready made storey granary houses during the pre-Great Moravian period. They were definitely known to exist in the Danubian basin in the Great Moravian period. However, this does not explain the origin, source and reasons for its so early hypothetical beginning. According to *V. Mencl* they probably reached parts of Bohemia from the Danubian basin, over the Šumava mountains through Chodsko, during the Early Middle Ages. This particular hypothesis, backed up by relatively recently documented material, has gained a certain amount of respect. However, new archaeological research from the period of the Early Middle Ages does not provide verification of this, although such data can only independently verify the hypothesis of *V. Mencl*. In addition, the key evidence for the alleged archaic form of "storey granary" house (chamber plus connected storey granary) was probably an inaccurate oversight. *V. Mencl*, as *VI. Nekuda* showed, used the results of research from an incomplete excavated house (*Nekuda VI. 1981, 141*), which even after completion is not totally without problems. It is therefore necessary to wait for more detailed publications and analyses of this important feature.

The hypothesis that the transfer of the three-part house came with foreign, mainly German colonists, from the western neighbourhood of Bohemia, is currently widely believed, although it is less well established and published. Current archaeological research cannot prove or support such an idea, principally because of the absence during the 13th century of three-part houses within the west European environment, formed in a similar way to in Bohemia and Moravia, even if tendencies towards multi-spaciousness in western Europe found their expression earlier than in Bohemia or Moravia. In this context it is interesting that even during the periods later than the 13th century, in some localities west of Bohemia, many more simple buildings occur (compare the material collected in *Böhme 1991, e.g. ibidem 1, 161-209, N. Wand - Holzheim bei Fritzla*; the summary of *Donat 1980, 9-69; Wand 1991*). The transfer, by means of the "cowshed house", also did not appear to be productive (compare *Frolec 1974, 34 - 36*), and when considering this topic we begin to enter speculative territory.

B. The second dominant group of hypotheses was based on the idea of purely autonomous slavonic development (*fig. 3*). The hypothesis concerning the local development of the three-part house was first formulated at the beginning of the 20th century by *L. Niederle (Niederle 1913, 772)*. According to it, the Slavonic village house originally consisted of a single room (chamber), a second room (hall) later being connected to it, and the third room, originally standing in isolation, but finally being added as a mainly economic building, called a "klet" (granary). With reference to various ethnographers, he created his ideas about the connection of "klet" based for the most part

upon a relatively geographically limited spread of data, from part of Moravia. The general validity of this theory and developments connected with "klet" can therefore be partly refuted. The only acceptable part is its chronology. According to L. Niederle, the connection of "klet" could not have taken place "until the 11-12th centuries". Nevertheless L. Niederle, following the paradigms of his period, did not ask why the three-part house was created or why it occurred at a relatively late date, as he correctly established.

A solution to this problem is probably provided by the ethnographer, V. Frolec, whose basic results from the point of view of archaeology, were in some respects underlined by B. Dostál (Dostál 1987). Besides his own ethnographic sources and considerations (Frolec 1970; 1974), the first results of Moravian archaeological research on deserted medieval villages were one of the main impulses for his own interpretation. He paid long-term attention to their explanations and gradually developed them during future years (Frolec 1975; 1976; 1982; 1983; 1987; 65-75; 1988. 569-475), finally, partly acknowledging L. Niederle's hypothesis, in contrast to his previous refusal of it. In the beginning he was inclined towards K. Moszyński's opinion (Moszyński 1929, 536 - 558), who remarked that the single spaced house was the basic living unit, with an adjacent separately standing storage room. He suggested that the space between both features was probably gradually enclosed by one or two walls and overlapped by a shared roof.

With regard to such a model of gradual formation of three-part house groundplans within a farmyard, J. Frolec also included the finds from farmsteads II and III at ZSV Mstěnice (figs. 4 and 5), as shown by V. Nekuda (Nekuda VI. 1981, 141, fig. 20), and which was rightly remarked upon also by V. Frolec. However, in his latest accounts regarding this problem, the evaluation of the genesis of the three-part house in farmstead II at DV Mstěnice, in contrast to his previous ideas and in accordance with the ideas of V. Nekuda (Nekuda VI. 1981, 141 - 143), was basically modified (Frolec 1988, 460-466). At the same time he derives the origin of the houses at DV Pfaffen-schlag with the help of K. Moszyński's hypothesis, whilst the genesis of the living house in farmstead II and other houses at DV Mstěnice is newly derived from the previously refuted hypothesis of L. Niederle. It seems however that the key evidence, having its basis upon the entrance (blocked) into the storey granary, is probably a misunderstanding. The situation of the finds appears to largely favour the ideas of K. Moszyński, as was also mentioned by V. Nekuda (Nekuda 1981, 141, fig. 20). At the same time with this change of view towards the hypothesis of L. Niederle, J. Frolec created a new, wider theory concerning the genesis of three-part houses. The three-part houses at Pfaffen-schlag and also their genesis may have responded to an earlier High Medieval external colonisation movement, the three-part houses at DV Mstěnice perhaps having a different, older tradition, responding to older early medieval inner colonisation. Unknown three-part houses in the most fertile "Great Moravian" parts of Moravia could perhaps be even older, maybe even Great Moravian, as has been remarked upon by V. Mencl. It must be restated however that no current archaeological evidence from an Early Medieval village environment confirms this notion.

Unfortunately the situation with regard to the finds at farmsteads II and III, and to a certain extent also at farmstead IV at DV Mstěnice on which the modification of V. Frolec is based, is not without its problems. The archaeological data are not ambiguously clear, and in some places they largely consist of hypothetical, although likely, reconstructions. In spite of this fact it is possible to claim that the preserved finds from Mstěnice are in the above mentioned three farmsteads proof of a gradual forming of the three-part house, even if we incline towards L. Niederle's hypothesis or better towards K. Moszyński's hypothesis. It is however difficult to determine from the available data if each part of the house was formed separately and if their joining took place over a short period of time. The necessity for more or less simple improvised solutions when forming the farmstead at the foundation of the village, suggests that it may be of largely a constructional character. However, its construction may have also resulted over a much longer time period of gradual searching, in a quest to establish a suitable functional arrangement for the living house and whole farmstead (farmyard). Some constructional and other details indicate that some other processes may be also important, connected with the long-term quest and formation for a functionally favourable arrangement of the yard and house. These are reflected in the arrangement of the entrance into the "storey granary" in farmstead II, but also, in the regular occurrence of the same feature in farmstead III, and a further isolated storey granary in farmstead IV, located however outside of the three-part living house. At the same time, the chronological relationship between the already formed three-part house and its storey granary is here not clear.

We can generally however accept, for a number of reasons, the situation provided by the groundplans from farmsteads II and III at DV Mstěnice. These at least indicate the stages through which the formation of three-part houses could have developed (although not necessarily the way they actually did develop). These indications, together with other irregularities (e.g. the isolated storey granary and its location in farmstead IV) show that on well demarcated, perhaps measured out areas of the farmstead, many irregularities and their gradual improvements were taking place. It therefore seems that during the time of the existence of spatially formed High Medieval villages, new arrangements and changes were still being sought after for the layout and design of the farmyard. Part of these changes were probably also the formation of three-part or generally multi-part spatially arranged houses. On the other hand, we also definitely know of several cases (e.g. DV Svídna, farmstead III) where a three-part house was completely formed from the very beginning of the High Medieval village, being dated to about 1300.

Finally, one matter remains unresolved and that is the question of what caused the introduction of the new type of village house at the time of the High Middle Ages and which factors influenced it. The formation and introduction of three-part village houses is understood to be part of systematic asynchronous changes taking place during the transition from the early to high medieval villages. It is however quite a late change within the whole system and it seems that other less important alterations could only have taken place after other more important changes occurred, e.g. during or after the stabilisation of groundplans of whole villages. Searching for the cause of the formation and assertion of the three-part house in purely economic terms, mainly due to increased profit from farming and especially grain production is certainly possible, but at the same time, it is likely that other factors may have also contributed to an important degree, e.g. purely practical factors, such as a communication link between the isolated chamber and "storey granary". Another serious factor is probably the assertion of alternative, more rational handling of the space, reflecting now its generally changed higher value. If there was unlimited space and the system of farming was freely organised, the village and also each farmyard would have been freely arranged. At a time when free space was changed into measured out and legally defended areas, the whole farmstead would have been spatially restricted. This in turn would have led to increased demands and the quest for new solutions targeted towards the more rational utilisation of the limited locality and its operation. The rational arrangement of the whole farmyard within a now firmly restricted space would have been sought after, such an idea being received and generally spread. The concentration of originally dispersed functions under one house roof as well as the occupation of one side of the farmyard, whose space now had a different operational and factual value to that of the previous time,

was also a result of these endeavours. Generally speaking, these gradual changes were also provoked and affected by changes taking place throughout the whole system, being part of its adjustments. The macro-concentration which is observed in the case of each settlement, with areas of fields and the whole village, has its own continuation in the micro-concentration and rationalisation taking place within the smallest settlement units - farmsteads and their farmyards. Therefore, the formation of three-part houses should not be studied and explained outside of the context of changes taking place to the whole farmyard.

These partial hypotheses cannot however explain everything, as besides villages, farmyards and houses, which were compatible with these hypotheses, other villages, farmyards and houses also existed, which were not. Similarly, as with many phenomena and processes during the Middle Ages, even the development of houses is not synchronic with other system elements. Indeed, it should be pointed out that the development of houses is remarkably asynchronous.

Literatura

- Belcredi, L. 1983: Zaniklé středověké osady na Dražanské vrchovině ve světle archeologických nálezů - Mittelalterliche Ortswüstungen auf dem Hochland Dražanská vrchovina im Licht archäologischer Funde, Vlastivědný věstník moravský 35, 39 - 45.
- 1986: Přínos archeologie k poznání stavební podoby středověkého venkovského domu (Výsledky výzkumu zaniklé středověké osady Bystřec) - Der Beitrag der Archäologie zur Kenntnis der Baugestalt des mittelalterlichen Hauses (Untersuchungsergebnisse der Erforschung der mittelalterlichen Ortswüstung Bystřec), Archaeologia historica 11, 423-440.
- 1987: Půdorysná a stavební podoba středověkého venkovského domu na střední Moravě - Grundriss- und Bauform des mittelalterlichen ländlichen Hauses in Mittelmähren, Archaeologia historica 12, 157-169.
- Borkovský, J. 1965: Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců - Levý Hradec, der älteste Sitz der Přemysliden, Praha.
- Böhme, H.W. (Hrsg.) 1991: Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit, 1, 2, Sigmaringen.
- Donat, P. 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Berlin.
- Dostál, B. 1987: Stavební kultura 6. - 9. století na území ČSSR - Die Baukultur auf dem Gebiet der ČSSR im 6. - 9. Jahrhundert, Archaeologia historica 12, 9-23.
- Frolec, V. 1970: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají - Die Kulturgemeinschaft und interethnische Beziehungen in der Volkstümlichen Baukunst in Donaauraum, Rozpravy ČSAV, ř. SV 80/3, Praha.
- 1974: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku - Folk architecture in Moravia and Silesia. Brno.
- 1975: K otázce vztahů mezi archeologickými a etnografickými doklady vesnického obydlí - Zur Frage der Beziehungen archäologischer und ethnographischer Denkmäler im Bauernhaus, Archeologické rozhledy 27, 342-345.
- 1976: Pokus o etnografickou interpretaci archeologických výzkumů středověké zemědělské usedlosti - Versuch einer ethnographischen Interpretation archäologischer Untersuchungen mittelalterlicher Bauerngehöfte, Archaeologia historica 1, 49-52.
- 1982: K interpretaci geneze trojdielného komorového domu (Ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě) - Zur Interpretation der Genesis des Wohnspeicherhauses im Lichte der archäologischen Forschungen im Südwestmähren, Archaeologia historica 7, 67-77.
- 1983: Ke genezi a počátkům historického vývoje lidového domu v oblasti moravsko-slovenského pomezí - Zur Genese und zum Beginn der historischen Entwicklung des Volkstümlichen Hauses im mährisch-slowakischen Grenzgebiet, Zborník Slovenského národného múzea 77, Ethnografia 24, 87-119.
- 1987: Vesnická stavební kultura mezi středověkem a novověkem - Die ländliche Baukultur zwischen Mittelalter und Neuzeit, Archaeologia historica 12, 47-83.
- 1988: Kontinuita a diskontinuita vesnické stavební kultury na západní Moravě - Kontinuität und Diskontinuität der ländlichen Baukultur Westmährens, In: Rodná země, Brno, 449-473.
- Hellich, J. 1923: Příspěvek k podobě zaniklých osad na Poděbradsku - (The contribution to the knowledge of DV near Poděbrady), Časopis pro dějiny venkova 10, 1-18; 65-78.
- Chotěbor, P. 1987: K problematice kresebných rekonstrukcí stavební podoby středověkých staveb - Zur Problematik zeichnerischer Rekonstruktion der Formen mittelalterlichen Bauten, Archaeologia historica 12, 321-329.
- Klápský, J. - Velínský, T. 1978: Mostecké zemnice 13. století - Grubenhäuser von Most aus dem 13. Jahrhundert (Bericht über den Grabungstand), Archaeologia historica 3, 121-129.
- Krajčic, R. - Eisler, J. - Soudný, M. 1984: Metodika a aplikace prospekčních metod a počítačové grafiky při archeologickém výzkumu zaniklé středověké vesnice Potálov, okr. Tábor - Anwendung der graphischen Untersuchungsmethoden auf der Dorfwüstung Potálov, Kreis Tábor. In: Nové prospekční metody v archeologii, Výzkumy v Čechách, Supplementum (ARÚ ČSAV Praha).
- Macek, J. 1988-1991: K sémantice středověkého domu a jeho vnitřního členění - Zur Semantik des mittelalterlichen Hauses und seiner inneren Gliederung, Husitský Tábor 10, 47-66.
- Meduna, P. 1992: K vnitřní struktuře raněstředověkých sídlišť - Zur inneren Struktur der frühmittelalterlichen Siedlungen, Archaeologia historica 17, 281-298.
- Mencl, V. 1980: Lidová architektura v Československu - (Vernacular architecture in Czechoslovakia). Praha.
- Moszyński, K. 1929: Kultura ludowa Słowian I - (Folk culture of the Slavs). Kraków.
- Nekuda, V. 1972: Středověká ves Mstěnice - Die mittelalterliche Wüstung Mstěnice (Bez. Třebíč, ČSSR), Vlastivědný věstník moravský 24, 12-47.
- 1973: Raně středověké typy sídlištních objektů ve Mstěnicích - Frühmittelalterliche Wohnstätten in der Ortswüstung Mstěnice, Bez. Třebíč, Časopis Moravského muzea 58, 77-96.

- 1975: Pfaffenschlag, Zaniklá středověká ves u Slavonic - Pfaffenschlag, Mittelalterliche Ortswüstung bei Slavonice. Brno.
- 1976: Zaniklá středověká osada Bystřec, okres Blansko - (DV Bystřec at Blansko), Časopis Moravského muzea 61, 39-63.
- 1976a: Příspěvek k charakteristice středověké zemědělské usedlosti na Moravě - Ein Beitrag zur Charakteristik der mittelalterlichen Gehöftformen in Mähren, Archaeologia historica 1, 33-48.
- 1978: K vývoji zemědělských sídlišť v 10. - 13. století na Moravě ve světle pramenů hmotných - Zur Entwicklung der landwirtschaftlichen Siedlungen Mährens im 10. bis 13. Jahrhundert, Archaeologia historica 3, 171-182.
- 1981: Dvacet let archeologického výzkumu na lokalitě zaniklé středověké osady Mstěnice 1960 - 1980 - Zwanzig Jahre archäologischer Forschungen auf dem Gelände der mittelalterlichen Ortswüstung Mstěnice 1960 - 1980, Vlastivědný věstník moravský 33, 129-146.
- 1982: Středověká vesnice na Moravě ve světle archeologických výzkumů zaniklých osad - Das mittelalterliche Dorf in Mähren, Archaeologia historica 7, 33-36.
- 1984: Vesnický středověký dům na Moravě - Das dörfliche mittelalterliche Haus in Mähren, Archaeologia historica 9, 21-37.
- 1987: Základní otázky historicko archeologického studia vesnického sídla, domu a dvora - Grundfragen des historisch-archeologischen Studiums der ländlichen Siedlungen, Häuser und Höfe, Archaeologia historica 12, 33-46.
- Nekuda, R. 1990: Třicet let archeologického výzkumu ve Mstěnicích - Dreissig Jahre der Grabungsarbeiten in der Wüstung Mstěnice, Časopis Moravského muzea 75, 73-98.
- 1991: Přínos archeologického výzkumu ve Mstěnicích ke studiu hospodářských dějin - Beitrag der Ausgrabungen in der Wüstung Mstěnice zur Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters, Archaeologia historica 16, 45-53.
- Niederle, L. 1913: Život starých Slovanů I/2 (Slovanský příbytek a dvůr) - (The life of ancient Slavs, The house and the Farmstead). Praha.
- Petráňová, L. - Petráň, J. 1988 - 1991: Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství - Mittelalterliche Lexikographie zur Terminologie des Hauses und seines Zubehörs, Husitský Tábor 10, 17-46.
- Pitterová, A. 1960: Příspěvek k otázce tzv. franského vlivu na slovanský dům - Ein Beitrag zur Frage des s.g. fränkischen Einflusses auf das slawische Haus, Vznik a počátky Slovanů 3, 189-227.
- 1965: Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů - Die Entwicklung elementarer Grundrisstypen des traditionellen Hauses auf dem Gebiete der ČSSR im Gesichtspunkt archäologischer Quellen, Český lid 52, 275-295.
- 1976: Vztah vesnického a městského domu - Die Beziehungen zwischen Dorf- und Stadthaus, Český lid 63, 204-217.
- Reichmann, Ch. 1982: Ländliche Siedlungen der Eisenzeit und des Mittelalters in Westfalen, Offa 39, 163-182.
- 1991: Der ländliche Hausbau in Niederdeutschland zur Zeit der salischer Kaiser, In: Böhme 1991 (Hrsg.), 1, 277-298.
- Smetánka, Z. 1965: Současný stav archeologického výzkumu hmotné kultury zemědělských osad X. - XV. století v Čechách - L'état actuel des explorations archéologiques concernant la culture matérielle des communes agricoles en Bohême du 10 au 15 siècles, Československý časopis historický 13, 239-268.
- 1972: Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965 - 1971 - Die archäologische Untersuchung böhmischer mittelalterlicher Wüstungen in den Jahren 1965 - 1971, Archeologické rozhledy 24, 417-427.
- 1988: Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna - The Life of Medieval Village DV Svídna. Praha.
- 1989: K problematice trojdielného domu v Čechách - Zur Problematik des dreiteiligen Hauses in Böhmen, Archaeologia historica 14, 319-324.
- Smetánka, Z. - Škabrada, J. - Krajíc, R. 1988: Příspěvek ke kritice vypovídací hodnoty geodeticko-topografického průzkumu - Ein Beitrag zur Kritik des Aussagegewerts geodetisch-topographischer Untersuchungen, In: Rodná země, Brno, 81 - 98.
- Šaurová, D. 1967: Zaniklá středověká osada Konůvky na Slavkovsku - (DV Konůvky near Slavkov), Vlastivědný věstník moravský 19, 163-174.
- 1973: Die Erforschung mittelalterlicher Ortswüstung Konůvky, Časopis Moravského muzea 58, 97-101.
- 1973a: Typické domové půdorysy v zaniklé vesnici Konůvky na Slavkovsku - Charakteristische Hausgrundrisse in der mittelalterlichen Wüstung Konůvky in der Umgebung von Slavkov, Archeologické rozhledy 25, 83-86.
- 1977: Vilémov - zaniklá středověká ves na úpatí Dražanské vrchoviny - Vilémov, eine Wüstung am Fusse des Dražaner Hochlands. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, Praha (ARÚ ČSAV), 264-271.
- Škabrada, J. 1978: Sýpky domů v Pfaffenschlagu ve světle struktury vesnického domu jihočeské oblasti ("šije" vesnických sýpek a středověkých zemnic) - Speicher der Häuser in Pfaffenschlag im Lichte der Dorfhausstruktur des südböhmischen Gebietes ("Hals" der Dorfspeicher und mittelalterlicher Halbgrubenhäuser), Archaeologia historica 3, 355-369.
- 1988-1991: K možnostem srovnání středověkého a mladšího vesnického domu v Čechách - Zu den Möglichkeiten der Vergleichung des mittelalterlichen und des jüngeren Dorfhauses in Böhmen, Husitský Tábor 10, 67-86.
- Vařeka, J. 1973: K otázce vývoje a geografického rozšíření kamenného domu - Zur Frage der Entfaltung und geographischen Verbreitung des Steinhauses, Český lid 60, 86-94.
- Vencel, Sl. 1968: K otázce interpretace pravěkých staveb - Zur Frage der Deutung der urzeitlichen Bauten, Archeologické rozhledy 20, 490-510.
- 1991: Fragments of clay daub as source of information on prehistoric architecture, Památky archeologické 82, 406-411.
- Wand, N. 1991: Das Dorf der Salierzeit. Ein Lebensbild. Sigmaringen.

CUSTOMS AND RITES CONNECTED WITH THE BUILDING PROCESS OF A RURAL HOUSE AND ITS IMPORTANCE FOR THE STUDY OF ARCHAIC NOTIONS ABOUT SPACE AND LANDSCAPE

VÝZNAM OBŘADŮ A ZVYKLOSTÍ SPOJENÝCH
SE STAVBOU VESNICKÉHO DOMU PRO POZNÁNÍ ARCHAICKÝCH PŘEDSTAV O PROSTORU A KRAJINĚ

Pavel VAŘEKA

"Z každého domu tam dodnes dýše existenciální úzkost, jež vycházela z vnějšího světa a byla výsledkem jeho démonického působení..." - "An existential anguish emanates from every house, caused by the demonic influence of the external world..." (description of Slovak rural houses - Mencl 1980, 75).

Habitation areas are the basic units of human settlement activity in the landscape. The dwelling is one of the most important human needs and it represents one of the most important expressions of human culture. The building of a dwelling represents a fundamental human activity (besides the obtaining of food and making of clothes), which enables social reproduction, as well as making it possible for man to leave his direct dependence on nature.

A rural house had to fulfill its main function - habitation, and it had to be suitable for agricultural activities, and eventually, for other forms of production activity. A village house also reflected other human needs - it had to satisfy aesthetical and representational needs, as well as needs connected with superstitious notions and ritual beliefs.

The building of a house culturally adopted part of the landscape, creating cultural value, and internally acquired space, separated from the external world. Archaic ideas about space and landscape originated during the process of the reciprocal influence of nature and man, and they are encoded in archaic ritual systems, myths and traditional cultures. Customs and rites concerned with a rural house, especially with its building, represent an important source of information, which can be utilised for the study of traditional notions about space and landscape.

There is rich historical, ethnographic, archaeological and linguistic evidence of these customs and rites in many parts of Europe. In this study I will use the extremely rich ethnographic material from Central, East Europe and the Balkans, which has been collected since the 19th century. I do not attempt to give an exhaustive description and complex analysis of this data. I want to present records which are of great importance for the study of the above specified subject. This huge data set makes detailed systematic sampling impossible. It has already been sampled by ethnographers, both professional and amateur, so that it includes great differences in geographical coverage as well as in methodology and approaches to data retrieval. But I believe, however, that it can be used for analysis of some fundamental symbolic, meanings and values as perceived in the landscape in traditional culture.

The selection of the building material (wood) reflected, besides practical, functional reasons, also ritual notions. There were many taboos connected with the use of some trees for various purposes which originated from old mythologies and rituals (cf. Karwicka 1973; Mannhardt 1905; Zelenin 1933; 1937). Trees were important components of archaic Indo-European religious systems, and they survived as remains of European, pre-Christian cults in some regions until recently. For instance, in Russia and the Balkans, some venerations of trees could be observed as recently as the late 19th and early 20th centuries (Moszyński 1967, 253).

Taboos concerned with cutting down trees included either "impure" trees, that were regarded as capable of seriously harming human beings due to their potency of evil (Bajburin 1983, 26-34; Černocký 1940, 176;